

2181

WP.

H.A.J.M. LAMERS

De Vocabularius Saxonicus

Onderzoek naar de herkomst
van Hs. I 603 nr. 4 van de
Stadtbibliothek te Mainz

Onderzoek naar de herkomst
van Hs. I 603 nr. 4 van de
Stadtbibliothek te Mainz

Promotores: Prof.Dr. A.A. Weijnen

Dr. A. Gruijs

DE VOCABULARIUS SAXONICUS

Onderzoek naar de herkomst
van Hs. I 603 nr. 4 van de
Stadtbibliothek te Mainz

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor in de letteren
aan de katholieke universiteit te Nijmegen, op gezag
van de rector magnificus Prof.Dr. A.J.H. Vendrik,
volgens besluit van het college van decanen in het
openbaar te verdedigen op donderdag 24 november 1977,
des middags te 16.00 uur

door

Hendrikus Antonius Johannes Maria Lamers

geboren te Valburg

Aan Liesbeth

Aan mijn ouders

VOORWOORD

Nu ik deze studie kan voorleggen als proefschrift aan de Faculteit der Letteren van de Katholieke Universiteit van Nijmegen, wil ik graag mijn oprechte dank brengen aan allen die aan de totstandkoming ervan hebben meegewerkt.

Allereerst dank ik dr. W.F. Fuchs die ons helaas is overleden. Hij was degene die mij bij mijn eerste transcripties van het middeleeuwse Latijn op zijn royale en deskundige wijze hielp. Ook noem ik dr.ing. Th. Gerardy die mij behulpzaam was bij het dateren en localiseren van de watermerken. Hij maakte de messcherpe tekeningen ervan. Maar bovenal gaat mijn dank naar de Oberarchivrätin van het Stadtarchiv te Mainz, Frau Dr. Darapsky, voor wie geen vraag te moeilijk en geen probleem te zwaar scheen om mij te helpen, zowel voor gegevens over en uit het zo rijke vocabulairi-bezit van het Stadtarchiv te Mainz, als voor de zeer ruime, maandenlange terbeschikkingstelling van het handschrift I 603.

Ook noem ik hier de heer G. van Hoorn O.S.C., bibliothecaris van de Kloosterbibliotheek der Kruisheren te St. Agatha, met wie ik verscheidene zeer aangename uren heb doorgebracht. De maaltijden die ik in het belendende zusterklooster aangeboden kreeg, waren steeds voortreffelijk. Van het personeel van de Universiteitsbibliotheek van "Nijmegen" dank ik de heren Eyckelhof en zijn opvolger Laeven, en ook de heer Tesser, die mij hielpen aan exemplaren van incunabels uit het bezit van de U.B. en uit vreemd bezit.

Drs. Metselaars van het Rijksarchief te Gelderland te Arnhem bood op royale wijze gelegenheid tot het bewaren van het handschrift. Op bijzonder attente wijze hield hij de moderne microfilm-leesapparatuur voor mij op bijna alle woensdagavonden en zaterdagochtenden beschikbaar. Door zijn medewerking kon ik ook gebruik maken van de ultra-violet-leesapparatuur.

Deze studie heeft veel te danken aan andere vrienden en geleerden.

Mijn vriend, dr. P. van Sterkenburg, volgde mij met zijn voortdurende actieve belangstelling. Hij ontving mij gastvrij op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, afd. Thesaurus, te Leiden.

Mijn vriend, drs. Har Brok, stuurde mij bereidwillig desgevraagd inlichtingen over dialectmateriaal toe dat verzameld was door het Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde aan de Keizersgracht te Amsterdam. In de hete zomer van 1976 bracht ik vele dagen door in de koele kelders van dit instituut voor het verzamelen van materiaal voor de kaarten.

De Nijmeegse Centrale voor Dialect- en Naamkunde gaf mij onbeperkt inzage in en gebruik van haar kaartenbestand. Op voorkomende wijze stonden haar medewerkers mij bij om mij van materiaal te voorzien, onderdelen van deze dissertatie kritisch te bespreken en suggesties aan de hand te doen. Het betekende voor mij

zeker niet minder werk, wel gaf het mij het bevredigende gevoel het concept te zien groeien tot deze dissertatie.

Prof.dr.ir. A.W. van den Ban van de vakgroep Voorlichtingskunde van de Landbouwhogeschool maakte het mij mogelijk naast mijn taak in de vakgroep, deze dissertatie te voltooien.

Ik dank Agnes Besselink, cand. litt. germ., voor de vertaling van de samenvatting in het Duits. Mevrouw F.F.C.B.M. van der Meiden-Beens typete de gehele tekst enkele malen: na iedere aanvulling of correctie zorgde zij voor een keurig typescript.

De financiële omstandigheden waaronder dit proefschrift zijn vorm kreeg, waren niet meer zo rooskleurig. Door financiële steun van mijn ouders, aan wie ik mede dit proefschrift opdraag, kwam tenslotte deze dissertatie tot stand.

Dat ik, tenslotte, dit werk opdraag ook aan mijn vrouw, moge niemand verbazen. Zij toch was het, die avond aan avond, weekend aan weekend en op vele vakantie-dagen mij de stilte van de studeerkamer liet.

5 december 1976

H. Lamers

INHOUDSOPGAVE

Voorwoord	I
Inhoudsopgave	III
0 Inleiding	1
0.1 Object van onderzoek	1
0.2 Codicologisch-paleografisch	1
0.3 Linguïstisch	1
0.4 Lexicografisch	2
0.5 Verantwoording van de steekproef	3
Noten bij 0 Inleiding	5
1 Beschrijving van Handschrift I 603 Nr. 4 van de Stadtbibliothek te Mainz	6
1.0 Een opmerking vooraf	6
1.1 Identificatie van het handschrift	6
1.2 Samenstelling	6
1.2.1 Band	6
1.2.2 Materie	7
1.2.2.1 Algemene constatering	7
1.2.2.2 Watermerken	9
1.2.3 Opbouw	27
1.3 Inhoud	28
1.3.1 Tekst	28
1.3.2 Tekstindeling van nr. 4	34
1.3.3 Schrift	37
1.3.4 Spelling van nr. 4	37
1.3.5 Abbreviaturen	38
1.3.6 Interpunctie	38
1.3.7 Collaties en correcties	39
1.3.8 Uitgaven en voorgaande studies over nr. 4	40
1.3.9 Wijze van transcriptie	41
1.3.10 Tabel van abbreviaturen	41
1.4 Conclusie	51
Noten bij 1 Beschrijving van Handschrift I 603 Nr. 4 van de Stadtbibliothek te Mainz	52
2 Grafemologische verschijnselen	57
2.1 Uitgangspunt en werkhypothese	57
2.2 Problemen bij de dialectbepaling van schrijftaal	57
2.3 Grafemologie en orthografie	62

2.4	Onze methode	65
2.5	Grafemologische verschijnselen	67
2.5.1	De wgerm. ǣ	67
2.5.2	De wgerm. ě	71
2.5.3	De wgerm. ĭ	76
2.5.4	De wgerm. ȝ	77
2.5.5	De wgerm. ŭ	79
2.5.6	De ogerm. æ	82
2.5.7	De ogerm. ē	83
2.5.8	De wgerm. î	83
2.5.9	De wgerm. ô	83
2.5.10	De wgerm. û	87
2.5.11	De wgerm. ai	88
2.5.12	De wgerm. au	90
2.5.13	De wgerm. eo	91
2.5.14	De wgerm. iu	92
2.5.15	De ui ²	94
2.5.16	Wgerm. -ig- > -ei-	94
2.5.17	Samenstoten van vocalen bij syncope van de intervocalische h	94
2.5.18	De sjwa	94
2.5.19	De anlautende wgerm. d	95
2.5.20	De inlautende wgerm. k	96
2.5.21	De auslautende wgerm. k	96
2.5.22	De wgerm. r: dissimilatie en metathesis	97
2.5.23	Het suffix -inge	98
2.5.24	Het suffix -achtich	99
2.5.25	De sjwa op het wordeinde	99
2.5.26	Conclusie	100
	Noten bij 2 Grafemologische verschijnselen	102
3	Woordenschat	103
3.1	Plantnamen, diernamen, mensnamen	103
3.1.1	Loeck (cepe)	103
3.1.2	Vlieder (sambucus)	103
3.1.3	Weyte (triticum)	103
3.1.4	Wilge (salix)	104
3.1.5	Wekeldoernboem (laurus)/wakeldoernboem (juniperus)	105
3.1.6	Hoppe (tumalium)	106
3.1.7	Iwenboem (taxus)	106
3.1.8	Wynde (troclea)	106

3.1.9	Reyne vaer (tanacetum)	106
3.1.10	Dijstel (tribulus)	106
3.1.11	Gres (carex, gramen)	107
3.1.12	Barve (silurnus)	107
3.1.13	Pedde (bufo)/peddenstoel (borax)	107
3.1.14	Das (taxus)	108
3.1.15	Eempte (formica)	108
3.1.16	Egel (lacta)	108
3.1.17	Grundel (tironilla)	109
3.1.18	Hekel (lacena)	109
3.1.19	Heket (lucius)	110
3.1.20	Loefvorsch (locusta)	110
3.1.21	Pier (lumbricus)	111
3.1.22	Spraen (turnus, sturnus)	111
3.1.23	Winterkoninc (pitricus)	111
3.1.24	Zielt (tenta)	112
3.1.25	Baenrodse (baro)	112
3.1.26	Mumberschap (tutamen), vormunder (tutor)	112
3.1.27	Nachtschale (lupinum)	113
3.2	Namen van lichaamsdelen en ziekten	113
3.2.1	Biceers (bubo)	113
3.2.2	Eengkel (talus)	114
3.2.3	Schinke (tibia)	114
3.2.4	Wamme vel zulte (tripa)	114
3.3	Namen van kledingstukken, huisraad, huisdelen en werktuigen	115
3.3.1	Hosvetter (liga)	115
3.3.2	Brueck (braca), bruecriem (bracale, lumbar)	115
3.3.3	Durpel (limen)	116
3.3.4	Gaspe (littineus)	117
3.3.5	Harke (traha)	117
3.3.6	Leengehael (labeten)	117
3.3.7	Temse of zeve (terrarium)	118
3.3.8	Schufel (trulla)	118
3.3.9	Spikelbaere (terebrum)	119
3.3.10	Spinde (teca)	119
3.3.11	Troch (linter)	119
3.4	Overige woorden	119
3.4.1	Griwel (tutius)	119
3.4.2	Hoe-wue	120

3.4.3	-Huernich (triangularis)	121
3.4.4	Karnemellic (balbuca)	121
3.4.5	Luchter- (leva), lochter (levorsum)	122
3.4.6	Lansem (tractim)	122
3.4.7	Molken- (lacticinium)	122
3.4.8	Vake en cruus (trabula); vake (sepe)	122
3.4.9	-Sterne (lucifer), -steern (canis)	123
3.4.10	Ta (tenax), taheyte (tenacitas)	123
3.4.11	Wrantinge (lucta)	123
3.5	Eindconclusie	124
	Noten bij 3 Woordenschat	128
4	Lexicografische traditie van de Voc. Sax.	129
4.1	Bepaling van het onderzoekgebied	129
4.1.1	Hs. I 597 van het Stadtarchiv te Mainz; Dief. 19	129
4.1.2	Hs. E 8633 van het Rijksarchief te Stockholm; Voc. Skokl.	131
4.1.3	Hs. C 15 van de kloosterbibliotheek der Kruisheren te St. Agatha; Pandecta	131
4.1.4	Hs. 10.886 van de K.B. te Brussel; Br. 10.886	132
4.1.5	Kader van onderzoek	132
4.2	Methode van onderzoek	133
4.3	Alfabetische volgorde der trefwoorden	136
4.3.1	Lijst	136
4.3.2	Relatie tot de ééntalige, Latijnse teksten	140
4.3.3	Totaal van de onderlinge relaties der tweetalige woordenboeken	143
4.3.4	Relatie van de Voc. Sax. en C 15	144
4.3.5	Relatie van de Voc. Skokl. en C 15	145
4.3.6	Relatie van Dief. 19 en Br. 10.886	147
4.3.7	Relatie van de Voc. Skokl. en Dief. 19	147
4.3.8	Relatie van de Voc. Sax., C 15 en Dief. 19	148
4.3.9	Conclusie	150
4.4	Latijn in de interpretamenten	152
4.4.1	Lijst	152
4.4.2	Relatie tot het Cath. en de Brevil.	189
4.4.3	Relatie van de Voc. Sax. en C 15	196
4.4.4	Relatie van de Voc. Skokl. en C 15	197
4.4.5	Relatie van Dief. 19 en Br. 10.886	198
4.4.6	Relatie van de Voc. Skokl. en Dief. 19	199
4.4.7	Relatie van de Voc. Sax., C 15, Dief. 19 en Br. 10.886	202

4.5	Vertalingen	204
4.5.1	Lijst	204
4.5.2	Totaaltelling van de vertalingen	214
4.5.3	Relatie van de Voc. Sax. en C 15	215
4.5.4	Relatie van de Voc. Skokl. en C 15	216
4.5.5	Relatie van Dief. 19 en Br. 10.886	217
4.5.6	Relatie van de Voc. Skokl. en Dief. 19	218
4.5.7	Relatie van de Voc. Sax., C 15 en Dief. 19	220
4.6	Conclusie	223
4.7	Verdere relaties van de Voc. Sax.	223
	Noten bij 4 Lexicografische traditie van de Voc. Sax.	225
	Samenvatting	227
	Zusammenfassung	231
	Literatuur	236
	Register op de Latijnse trefwoorden	248
	Register op de vertalingen	259
	Bijlage I Hs. I 603 Stadtarchiv Mainz, fol. 1r	276
	Bijlage II Hs. I 603 Stadtarchiv Mainz, fol. 145v en 146r	277
	Bijlage III Explicit van de Voc. Sax.	278
	Figuren in de tekst	
Fig. 1	Watermerk 'Ossekop met stang en klein kruis, zonder doorstreept gat in voorhoofd'	14
Fig. 2	Watermerk 'Ossekop met stang en groot kruis, met doorstreept gat in voorhoofd'	15
Fig. 3	Watermerk 'Druiventros'	17
Fig. 4	Watermerk (bedorven) 'Kat'	21
Fig. 5	Watermerk 'Hert'	22
Fig. 6	Watermerk 'Kar'	24
	Figuren buiten de tekst	
	Foto 1 bij bijlage I	
	Foto 2 bij bijlage II	
	Foto 3 bij bijlage III	
Fig. 7	Kaart 'Karnemelk'	
Fig. 8	Kaart 'Morgen'	
Fig. 9	Kaart 'Moe'	

- Fig. 10 Kaart 'Twee'
- Fig. 11 Kaart 'Steen'
- Fig. 12 Kaart '(Hij) giet'
- Fig. 13 Kaart 'Melk'
- Fig. 14 Kaart 'Synthese Nederduits'
- Fig. 15 Kaart 'Synthese Nederlands'
- Fig. 16 Kaart 'Mier'
- Fig. 17 Kaart 'Spreeuw'
- Fig. 18 Kaart 'Drempel'
- Fig. 19 Kaart 'Houten hark'
- Fig. 20 Kaart 'Grote oogsthark'
- Fig. 21 Kaart 'Synthese Nederduits'
- Fig. 22 Kaart 'Conclusie'

0 INLEIDING

0.1 Object van onderzoek

Het object van deze studie is de verzamelcodex, gesigneerd I 603 (olim Carth. 248) nr. 4 van de Stadtbibliothek te Mainz (thans van het Stadtarchiv te Mainz). Deze tekst bevat een alfabetisch geordend, tweetalig "Lateinisch-Niederdeutsches Vocabularius" deel I en II (1).

De ondertitel van deze studie geeft reeds aan, dat wij een onderzoek instellen naar de herkomst van dit woordenboek, waarbij wij "onderzoek naar de herkomst" definiëren als een codicologisch-paleografisch, een linguïstisch en een lexico-grafisch onderzoek. Elk van deze drie benaderingen vraagt een nadere toelichting.

0.2 Codicologisch-paleografisch

Met de bestudering van de zuiver materiële aspecten van de codex, het schrift, de watermerken en de verluchtingen, proberen we het jaartal genoemd in het explicit te verifiëren, de kopiïst te identificeren, de scriptoriumtraditie te achterhalen en tenslotte enige verwante codices op te sporen. Dit onderzoek is principieel een onderdeel van deze studie om een niet-linguïstische dimensie aan ons gehele onderzoek te geven. Stemmen de resultaten van deze extern-linguïstische onderzoekingen overeen met die van de intern-linguïstische, dan vormen beide een zeer hecht fundament voor onze conclusies (zie verder par. 2.2). Intussen hebben we het derde aspect van ons onderzoek aangekondigd: het intern-linguïstische.

0.3 Linguïstisch

De werkhypothese waar wij bij het linguïstische onderzoek van uitgaan, is de conclusie van het codicologisch-paleografische onderzoek, en deze is, dat de Vocabularius Saxonicus uit de streek Windesheim-Brummen komt.

Het localiseren van de taal van de vertalingen van deze vocabularius is dus het doel van de linguïstische verkenningen.

Wij onderzoeken allereerst de grafemen, te beginnen bij de vraag in hoeverre de grafemen van een vertaling werkelijk de fonemen van een bepaald dialect aanduiden. Daarbij snijden we direct al een tweede vraagstuk aan: behoort het taal-materiaal van de vertalingen uit een vocabularius wel tot een bepaald dialect? Wij bepalen onze koers door deze problematieken aan de hand van voorgangers die ook ermee geworsteld hebben.

De methode die wij volgen, is te onderscheiden naar een tweetal typen taalmateriaal. Het eerste is het contemporaine taalmateriaal waarmee we dat van de Voc. Sax. vergelijken en het tweede is het moderne dialectmateriaal. Op de vraag naar de waarde van modern materiaal voor oude taalgegevens gaan we nader in. Op grond van de bestudering van het grafeem- en foneemmateriaal komen we tot een uitspraak over de herkomst van de taal.

Vervolgens gaat het onderzoek over de areaallinguïstische verspreiding van de woordenschat, wederom door vergelijking van de woordenschat van de Voc. Sax. met de beide genoemde typen taalmateriaal. Op grond van deze bestudering van de woordenschat komen we tot een uitspraak over de herkomst van de taal.

Een zuiver explorerend dialectonderzoek ligt buiten de doelstelling van deze linguïstische bepaling van het taalmateriaal van de Voc. Sax. Wij steunen op de resultaten van de dialectologische onderzoekingen van voorgangers en alleen daar waar wij hiaten zien, zullen we eigen wegen bewandelen.

De confrontatie van de bepalingen van de taal van de Voc. Sax. na de bestudering van de grafemen en fonemen en na de bestudering van de woordenschat is de afsluiting van het linguïstische onderzoek. Hierbij betrekken we de localisatie van E. Rooth (1945), die onze enige voorganger hierin is geweest. Van Sterkenburg kunnen we moeilijk onze voorganger noemen, omdat hij reeds gebruik maakte van onze voorlopige conclusies (Van Sterkenburg, 1975: 137).

Intussen leveren we een bijdrage aan de dialectbeschrijving van het schromelijk verwaarloosde oostmnl., waarvan Van Loey (1964: 4-5) betoogt, dat het geen mnl., maar mnd., is. Hij baseert zich hier op de - in zijn ogen - hoofdkarakteristiek van het mnl., dat gevormd wordt door Vlaamse, Brabantse en Hollandse dialectkenmerken, waaraan het oostmnl. inderdaad geen deel heeft. Van Loeys criterium is hierbij stilzwijgend de huidige algemene cultuurtaal (ABN) die later uit de genoemde dialecten is gegroeid.

Goossens (1968: 16) betoogt, dat er een middeleeuwse gemeenschappelijke schrijftaal in de noordoostelijke Nederlanden en in het noorden van het huidige Duitse taalgebied bestond, op grond waarvan hij het oostmnl. 'mnd.' noemt.

Onze onderzoekingen zullen uitwijzen, dat er ook in deze schrijftaal areaallinguïstische differentiaties bestonden, op grond waarvan en waarmee we de taal van de Voc. Sax. kunnen localiseren, m.n. zullen we verschillen zien tussen het oostmnl. en het middelnedersaksisch.

0.4 Lexicografisch

Bij de studie van de lexicografische traditie van de Voc. Sax. doen we een onderzoek naar de overeenkomsten van een aantal contemporaine tweetalige woorden-

boeken die met onze vocabularius overeenstemmen, waarbij we hun onderlinge relaties schematisch weergeven.

De relatie tot de ééntalige Latijnse bronnen blijft niet achterwege, maar het onderzoek ernaar is slechts te typeren als een excursie.

Zoals we in hfst. 4 bij de methode aangeven, onderzoeken we de alfabetische volgorde der rubrieken, het Latijn in de interpretamenten en de vertalingen. Het onderzoek van Van Sterkenburg (1975) heeft bevruchtend op onze eigen, reeds ontwikkelde methode gewerkt.

Compositorisch plaatsen we dit hoofdstuk achteraan. De reden hiervan is, dat het linguïstisch onderzoek direct aansluit bij het codicologisch-paleografisch onderzoek.

0.5 Verantwoording van de steekproef

Onze tekst, de Voc. Sax., omvat 18.782 artikels. In grootte komt hij daarmee overeen met die van de Conflatus of Vocabularius Copiosus (Van Sterkenburg, 1973: 39, noot 32). Vanwege die grote omvang zijn we genoodzaakt een steekproef te trekken, die groter is dan die van Rooth (1945) (2). Onze studie is namelijk een steekproefstudie die pretendeert de gehele vocabularius te typeren (3). Wij denken hierbij met name aan de hoofdstukken 2, 3 en 4, die resp. handelen over de grafemen, de woordenschat en de lexicografische traditie.

Wij kozen de letters B, L en T, omdat deze het voor-, midden- en eindstuk van onze alfabetisch gerangschikte tekst vertegenwoordigen. Omdat het ons ook ging om de vertalingen, wilden we zoveel mogelijk Latijnse samenstellingen die een uniforme vertaling opleveren, vermijden.

A geeft samenstellingen met a-, ab-, ad-, amb- en ante-;

C met con-, contra- en cum-;

D met de- en dis-;

E met e-, equi- en ex-.

De F, G en H waren bruikbaar, maar deze letters passeerden we, omdat de eveneens bruikbare B uit het begin van het alfabet reeds was gekozen. Wij kwamen bij de I/J met de samenstellingen in- en inter-. De letter K gaf te weinig materiaal: de sample zou daardoor te klein worden. De L, M en N daarentegen waren weer bruikbaar en wij kozen de eerste van dit trio, de L. De volgende letters gaven de volgende samenstellingen:

O met ob-;

P met per-, pre- en pro-

De Q, R, S en T waren weer bruikbaar, en wij kozen de T.

De U en de Z zijn onvolledig tot ons gekomen.

Ons reservoir van woorden uit deze steekproef omvat ca. 2.500 lemmata. Aan beperking tot de drie bovengenoemde letters hebben we ons bij de beschrijving van de grafemologische verschijnselen niet gehouden; vaak maken we een excursie naar andere letters. We hebben daarmee het vocalisme van de grafemen in de volkstalige woorden volledig kunnen beschrijven, wat met het consonantisme in principe ook mogelijk was (3).

In par. 4.2 komen we op de steekproeftrekking voor de vergelijking van een aantal verwante teksten terug.

NOTEN BIJ 0 INLEIDING

- 1 Zo genoemd naar de titel van de fotokopie van de U.B. van Nijmegen die wij gebruikten.
- 2 Rooth trok een steekproef van 22 woorden. Statistisch kan deze bezwaarlijk een representatieve steekproef genoemd worden; als een eerste voorlopige terreinverkenning voldoet zij echter wel.
- 3 Mijn ex-collega, ir. J. Venemans, docent beschrijvende en verklarende statistiek aan de H.T.S. te Arnhem, was behulpzaam bij de bepaling, controle en verantwoording van deze steekproef, waarvoor mijn dank.

Mijn collega, ir. R. Verdooren, wetenschappelijk medewerker in de mathematische statistiek van de vakgroep wiskunde van de LH, hielp mij verder met de definiëring van de steekproeftypen en met de bijbehorende statistische formules. De steekproef van de overeenkomsten in de Latijnse trefwoorden is berekend met de formules van de cluster. De steekproef van de overeenkomsten in de vertalingen met de formules van de aselechte steekproef zonder teruglegging. De getallen waar we in hfst. 4 mee werkten waren:

	Cath.	Brevil.	Voc. Skokl.	C 15	Voc. Sax.	Dief. 19	Br. 10.886
M	14.336	15.020	27.781	19.671	18.782	18.628	17.193
N	23	23	23	23	21	23	23
M _b	348	452	688	670	576	426	534
M _l	744	650	1.024	676	667	706	702
M _t	574	552	1.178	1.107	1.009	1.075	968
n	3	3	3	3	3	3	3

waarin: M totaal aantal Latijnse trefwoorden van de vocabularius
 N totaal aantal aanwezige deelpopulaties
 M_{b, l, t} totaal aantal Latijnse trefwoorden van de deelpopulaties
 B, L en T
 n aantal deelpopulaties in de steekproef.

1 BESCHRIJVING VAN HANDSCHRIFT I 603 NR. 4 VAN DE STADTBIBLIOTHEK TE MAINZ

1.0 Een opmerking vooraf

Bij onze beschrijving van het hs. zijn we uitgegaan van het begrip codicologie in strikte zin, zoals dat door Gruijs (1971) (1) is gedefinieerd. Wij volgden hierbij zijn richtlijnen (Gruijs, 1970), gewijzigd volgens het systeem van Gerritsen (1973), wat inhoudt, dat eerst de identificatie van het hs. wordt gegeven, voordat men met de eigenlijke beschrijving begint.

1.1 Identificatie van het handschrift

Onze codex berust in de Stadtbibliothek te Mainz, tijdelijk in het Stadtarchiv, onder de signatuur Hs. I 603 (olim Carth. 248).

De oude signatuur is die uit de middeleeuwse kartuizerbibliotheek. In de catalogus uit de 15de eeuw van de kartuizerbibliotheek wordt onze codex genoemd onder de rubriek Vocabularii diversi H XIII met de signatuur H XXII T.

Schreiber (1927: 20, 23 en 29 noot 2) (2) dateert deze catalogus ca. 1466; de schrijver ervan is de kartuizermonnik Johannes Harlem.

Op fol. 279v staat een rond stempel; in de middencirkel ervan staat het stads-wapen van Mainz in zijn 19de-eeuwse vorm. De tekst in de cirkelboog luidt: STADTBIBLIOTHEK * MAINZ *. Dit eigendomsstempel werd in deze bibliotheek gebruikt van 1840 tot 1915.

1.2 Samenstelling

1.2.1 Band

De band bestaat uit twee houten borden met runderleer overtrokken, voorzien van twee messing sluitingen, boven en onder, resp. 45 mm van de boven- en 47 mm van de onderkant. Op de hoekpunten aan de onderkant, zowel voor als achter, is het leer weggesleten en is het hout zichtbaar. De band meet 144 x 220 mm²; de dikte is 8 mm.

De sluitingriemen zijn van bruin kalfsleer aan de buitenkant, aan de binnenkant van gelig kalfsleer. De sloten zijn bedekt met zwarte skai, die modern van make-lij is. De sluiting zelf is een haakje dat over de spie van het op het hout gemonteerde sluitwerk sluit. Het boek is later opnieuw ingebonden.

De rug van de band is van latere datum; op de binnenkant van de achterband zit een plakkertje met de naam van de latere binder: Otto Klar - Hofheim / ts; met

potlood is er onder geschreven "1962". De binding is eveneens van deze datum: in de sexternen lopen twee draden, een gelig dikke draad van de oude en een witte dunne van de nieuwe binding. Het materiaal waarop de sexternen zijn vastgenaaid, is ook van latere datum: alle perkament, leer en bindtouwen zijn vervangen door een textiele stof; de nieuwe binding is bestoken kapitaal. De codex is strak gebonden; geheel openslaan is niet mogelijk.

De achterband links boven is uitgestukt. Het ingezette stuk is ingenaaid met hetzelfde touw als het dikke gelige van de oude binding. Het stamt uit de tijd van herkomst van de oorspronkelijke band. De lijnen en figuren van de versiering staan er aansluitend in gedrukt. De achterkant vertoont door het bruine leer heen houtwormgaatjes.

De band (voor en achter) is versierd met drie lijnen die parallel aan de boven- en onderkant en de beide zijanten, van rand tot rand lopen. De afstand van de rand tot de eerste lijn is 21 mm; van de eerste tot de tweede lijn 10 mm en van de tweede tot de derde lijn 10 mm. Binnen de vierhoek (afmeting $65 \times 145 \text{ mm}^2$) die de binnenlijnen vormen, zijn drie diagonaalsgewijs, parallel aan elkaar lopende lijnen ingedrukt, waarvan de middelste lijn ongeveer uitkomt in de hoekpunten van de vierhoek. Op alle snijpunten van de middelste der lijnen (rechtsboven, linksboven, rechtsonder, linksonder en in het midden) zijn gestileerde bloemfiguren aangebracht. De kroonbladeren zijn in een vierkant gestileerd (afmeting $23 \times 23 \text{ mm}^2$), waarbij alle zijden in het midden een V-vormige, naar binnen gerichte inham vertonen; de bloem is een cirkel, ongeveer op het snijpunt der middelste lijnen.

De voor- en achterzijde vertonen grote, donkere kringen van waterschade.

Op het eerste schutblad van de oude binding staat met potlood geschreven "Hs. 603; Carthause 248; 1 + 279 Blätter" en verder het stempel met het wapen van de Stadtbibliothek te Mainz, zoals dat ook voorkomt op het laatste blad (fol. 279v). De hele codex is groen op snee.

1.2.2 Materie

1.2.2.1 Algemene constatering

Het handschrift is een verzamelcodex die vier vocabularii bevat. Deze vier vallen uiteen in twee groepen die ongelijk van omvang zijn: deel I nr. 1, 2 en 3 en deel II. Diefenbach (1857, XIV) beschrijft deel I onder nr. 10. Powitz (1963, 104) plaatst deze in de grote traditie van het Engelhus-Glossar. In de codex omvatten deze vocabularii fol. 1r - 145v. Deel II is nr. 4 van de codex, die fol. 146r - 179v omvat. Dit is de Voc. Sax.

De gehele tekst van het hs. is geschreven op papier.

De inkt van deel I is zwart en bruin, die van deel II lichtbruin. Dezelfde lichtbruine inkt vonden we bij hs. C 15 (de Pandecta) van de Frenswegen-collectie uit het klooster Marienwald te Nordhorn. In dit klooster waren reguliere kanunniken van St. Augustinus (Windesheimse monniken) gevestigd. De collectie wordt thans bewaard in het klooster van de Kruisheren te St. Agatha. De correcties van deel II zijn veelal aangebracht met zwarte inkt.

Het papier van het eerste deel vertoont een fijnkorrelige haartjesstructuur, de kleur ervan is wittig geel. De kleur van het tweede deel is vaal gelig, het oppervlak wordt geheel getekend door de verticaal lopende waterlijnen. Dit papier van het tweede deel komt in zijn structuur en oppervlak overeen met het papier van de Frenswegen-collectie.

Blad 145v is iets beduimeld. De bladen 146r en v zijn erg beduimeld; 147r en v minder, terwijl blad 148 en volgende de gewone vaal gelige kleur vertonen. Ook de bladen 279r en v zijn beduimeld. Blad 270v (de laatste blz.) is zelfs vuil. Deel II lijkt daarom een vroegere zelfstandige codex te zijn geweest. De onderkant van het papier van deel I is gaaf, die van deel II vertoont schade door uitvreting en ouderdom.

Tussen de bladen 39v en 40r ligt een reepje papier dat waarschijnlijk afkomstig is van de binder die de papierformaten normaliseerde. Uit de bovenkant van blad 141 is een stukje verdwenen wegens een valse vouw. Blad 140 heeft aan de onderkant een scheur.

Deel I

Ieder blad van deel I meet $210 \times 143 \text{ mm}^2$. De bladspiegel varieert in lengte van 155 tot 165 mm, de breedte is 90 mm. Voor de boven- en ondermarge is een ruimte van tezamen 50 mm beschikbaar, voor de voor- en achtermarge is deze 40 mm. De tekst is over de gehele breedte van de bladspiegel geschreven; er zijn geen kolommen.

Aan de voormarge zijn twee afschrijvingslijnen: één op de rand van de bladspiegel, waar elk trefwoord van het lemma begint en één lijn ca. 10 mm verder die het begin aangeeft voor de tekst van de rubriek (ingesprongen). Er is één afschrijvingslijn aan de achterkant, maar deze was voor de kopiïst geen dwingende grens. De afschrijvingslijnen zijn getrokken met inkt. Eindigde een zin bijna bij de afschrijvingslijn, dan vervolgde de kopiïst de tekst onder of boven het laatste stukje, waarbij hij met een rode haak aangaf, dat dit stukje tekst bij de boven- of onderregel behoorde.

Per kolom zijn er van folio 1 tot en met 29r 33 tot 39 regels beschreven. Van fol. 29r af tot en met fol. 72v vervolgt een andere, kleinere, minder krullerige hand de tekst. Deze tweede hand schrijft de regels dichter op elkaar en wel

48-50 regels per blz. Vanaf 48r schrijft deze zelfde hand 40-42 regels per blz. Op fol. 73r tot het einde komt de eerste hand weer voor, die 33-39 regels per blz. schrijft.

Waar het laatste sextern begint (fol. 133r) steekt een kim op van 31 mm breed met een halve druiventros als watermerk. Dit wijst erop dat er een los blad is ingebonden; toch bevat deze laatste sextern 12 bladen. Het laatste schutblad is verdwenen. Misschien is dit gebeurd, toen deel I en deel II in één codex werden verenigd.

Het eerste schutblad van deel II is ook weg. Fol. 145v vertoont niet de andere helft van het druiventroswatermerk.

Deel II

Ieder blad van deel II meet 210 x 143 mm². Wij zagen reeds dat de papierformaten genormaliseerd waren. De bladspiegel varieert in lengte van 170 tot 190 mm en in breedte van 110 tot 120 mm. Voor de boven- en ondermarge is een ruimte van tezamen 45 mm beschikbaar. Voor de achter- en voormarge is deze 40 mm. De binnenmarge is ca. 10 mm breed, gemeten tussen de afschrijvingslijnen.

De bladspiegel is opgebouwd uit twee kolommen; de lengte van een kolom is gelijk aan die van de bladspiegel. De breedte ervan is ca. 50 mm. De afschrijvingslijnen zijn soms met een loodstift ingekrast, soms met inkt getrokken. Beide handelingen gebeurden slordig: halve krassen, schuine en rechte lijnen lopen naast elkaar.

De achterlijn was voor onze kopiïst geen dwingende grens: vaak overschreed hij deze en soms vervolgde hij de tekst van het artikel een regel boven of onder de beschreven regel, waarbij hij met een vierkante haal aangaf, dat het stuk tekst niet hoorde bij de tekst van de regel waarop het stond, maar bij de tekst van de boven- of onderliggende regel. Aldus:

labina terra aquosa vel labilis qua aliquis

labilis glidelich

/cito labitur gladich

Per kolom zijn er 40 tot 47 regels beschreven; prickings zijn niet aanwezig. Uit de slingerende afschrijvingslijn, uit de wisselende lengte en breedte van de bladspiegel en uit het wisselend aantal regels concluderen we, dat het hs. met weinig zorg is (af-)geschreven.

1.2.2.2 *Watermerken*

Een onderzoek naar de watermerken bleek nodig allereerst om meer zekerheid te verkrijgen over de verschillende herkomst van de beide delen en vervolgens ter controle van het jaartal 1420 in deel II. Daarnaast geeft dit watermerkonderzoek ook gegevens over de herkomst van het papier.

Op de plaats waar een half watermerk zich vertoonde - bij voorkeur bij een bindtouw - zochten we eerst de zeefzijde. De andere kant van het papier besche-
nen we met een lamp, op de zeefzijde plaatsten we een plastic folie en tekenden
de lijnen van het lichte watermerk over. Vervolgens deden we hetzelfde met de
andere helft van het watermerk. In het midden van de vouw konden we wegens de
strakke binding niet tekenen. Op onze overtrekken der watermerken hebben we het
middenstuk dan ook opengelaten.

Vervolgens namen we met een driehoek de maten van het papier en van het water-
merk om met behulp van de maten en van de kettinglijnen de beide delen tot één
tekening te kunnen verenigen.

Daarna vergeleken we de overtreksels van de watermerken met die op de andere
bladen, om te zien, of er nog andere, ongelijke watermerken voorkwamen. Dit
bleek inderdaad het geval te zijn: we ontdekten zo twee ossekoppen.

Bij de identificatie van de aldus verkregen watermerken legden we onze overtrek-
ken over die van Piccard (1966) en Briquet (1907) heen, waarbij we rekening
hielden met hun maten. Briquet bleek het minst te voldoen; wij kunnen slechts
ongeveer verwijzen naar zijn opgaven.

Nadat wij aldus de watermerken volgens de afbeeldingen van Briquet en Piccard
geïdentificeerd, gelocaliseerd en gedateerd hadden, stuurden we ze op met het
schema volgens Stevenson naar Th. Gerardy, die ons aanbood de watermerken te
beschrijven volgens zijn methode, die de individuele papiersoorten met water-
merken beschrijft en identificeert.

Vooruitlopend op zijn beschrijving, delen we hier reeds mee, dat van de vijf
identificeerbare en tekenbare watermerken van de gehele codex, d.i. van deel I
en II, er drie voor Gerardy volkomen nieuw waren.

Hij stuurde ons vervolgens zijn tekeningen en zijn schema volgens Stevenson (dat
hij alleen invulde voor de identificeerbare watermerken) toe ter opneming in
deze studie, waarvan wij graag gebruik hebben gemaakt.

De methode van Gerardy komt in het kort op het volgende neer.

Briquet geeft - min of meer - nauwkeurige afbeeldingen van de watermerken in
zijn bekende "dictionnaire". Deze zelfde afbeeldingenmethode volgt Piccard met
dien verstande dat zijn afbeeldingen veel nauwkeuriger zijn getekend en boven-
dien vrij nauwkeurig gedateerd. De regel bij Piccard is, dat het papier met
zijn typen watermerken 4 jaar na zijn datering, door het scriptorium is verwerkt.
Gerardy stelt de studie van de papiersoorten voorop (1975). Hij doet dit aan de
hand van papier waarin een watermerk ingedrukt staat. Hij zet zich hiermee af
tegen de methode van Briquet en Piccard die uitsluitend het type watermerk iden-
tificeerden, localiseerden en dateerden. Gerardy wil naast de nauwkeurige teke-
ning en beschrijving van het individuele watermerk verder weten het formaat van

het blad papier, de indeling van het blad in kettinglijnen, de plaats van het watermerk in het blad, het aantal waterlijnen per 100 mm en verdere bijzonderheden.

De regels van Gerardy bij de beschrijving van de watermerken zijn:

Regel 1. Het blad papier wordt zo gelegd, dat het voornaamste kenmerk ("Hauptmarke") van het watermerk in de linker bladhelte rechtop staat. Vervolgens geeft men aan, hoe de zeefzijde naar de waarnemer ligt, of afgewend (A) of toegewend (Z) of onbekend (U). De zeefzijde herkent men bij schuine belichting aan het reliëf dat de zeefdraden en de draadfiguur in het blad papier hebben achtergelaten.

Regel 2. Is regel 1 niet toe te passen, omdat:

1. het niet is uit te maken, wat het voornaamste kenmerk ("Hauptmarke") is;
2. het niet is uit te maken, of het watermerk rechtop staat;
3. het watermerk in het midden van het blad zit,

dan wordt het blad met afgewende zeefzijde gelegd. Het speelt geen rol, of bij toepassing van deze regels het schrift op de kop of scheef staat.

In een riem papier komen (bijna) altijd twee (bijna) identieke watermerken voor, omdat altijd met twee man en met twee schepvormen werd gewerkt. De draadfiguren van deze beide schepvormen drukten de watermerken in het blad papier. In een riem papier komen de beide watermerken beurtelings voor.

Bij onze watermerken komen de watermerkparen voor met afgewende zeefzijde en met toegewende zeefzijde, behalve bij het bedorven watermerk en bij het hert. Deze laatste komen voor als AI en AII; de toevoeging van Romeinse cijfers is nodig om de individuen van het paar te onderscheiden.

Bij het watermerk van de ossekop met stang en klein kruis, zonder doorstreept gat in voorhoofd, geven we nadere bijzonderheden over de beschrijving van de papiersoorten en de bijbehorende watermerkparen volgens de methode van Gerardy.

Deel I

Beschrijving van de papiersoorten van deel I volgens het schema van Stevenson.

Katern	Bladen							Bladen						
Folio	1	2	3	4	5	6	7	7	6	5	4	3	2	1
1 1	-	$\bar{a}\bar{Z}$	-	$\underline{a}\underline{A}$	-	$\bar{a}\bar{Z}$			$\underline{a}\underline{Z}$	-	$\bar{a}\bar{Z}$	-	$\underline{a}\underline{Z}$	-
2 13	$\underline{b}\underline{A}$	-	$\bar{b}\bar{Z}$	-	$\underline{b}\underline{A}$	-			-	$\bar{b}\bar{A}$	-	$\underline{b}\underline{Z}$	-	$\bar{b}\bar{A}$
3 25	$\bar{b}\bar{A}$	$\underline{b}\underline{Z}$	-	-	-	$\underline{b}\underline{Z}$			$\bar{b}\bar{Z}$	-	-	-	$\bar{b}\bar{Z}$	$\underline{b}\underline{A}$
4 37	$\bar{a}\bar{A}$	-	$\bar{b}\bar{Z}$	-	-	$\bar{b}\bar{Z}$			$\underline{b}\underline{Z}$	-	-	$\underline{b}\underline{Z}$	-	$\underline{a}\underline{A}$
5 49	$\underline{a}\underline{A}$	-	-	$\underline{a}\underline{A}$	-	$\underline{a}\underline{A}$			$\bar{a}\bar{A}$	-	$\bar{a}\bar{A}$	-	-	$\bar{a}\bar{A}$
6 61	$\underline{a}\underline{Z}$	-	-	$\underline{a}\underline{Z}$	-	$\underline{a}\underline{A}$			$\bar{a}\bar{A}$	-	$\bar{a}\bar{Z}$	-	-	$\bar{a}\bar{Z}$
7 73	-	-	$\underline{a}\underline{Z}$	$\underline{a}\underline{Z}$	$\bar{a}\bar{Z}$	-			-	$\underline{a}\underline{Z}$	$\bar{a}\bar{Z}$	$\bar{a}\bar{Z}$	-	-
8 85	-	-	$\underline{c}\underline{A}$	$\underline{c}\underline{A}$	-	$\bar{c}\bar{A}$			$\underline{c}\underline{A}$	-	$\bar{c}\bar{A}$	$\bar{c}\bar{A}$	-	-
9 97	-	-	$\bar{c}\bar{A}$	$\underline{c}\underline{A}$	-	$\underline{c}\underline{Z}$			$\bar{c}\bar{Z}$	-	$\bar{c}\bar{A}$	$\underline{c}\underline{A}$	-	-
10 109	$\bar{c}\bar{Z}$	-	-	-	$\bar{c}\bar{A}$	$\bar{c}\bar{A}$			$\underline{c}\underline{A}$	$\underline{c}\underline{A}$	-	-	-	$\underline{c}\underline{Z}$
11 121	-	$\underline{c}\underline{Z}$	-	$\underline{c}\underline{Z}$	$\bar{c}\bar{A}$	-			-	$\underline{c}\underline{A}$	$\bar{c}\bar{Z}$	-	$\bar{c}\bar{Z}$	-
12 133	$\bar{c}\bar{Z}^{(x)}$	$\underline{c}\underline{Z}$	-	$\underline{c}\underline{A}$	-	-	$\underline{c}\underline{A}$	$\bar{c}\bar{A}$	-	-	$\bar{c}\bar{A}$	-	$\bar{c}\bar{Z}$	$\underline{c}\underline{Z}$

(x) Van dit eerste blad van het 12de katern is slechts een kim aanwezig tussen fol. 132 en 133.

Legenda

- geen watermerk
- a watermerk ossekop, zonder doorstreept gat in voorhoofd met stang, hoorns en klein kruis
- b watermerk ossekop, met doorstreept gat in voorhoofd met stang, hoorns en groot kruis
- c druiventros
- A afgewende zeefzijde ("abgewandt")
- Z toegewende zeefzijde ("zugewandt")
- $\bar{c}\bar{A}$ bovenste deel van het watermerk te zien
- $\underline{c}\underline{A}$ onderste deel van het watermerk te zien

a Ossekop met stang en klein kruis, zonder doorstreept gat in voorhoofd

Verklaring van de cijfers op de tekening

Z (8) + 17 + 10N +

Dit betekent: afstand van de bladrand tot de eerste kettinglijn 8 mm;
veld tussen eerste en tweede kettinglijn 17 mm breed;
10 normale velden tussen de kettinglijnen (afwijkingen van
15% of minder toegestaan);
afgesneden blad.

302 : 8 = 37,8 / 81

Dit betekent: gemiddelde breedte van een normaal kettinglijnenveld 37,8 mm;
81 waterlijnen op 100 mm.

3 derde kettinglijn (watermerk staat tussen de derde en vierde kettinglijn)
- punt vanwaaraf de afstanden verticaal (= parallel aan de kettinglijnen)
zijn gemeten (= onderkant van watermerk geprojecteerd op de linker ketting-
lijn)

b afgesneden blad

u ongesneden blad

127 afstand van - tot (onderste) bladrand 127 mm.

Let hierbij op de verticale dan wel horizontale plaatsing van de getallen.

163 afstand van - tot (bovenste) bladrand 163 mm.

103 afstand tot (zij)bladrand 103 mm.

GERARDY Nr. 4104

Stadt. B. Mainz, Ms. I 603

(Z)

(8) + 17 + 10N +

302 : 8 = 37,8 / 81

formaat van het bijgesneden kwartoformaat 210 x 282 mm²

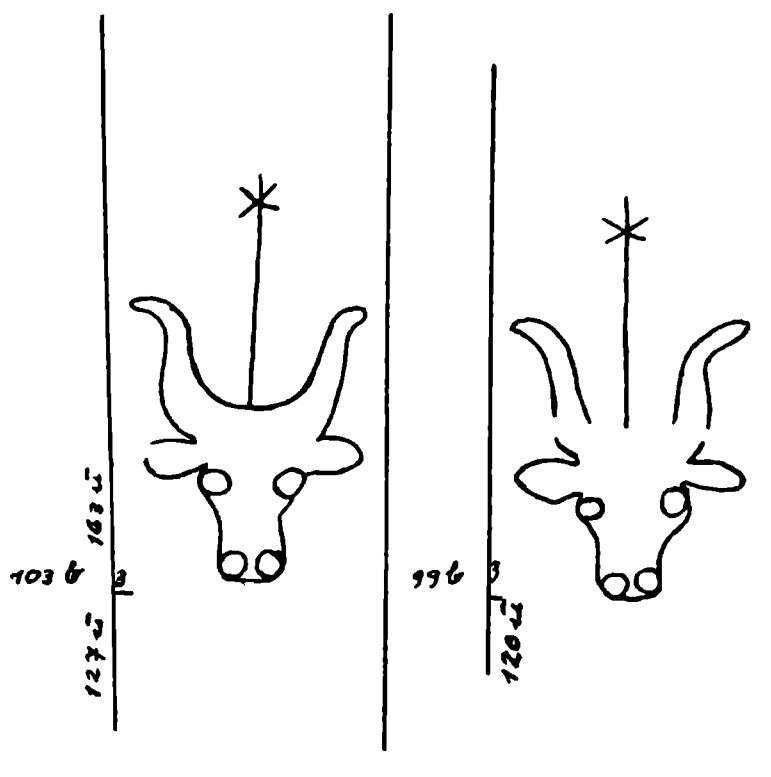
formaat van het enkele (= halve) blad 210 x 141 mm²

gekanneleerd

(A)

(5) + 18 + 10N +

371 : 10 = 37,1 / 83

Deze ossekop komt overeen met Piccard VII, nr. 151, 152, 153 en vooral met 155.

151: 1458 Keulen

152 (111): 1459 Hildesheim

153: 1455 Udenheim (Philippsburg)

155: 1458 Speyer

Gerardy deelde ons mee, dat hij het watermerk kent als:

Gerardy 4104 = Archives de l'ancien Evêché de Bâle à Porrentruy, Gerichtsprotokolle Nr. 70, ongedateerd.

b Ossekop met stang en groot kruis, met doorstreept gat in voorhoofd

GERARDY Nr. 2153

Stadt. B. Mainz, Ms. I 603

(A)

(15) + 20 + 10N +

290 : 8 = 36,2 / 109

formaat van het bijgesneden kwartoformaat 210 x 288 mm²

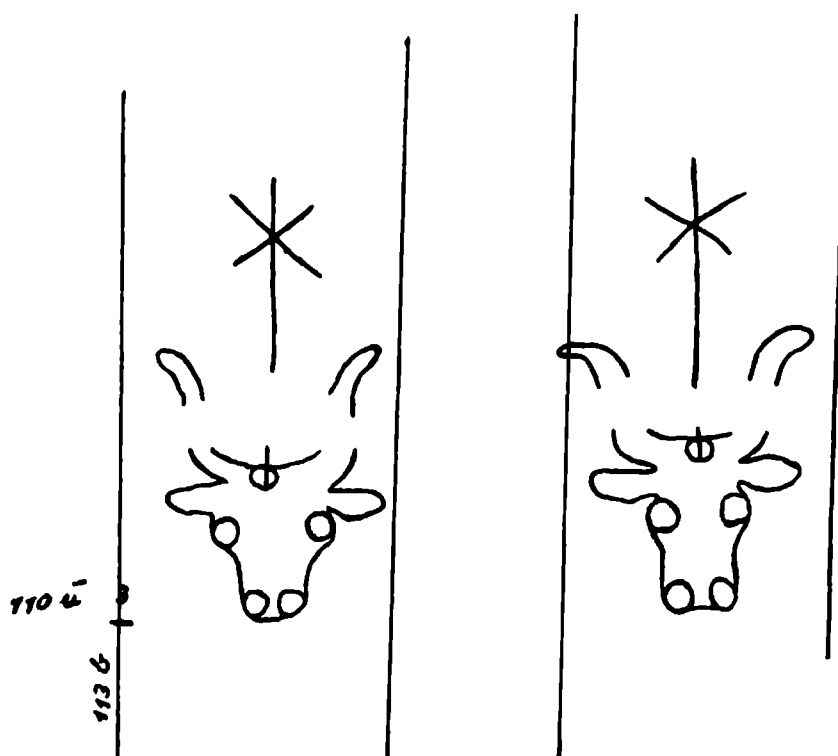
formaat van het enkele (= halve) blad 210 x 144 mm²

gekanneleerd

(Z)

(10) + 17 + 10N +

/ 113

Deze tweede ossekop komt overeen met Piccard VII, nr. 912 en vooral met 914.

912: 1459 - 1467 Bazel etc.

914: 1462 - 1465 Bazel, Frankfurt a.M., Kinkel, Mainz etc.

Gerardy kent dit watermerk als:

- Gerardy 2153 - Archives de l'ancien Evêché de Bâle à Porrentruy, Delsbergische Rechnungen 1458 - 1473, Rechnungsheft für 1460;
- idem
 - Comptes du trésor de la cour 1458 - 1469, Rechnungsheft für 1461;
 - idem
 - Delsbergische Rechnungen 1458 - 1473, Rechnungsheft für 1463;

- Staatsarchiv Basel, Politisches F 7, Abschied von Nürnberg,
Kopie nach 1461 August 26;
- Universitätsbibliothek Göttingen, Cod. Ms. Philos. 3,
ongedateerd.

c Druiventros

GERARDY Nr. 4346

Stadt. B. Mainz, Ms. I 603

Ⓐ

(7) + 16 + 10N +

$300 : 8 = 37,5 / 84$

formaat van het bijgesneden kwartoformaat $210 \times 282 \text{ mm}^2$

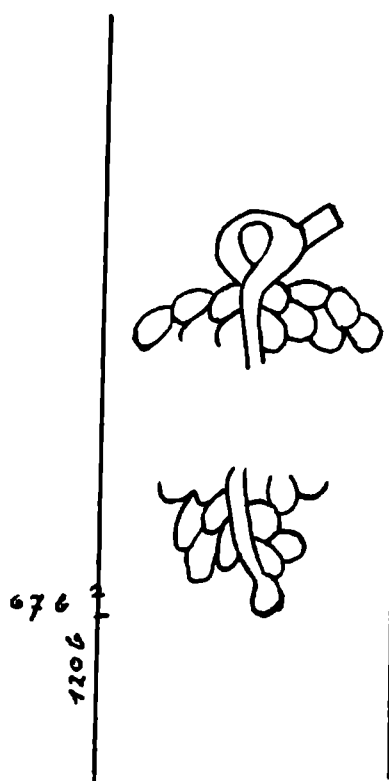
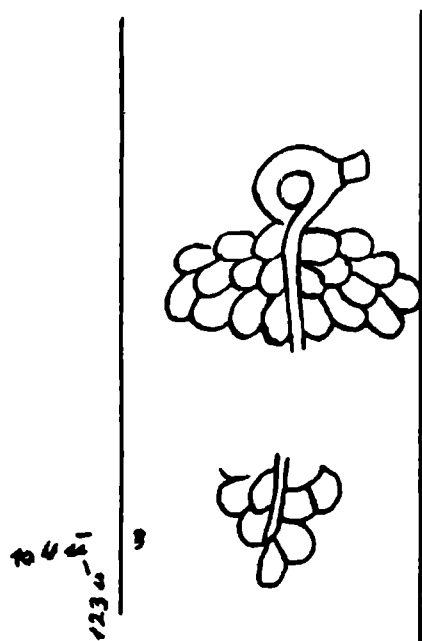
formaat van het enkele (= halve) blad $210 \times 141 \text{ mm}^2$

gekanneleerd

Ⓒ

(5) + 18 + 10N +

$299 : 8 = 37,4 / 82$

Deze druiventros komt ongeveer overeen met Briquet 13.002 die echter een slingerende steel door de tros heeft, en verder met Briquet 12.991.

13.002: 1460 Pignerol

12.991: 1420 Soleure

Gerardy deelde ons mee, dat dit watermerk hem onbekend was ("bisher nicht belegt").

Conclusie deel I

De eerste ossekop dateert uit de periode 1455-1459, vooral 1458 (Piccard, nr. VII 155). Zoals bekend is van de dateringen van Piccard, kunnen we de verwerking van het papier dus dateren vóór 1462.

De tweede ossekop dateert volgens Piccard uit de periode 1462-1465 (nr. VII 914); de verwerking van het papier dateert dan van vóór 1466. Wij moeten hierbij immers bedenken, dat de catalogus van 1466 van de Mainzer kartuizerbibliotheek deze codex al vermeldt.

Briquet is geen gemakkelijke bron om te dateren; we volstaan voor de druiventros met de periode 1460-1466, waarbij wij het codicologische gebruik volgen, dat het papier 8 jaar na fabricage verwerkt was, wat in ons geval 6 jaar zal moeten zijn.

Gerardy dateert deel I vooral volgens watermerk b in het begin van 1460-1470, waarbij hij 1460-1463 zeer plausibel noemt. Volgens hem is deel I op Bazels papier geschreven, wat zeer beslist geldt voor papiersoort a.

Uit de dateringen van de watermerken (= papiersoorten) kunnen we de gestagewording van de tekst gewaarworden; de kopiïst is waarschijnlijk in 1460 begonnen en heeft de tekst voltooid in 1465.

Wij constateren verder, dat de watermerken Duits zijn. Deel I is een hs. ontstaan in het Mainzer kartuizerklooster.

We constateren voorts, dat de tekst waarschijnlijk ook in 1465 werd samengebonden met deel II tot de codex zoals wij die nu kennen, en vervolgens werd opgenomen in de catalogus van 1466 van het Mainzer kartuizerklooster onder de signatuur H XXII T, volgens het "Dreizeichensystem".

Deel II

Beschrijving van de papiersoorten van deel II volgens het schema van Stevenson.

Katern	Bladen						Bladen					
Folio	1	2	3	4	5	6	6	5	4	3	2	1
13 146	-	0	-	0	-	0	0	-	0	-	0	-
14 158	-	0	-	0	0	-	-	0	0	-	0	-
15 170	-	0	-	0	0	-	-	0	0	-	0	-
16 182	-	0	-	0	0	-	-	0	0	-	0	-
17 194	0	-	-	0	0	-	-	0	0	-	-	0
18 206	0	-	0	-	0	-	-	0	-	0	-	0
19 218	-	0	0	-	0	-	-	0	-	0	0	-
20 230	-	0	-	<u>dA2</u>	-	<u>dA2</u>	<u>dA2</u>	-	<u>dA2</u>	-	0	-
21 242	<u>dA2</u>	-	-	<u>dA1</u>	<u>dA1</u>	-	-	<u>dA1</u>	<u>dA1</u>	-	-	<u>dA2</u>
22 254	-	<u>dA1</u>	<u>dA2</u>	-	<u>eZ</u>	-	-	<u>eZ</u>	-	<u>dA2</u>	<u>dA1</u>	-
23 266	-	<u>eZ</u>	-	<u>eA</u>	-	<u>eZ</u>	<u>eZ</u>	-	<u>eA</u>	-	<u>eZ</u>	-

Na katern 23 is er een gevouwen half blad ingeplakt (folio 279), zonder watermerk.

Legenda

- geen watermerk
- 0 bedorven watermerk "kat"
- d1 "springend hert" (d1 en d2 vormen een paar uit de schepvorm die beide
- d2 "staand hert" met de zeefzijde afgewend zijn, zodat ze met de cijfers
1 en 2 onderscheiden moeten worden)
- e watermerk "wagen"
- A afgewende zeefzijde ("abgewandt")
- Z toegewende zeefzijde ("zugewandt")
- eZ bovenste deel van het watermerk te zien
- eZ onderste deel van het watermerk te zien

Gerardy schreef ons over het papier: "Der zweite Teil des Bandes besteht, während der erste Teil des Bandes zum grössten Teil - mindestens Papier a - auf Basler Papier geschrieben ist, aus Papier völlig anderer Qualität und Herkunft. Aus den Daten, die sich bei Briquet für ähnliche Typen finden, könnte man schliessen, dass das Papier aus Norditalien bzw. Südfrankreich stammt, und möglicherweise in der ersten Hälfte des 15. Jhdts. geschöpft wurde, also älter ist, als das Papier des ersten Teils. Gewissheit wird sich aber nur ergeben, wenn man datierte Belege für diese Papiere findet".

Bedorven watermerk kat

GERARDY Nr. 3328

Univ. Bibl. Göttingen, Cod. Ms. philos. 62c

Volgens Gerardy is het bedorven watermerk in de Voc. Sax. een kat, mogelijk hetzelfde als hier is afgebeeld.

(AI)

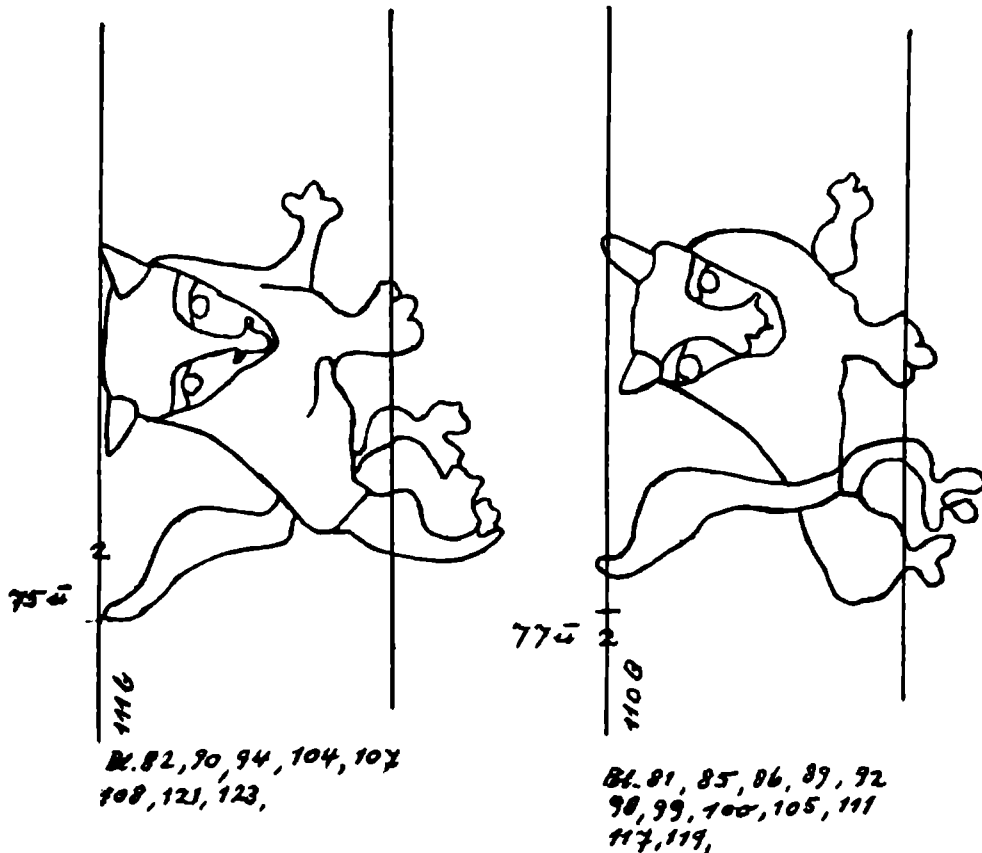
23 + 9N + 24

39,1 / 68

(AII)

25 + 9N + 25

39,1 / 67

Bij ons watermerk wisselen de maten van het watermerk en de afstanden tot de bladranden sterk. Hoogstwaarschijnlijk heeft de draadfiguur los op de zeef van de schepvorm gelegen.

formaat van het (bijgesneden) kwartoformaat $210 \times 286 \text{ mm}^2$

formaat van het enkele (= halve) blad $210 \times 143 \text{ mm}^2$

Volgens onze telling is het aantal waterlijnen 68 per 100 mm.

Briquet, nr. 3552-3555 (Chat.)

d Hert

GERARDY Nr. 4347

Stadt. B. Mainz, Ms. I 603

(AI)

(30) +

301 : 8 = 37,6 / 71

(AII)

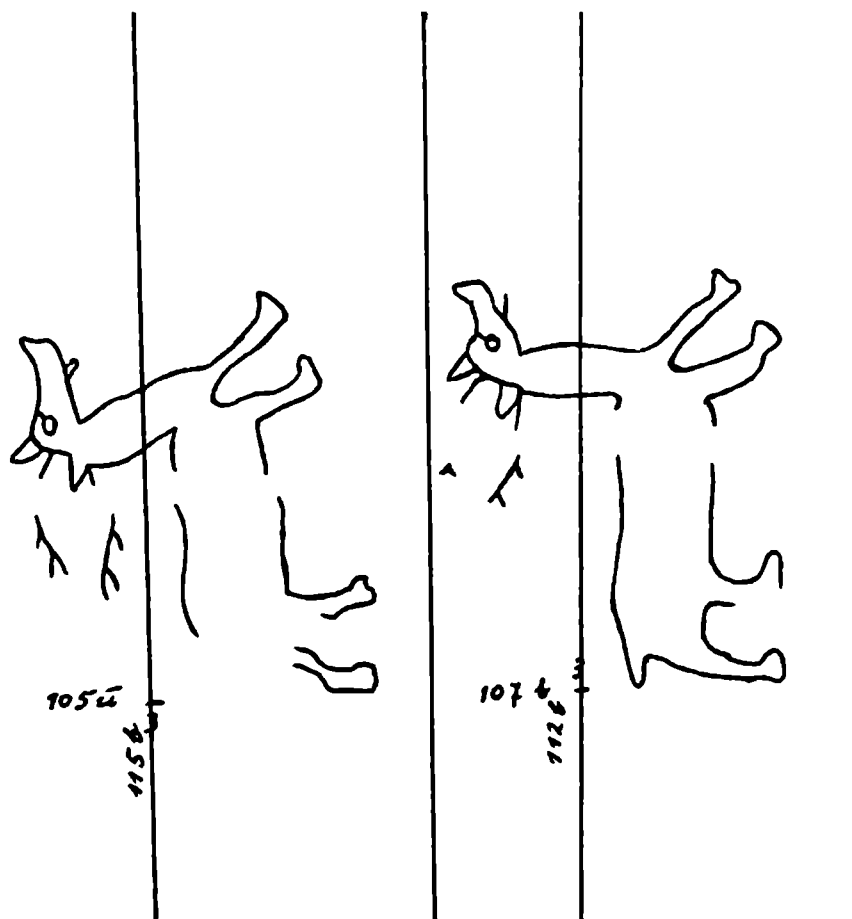
(12) + 19 +

300 : 8 = 37,5 / 70

de maten van het watermerk zijn als die van het origineel.

formaat van het (bijgesneden) kwartoformaat $210 \times 286 \text{ mm}^2$

formaat van het enkele (= halve) blad $210 \times 143 \text{ mm}^2$

Het hert lijkt het meest op Briquet nr. 3303 en 3307.

3303:	1435, 1438	Namen
3307:	1412	Holland (Nederlanden)
	1412	Namen
	1412-1413	Utrecht
	1413-1414	Leiden
	1414	Maastricht

Zoals uit onze "selectie" uit Briquet blijkt, kan men besluiten tot een vnl. Noordnederlandse papiersoort. Hoewel Gerardy niet vermeldt, dat deel II gedateerd is in 1420, is zijn vermoeden (eerste helft van de 15de eeuw) juist. Voor Gerardy is dit watermerk onbekend ("bisher nicht belegt").

e Kar

GERARDY Nr. 4348

Stadt. B. Mainz, Ms. I 603

Ⓐ

(22) + 2N + 30 + 30 +

37 / 74

Ⓐ

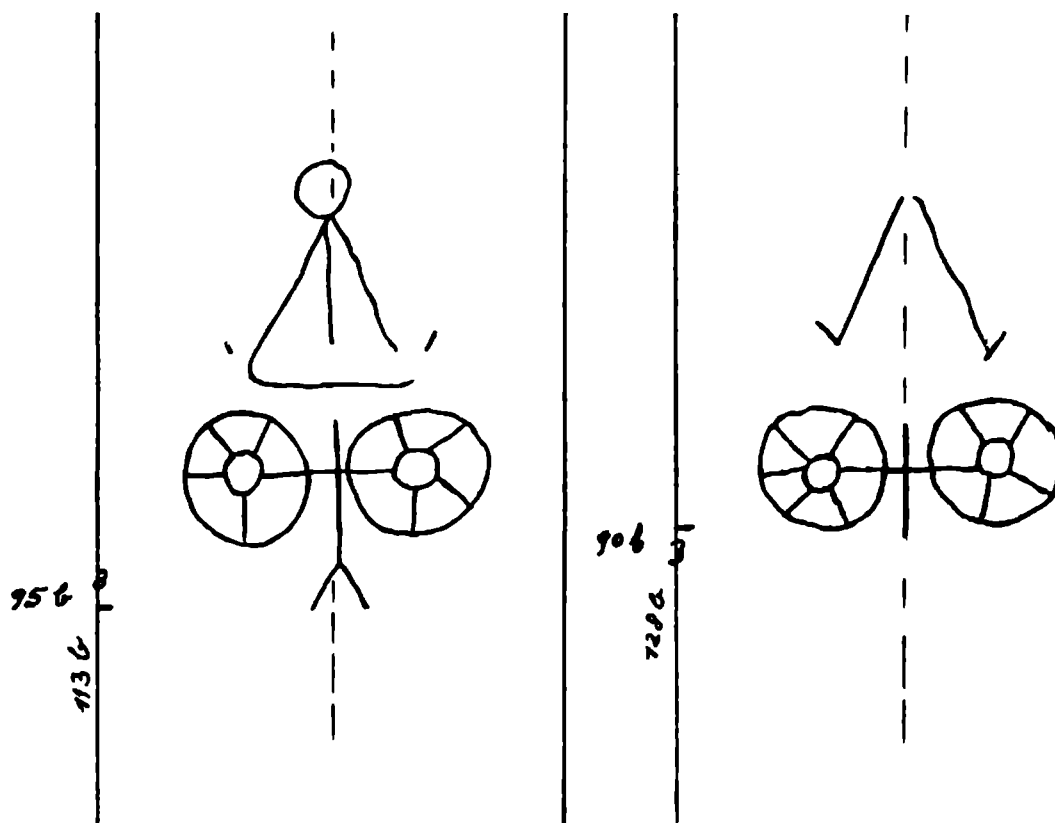
(15) + 2N + 27 + 33 +

37,5 / 74

de maten van het watermerk zijn als die in het origineel.

formaat van het (bijgesneden) kwartoformaat $210 \times 286 \text{ mm}^2$

formaat van het enkele (= halve) blad $210 \times 143 \text{ mm}^2$

De kar komt overeen met Briquet:

3527 (andere wielen; de figuur van Briquet lijkt in de top- en onderpunten iets vervormd);

3528 (andere wielen);

3538 (dezelfde wielen, maar de driehoek is hoekiger en spitser);

3544 (andere wielen; de basis van de driehoek is kleiner).

3527 o.a. 1416 Noordelijke Nederlanden

1439 Utrecht

1417 Middelburg

3528 o.a. 1430 - 1434 Holland (Nederlanden)

1432 Brussel

1434 Antwerpen

1432 Den Bosch

1458 - 1461 Zeeland

3538 1466 Perpignan

3544 1452 - 1456 Damme

1456 - 1474 Rijssel

Gerardy kent het watermerk niet in zijn verzameling ("bisher nicht belegt").

Conclusie deel II

Deel II is in het explicit gedateerd 1420.

Het watermerk van het "hert" kunnen we met Briquet op zijn vroegst dateren van 1412-1414. Het papier is dan verwerkt tussen 1412 en 1422.

Het watermerk van de "kar" dateren we van 1416-1417 als terminus post quem; 1434 als terminus ante quem. Dit houdt in, dat het papier verwerkt is in de periode 1416-1425 op zijn vroegst.

Wij constateren dat de jaaropgave van de kopiïst Johan van Brummen hiermee geheel in overeenstemming is.

We constateren verder, dat de watermerken van deel II Noordnederlands zijn.

Deel II is tussen 1436 en 1465 in de Mainzer kartuizerbibliotheek terechtgekomen en daar ca. 1465 met deel I samengebonden en vervolgens in 1466 gecatalogiseerd als H XXII T.

1.2.3 Opbouw

De sexternen zijn opgebouwd volgens het onderstaande schema.

deel	signatuur	foliëring	custoden	bijzonderheden
Deel I		1		moderne inktfoliëring (18de of 19de eeuw) voorschutblad ingeplakt
	11 VI	2 - 132	12v astire 36v epar 48v indagare 60v miles 72v petulari 84v sal	eerste hand 1 - 29r tweede hand 29v t/m 72v eerste hand 73r - 145
	1 VII	133 - 145		kim (afgesneden wederhelft van fol. 145) steekt tussen fol. 132 en 133 achterschutblad vermist
Deel II				voorschutblad vermist
	11 VI	146 - 278		één hand
	1 I	279		voorlaatste blad vermist laatste blad ingeplakt achterschutblad vermist (?)

Over de opbouw van de codex schrijft Diefenbach onder nr. 11 op p. XIV: "sub eodem tegumento cum libro 10 conglutinatum, sed ab alio atque hic librario exscriptum." (3). Onze tekst is blijkens deze uitspraak van Diefenbach een zelfstandige codex geweest, die later met het Engelhus-Glossar (Dief. nr. 10) is samengebonden tot de verzamelcodex zoals wij die nu kennen.

De tekst is niet ongeschonden tot ons gekomen. De Mainzer catalogus die de beschrijvingen van Diefenbach bijna letterlijk heeft overgenomen, vermeldt: "Glossarium (...) plagula una (Voluntas - Zea) destitutum" (sic!) (4). Het laatste lemma op fol. 278vb luidt: Voluntas atis wille vel begeringe. Het eerste lemma op fol. 279ra geeft: Zeo es est ferveo es. Diefenbachs lezing Zea heeft verbetering nodig (5).

Diefenbach heeft goed gezien, dat hier één folio ontbreekt. Wij hebben onze tekst, de Voc. Sax., met een overeenkomstige tekst, Dief. 19, vergeleken en uit deze vergelijking bleek, dat op het vermiste folio de foliëring 279 en 280 had moeten voorkomen.

De vroegere stadsbibliothecaris van Mainz, Philipp Hedwig Külb, heeft de oude Mainzer catalogus, 'der Külbischer Handschriftenkatalog', samengesteld door Diefenbach over te schrijven (Borchling, 1914: 144) (6) (7). Deze bibliothecaris trad in 1829 in dienst van de bibliotheek onder directeur Lehne. Van 1836 tot 1869 was hij als zelfstandig bibliothecaris werkzaam. Zijn catalogus is dus geschreven tussen 1857 (het jaar van het verschijnen van Diefenbach) en 1869. De foliëring kan bij het samenstellen van de catalogus aangebracht zijn, maar kan ook uit de 18de eeuw stammen.

De foliëring is steeds op de recto-zijde aangebracht.

1.3 Inhoud

1.3.1 Tekst

In de catalogus van de Stadtbibliothek te Mainz wordt hs. I 603 als volgt beschreven (8).

Codex DCIII

Vocabularius latino-germanicus. Liber tribus partibus continetur: (9)

Bl.1-145. 15.Jh. ((späterer Vermerk: inhaltl. = Hdschr. 600)).

1. (1r-105r. Proloog en) Vocabulario latino-germanico, in quo non pauca latinorum vocabulorum glossis germanicis destituta sunt; quae verbum "Piaculum" sequuntur, non eadem qua antecedentia manu exscripta sunt.

2. (105v-124v) Vocabulario graeco-latino, cujus vocabulis Germanica nonnunquam subjecta sunt glossemata.

(Dit bevat hoofdzakelijk Griekse namen).

3. (125r-145r) Vocabulario hebraico-latino. Totius libelli extrema verba haec leguntur: (145r: Benedicta sit sancta Trinitas AMEN E:S:E:ff:; 145v)

Iste liber est fratrum carthusiensium sti. michahelis prope mogunciam.

(Dit bevat hoofdzakelijk Hebreeuwse namen; Powitz noemt de taal van 1 - 3 "rheinfränkisch").

4. (145v-279r) Lateinisch-niederdeutscher Vocabularius. Glossarium latino-saxonicum (Diefenbach schrijft hierbij: sub eodem tegumento cum libro 10 conglutinatum, sed ab alio atque hic librario exscriptum,) perpallido atramento exscriptum et plagula una (Voluntas - Zea) destitutum; terminatur in his verbis:

"Explicit vocabularius finitus utilis et bonus anno Domini 1420

((Jahreszahl durchstrichen und durch genaue Datumsangabe ersetzt:))

M.CCCC.xx feria 3^a post dominicam in passione... Redde me Johanni Brummer (10), qui me scripsit a principio ad finem". Vocalium in hujus glossarii vocabulis germanicis adhibitarum singularis ratio ad Batavicae, imprimis Belgicae linguae proprietates (Diefenbach voegt toe: in libris 116 et 128 obvias) prope accedit, magis autem Westphalicae dialecti memoriam affert. (Diefenbach voegt toe: "nl." (= niederländisch). Dit bestrijdt Rooth 1945).) (11)

Ceterum in hoc libro (Diefenbach voegt toe: pariter atque in illis libri 23 partibus, quae a secundo quodam librario scriptae sunt,) accurate distinguuntur syllabae "vor-" et "ver-", quae in reliquis libris manu scriptis plerumque uno eodemque signo v' promiscue denotantur.

4°/Carth. 248/ ((= alte Signatur aus der Kartäuserbibliothek)).

((Späterer Zusatz:)) Leeres Vorsatzblatt + 279 Bl.(12)

((Am Rand ist in dem alten Verzeichnis von der Hand des früheren Bibliothekars Dr. Heidenheimer vermerkt: Sammelband = Laurentius Diefenbach: Glossarium latino-germanicum mediae et infimae aetatis Nr. 10 et 11. ((Am Rande von Nr.4:)) Vocabularius latino-saxonicus = Diefenbach Nro. 11)) (13)

De boeken Dief. 116, 128 en 23 noemt Diefenbach resp. Antwerps, "plurima habet communia cum libro 116" en "formas vel ex parte vel penitus ad Superiorem dialectum referendas".

Het incipit van deel I luidt:

(fol. 1r) Ad pleniorē huius libelli cognitionem primo sciendum est quod in isto vocabulario pauca propria nomina teutonizantur ex quo eorum teutonicum conforme videtur latino (etc.).

Het explicit op fol. 145r luidt:

Benedicta sit sancta Trinitas A M E N

(in rood) E : S : E : ff :

Op. fol. 145v staat het eigendomsmerk:

Iste liber est fratrum carthusiensium sancti michahelis prope mogunciam. (14)

Het volledige incipit van de Voc. Sax. (deel II) (ook: Dief. 11) luidt op fol. 146ra (de zinnen zijn door ons genummerd):

(1) "A Quoniam nascentibus prius apropiatur. (2) Unde dicit Ysidorus primo ethimologiarum: (3) "A ideo in omnibus lingwis prior est, quia nascentium ora aperit". (4) Unde dicitur in historiis: (5) "Masculus recenter natus eiulatio dicit a, mulier vero e", (6) Versus: e profert aut a quidquid nascetur ab eva. (7) Item omnis masculus a nascens e femina profert. (8) Item a grece est sum in latino. (9) Item per a denotatur triangularitas. (10) Unde dicit dominus: (11) "Ego sum alpha et o". (12) Per o denotatur, quod sit deus sine principio et sine fine. (13) Per a denotatur, quod sit triplicis in persona. (14) Sicut autem a habet triangularem figuram, sic deus est ternus in personis. (15) Et sicut a est principium litterarum, ita deus est principium omnium et finis". (15)

Het incipit van het Voc. Skokl. van het Rijksarchief te Stockholm luidt op fol. 1ra (16) (de zinnen zijn door ons genummerd):

(1) "A (est prior omnibus litteris quoniam nascentibus prius appropriatur. etcetera.) quoniam nascentibus prius appropriatur. (2) Unde dicit ysiderus in primo ethimologiarum: (3) "Ideo in omnibus lingwis prior est, quia nascentium ora aperit". (4) Unde dicitur in hystoriis: (5) "Masculus resenter natus eiugilando dicit A, mulier vero E". (6) Versus: E profert aut A quidquid procedit ab eva. (7) Item omnis masculus a nascens e femina profert. (8) Item A grece 'sine' dicitur latine. (9) Item per A notatur triangularitas. (10) Unde dicit dominus: (11) "Ego sum alpha et o". (12) Per o denotatur quod sit deus sine principio et sine fine. (13) Per A denotatur quod sit triplex in persona. (14) Sicut enim A habet triangularem figuram, sic deus est triplex in persona. (15) Et sicut A est principium litterarum, ita deus est principium omnium et finis". (17)

Het incipit van hs. 597 van de Stadtbibliothek te Mainz, ook bekend als Dief. 19, luidt op fol. 1ra (de zinnen zijn door ons genummerd):

(1) "A prior est omnibus litteris, quoniam nascentibus prius appropriatur. (2) Unde dicit ysidrus primo ethymoliarum: (3) "Ideo in omnibus lingwis prior est, quia nascencium primo ora aperit." (4) Unde dicitur in hystoriis: (5) Masculus recenter natus eiulando dicit a, mulier vero E". (6) Versus: E profert aut a, quidquid nascetur ab eva. (7) Idem omnis masculus a nascens E femina profert.

(8) Item a grece est sine latine. (9) Item per a denotatur triangularitas. (10) Unde dicit dominus: (11) "Ego sum alpha et 0". (12) Per 0 denotatur quod sit deus sine principio et sine fine. (13) Per a denotatur quod sit triplex in persona. (14) Sicut enim a habet triangularem figuram, sicut deus est triplex in persona. (15) Et sicut a est principium litterarum, ita deus est principium omnium et finis".

Rooth noemt deze drie vocabularii een "Sippe". Er is ook grote onderlinge overeenkomst. Laten we deze drie teksten vergelijken.

Dief. 11 en Dief. 19 komen overeen in zin 5, 7 en 8. Dief. 11 en Voc. Skokl. komen overeen in zin 1 en 2, Dief. 19 en de Voc. Skokl. in zin 3. In de Voc. Skokl. is vermoedelijk de verticale tekst van het incipit later bijgeschreven. Zin 3 is door onze kopiïst blijkbaar aangevuld met A. In zin 8 is sum een duidelijke eigen interpretatie (verkeerde lezing?) van onze kopiïst, wat in zin 13 (triplicis) ook het geval is. In zin 14 heeft hij het woord persona meervoudig gemaakt; triplex in zin 14 veranderde hij in ternus. Het incipit van Dief. 11 (de Voc. Sax.) en Dief. 19 vertoont in vier zinnen overeenkomst (2, 5, 6 en 8), terwijl Dief. 19 en de Voc. Skokl. ook een dergelijke overeenkomst vertonen (1, 3, 13 en 14). De Voc. Skokl. en de Voc. Sax. komen tweemaal overeen (1 en 4). De overeenkomst van de Voc. Sax. met de Voc. Skokl. is het vaagst. Er schijnt een gemeenschappelijke tekst te zijn geweest, waarvan drie kopiïsten een eigen afschrift hebben gemaakt. Dief. 19 schijnt het dichtst bij deze bron te staan, omdat deze vocabularius de meeste overeenkomst vertoont met de andere twee, die zich het meest van de bron schijnen verwijderd te hebben, getuige hun geringe overeenkomst in het incipit.

Padberg onderzocht Dief. 76 als een Breviloquus (Padberg, 1912). Diefenbach beschrijft deze tekst als "Vocabularius alphabeticus s. scripture authore". De taal is "sine dubio (...) dialectus apud Superioris Germaniae gentes pervulgata, (...), tamen una cum his omnibus reperiuntur nonnulla quae regionum Inferiori Rheno adjacentium dialecto propria sunt (...)".

Het incipit van deze tekst luidt in de lezing van Padberg (p. 37): "A. In omnibus gentibus et linguis est littera prima quia per ipsam proferunt masculi recenti nati. Femine vero E. versus: E profert aut a quisquis procedit ab eva. Illi littere a secundum Pristianum tria accedunt scilicet nomen quantum ad vocem, figura quantum ad pertractionem, potestas quantum ad perductionem vel correptionem. Etiam ut idem dicit: a nomen indeclinabile vel est figura triangularis, quandoque est interiectio dolentis ut per hieronymum dictum: A a domine deus nescio loqui quia puer ego sum". (18)

Het begin van dit incipit lijkt op dat van de Voc. Sax. Padberg tekent erbij aan,

dat de eerste zin uit Isidor. orig. komt, zoals onze kopiïst ook aangeeft, terwijl de tweede zin (Femine vero - ab eva) letterlijk uit de Breviloquus stamt. In hun incipit komen onze drie teksten, de Voc. Sax., Voc. Skokl. en Dief. 19, enigszins met de Breviloqui-traditie overeen.

Het volledige explicit luidt: "Explicit vocabularius finitus utilis et bonus. Anno domini m.cccc.xx feria tertia post dominicam in passione scilicet iudica infra horam quartam et quintam post meridiem (...) deum. (19) Redde me Johanni Brummeri qui me scripsit a principio ad finem". (20)

Het explicit van Dief. 19, hs. 597 van de Stadtbibliothek te Mainz, luidt geheel anders dan ons explicit: "Explicit dictionarius. Conradi Uffe."

Het explicit van Voc. Skokl. ontbreekt, omdat het laatste folio ontbreekt. Dit woordenboek eindigt met het artikel "Zabuligena".

De tekst is duidelijk in het explicit gedateerd. Ook over de localisering kunnen we kort zijn: de codex hoorde thuis in de bibliotheek van het kartuizerklooster te Mainz.

Toch is er iets vreemds aan onze tekst en wel om vier redenen. Ten eerste is het eigendomsteken vreemd. Schreiber (1927: 51) deelt mee: "In der Kartause selbst geschriebene Bände sind vielleicht am wenigsten durch Besitzeintragung gesichert." Het gewone eigendomsteken van de kartuizers was de aanduiding van kloostereigendom. Zo'n teken komt bv. voor in hs. 603 nr. 3 op fol. 145v: "Iste liber est fratrum carthusiensium sancti michahelis prope mogunciam." (21) Schreiber citeert op p. 51 hs. 142 van de Stadtbibliothek te Mainz: "Iste liber fuit magistri Ortwinii de Francfordia, est Carthusiensium prope magunciam." (22) Deze dubbele eigendomsaanduiding verklaart Schreiber als een aanduiding van de eerste en van de tweede, latere eigenaar. Op p. 52 en 53 somt hij andere eigendomsaanduidingen van het kartuizerklooster op, die steeds het kloostereigendom aangeven, soms met de naam van een kloosterling erbij. Het explicit van onze tekst heeft niets hiervan.

Ten tweede is de oude signatuur vreemd. Zoals wij al schreven in par. 1.1 komt ons hs. voor in de catalogus uit de 15de eeuw van het klooster. Volgens Schreiber (23) is de vroegste grens van de samenstelling ervan het jaar 1466. Hoe werd onze tekst daarin vermeld? Welke signatuur droeg het daarin?

In de eerste helft van de 15de eeuw was het "Zweizeichensystem" in zwang, een combinatie van letters in alfabetische volgorde en van een Romeins cijfer. Onze codex draagt zo'n signatuur uit de catalogus van ca. 1436 niet. Wel draagt ons hs. een oude signatuur volgens het "Dreizeichensystem"; bij dit systeem werd achter de signatuur volgens het "Zweizeichensystem" een letter geplaatst. Schreiber zegt daarover op p. 34: "Zu Buchstabe und Zahl noch den Anfangsbuchstaben einer der ersten fünf Ordnungszahlen (P, S, T, Qr, Qn) zu setzen ist eine in Kartausen,

aber auch anderswo beliebt spätmittelalterliche Signierungsmethode".

De signatuur van ons hs. was H.XXII T. De H gaf de rubriek der Vocabularii aan. Onze conclusie hieruit is, dat onze codex in deze bibliotheek gecatalogiseerd is tussen 1436 en 1466. Wellicht is ons hs. ook in deze tijd in de bibliotheek opgenomen, d.i. vóór 1466.

Op de derde plaats is er het volgende vreemd aan onze tekst. De naam van de kopiïst genoemd in het explicit, Johannes Brummeris of Brummeres, komt niet voor in de lijst van prioren, geprofeste monniken, conversen enz. van de kar-tuizers te Mainz, die Simmert heeft opgesteld (Simmert, 1958: 30-53). Ook in de lijst van Fischer (Fischer, 1810: 94-102) komt de naam van onze kopiïst niet voor. Van belang voor ons kan het auteursregister zijn, dat in de catalogus van ca. 1520 het eerst voorkomt. Schreiber merkt hierover op op p. 42/43: "Die Einreihung erfolgt selbstverständlich noch nach dem Vornamen; innerhalb der gleichen Namen ist sie nicht streng alphabetisch, was bei den beinahe 100 Trägern des Namens Johannes einige Schwierigkeiten in der Benutzung mit sich bringt. Die Beinamen sind meist ohne weitere Prüfung aus den Titeln in den Handschriften übernommen.

Gelegentliche Bezeichnungen des örtlichen Herkunft, eines akademischen Grades des Standes des Autors sind wohl mehr Versuche einen Verfasser von anderen gleichnamigen zu unterscheiden als Ansätze zu jener literarhistorischen Katalogisierungsweise, welche zu Schriftstellerkatalogen führte (...)".

Dit lange citaat geeft ons belangrijke aanwijzingen voor de interpretatie van de naam Johannes Brummeris, als we de in de tekst genoemde dativus zo in de nominativus mogen omzetten. Het register van auteursnamen draagt in de Mainzer bibliotheek de signatuur Hs. I 576. Bij de naam "Johannes" zijn enkele stukken van de bladen gescheurd. De naam Johannes Brummeris komt in dit register zoals het er momenteel uitziet, niet voor. (24)

Het citaat leert ons verder, dat de bijnaam nadere bijzonderheden over de kopiïst geeft. Van de hoedanigheden die Schreiber noemt, lijkt ons alleen de naam van de plaats van herkomst als toevoeging aan de naam Johannes van belang. Zo komen we de naam Johannes Harlem (= Haarlem?) tegen als naam van de schrijver van de catalogus van ca. 1466. Deze Johannes wordt genoemd in de lijst van Simmert bij de geprofeste monniken op p. 38. Onze kopiïst draagt de achternaam Brummeris; Brummen is de enige plaats die als plaats van herkomst afgeleid kan worden uit deze bijnaam (Times, 1965: 124, kol. 3). Deze bijnaam was in die tijd gebruikelijk en bekend. Omstreeks 1489 komt als pastoor in Hall een zekere Johan Brunre voor (Archief Gesch. Aartsbisd. Utrecht, 1877: 13). In een klapper op persoonsnamen die voorkomen in de renunciatieboeken uit het rechterlijk archief van Deventer, dat loopt vanaf 1430, komt verscheidene malen de naam Johan van Brummen, ook een Johan die Brummer, voor. (25)

Op de vierde plaats bevreemdt ons het volgende. Onze tekst is samengeplakt (Diefenbach spreekt van "conglutinatum") met een echt Mainzer kartuizerhandschrift. Onze tekst is dus later daaraan toegevoegd. Het schrift van nr. 4 is anders dan dat van nrs. 1-3, wat wijst op een andere kopiïst. Een ander argument voor de latere toevoeging van nr. 4 is de plaats van de eigendomsformule van de kartuizers te Mainz, die op het laatste folio van nr. 3 staat. Het was gebruikelijk, dat deze aan het einde van de codex werd gezet.

Wij concluderen uit deze vier bevindingen, dat nr. 4 van hs. 603 geen origineel Mainzer kartuizerhandschrift is, zelfs geen kartuizerhandschrift. Belangrijke steun aan deze conclusie geeft een mededeling van Simmert over de bibliotheek van de kartuizers te Mainz (Simmert, 1958: 7). "Von den Chronisten und der älteren Literatur wird besonders das 15. Jh. als Blütezeit der Kartause St. Michaelsberg gerühmt. Das gilt ebenso sehr von dem wirtschaftlichen Aufschwung und der Besitzzunahme wie für das innere Klosterleben. In diesem Jahrhundert fanden Adlige und Gelehrte den Weg zu den Mainzer Kartäusern. Ein erheblicher Aufschwung des geistigen Lebens war die Folge. Auch die Klosterbibliothek bekam dadurch bedeutenden Zuwachs."

1.3.2 Tekstindeling van nr. 4

Het woordenboek heeft een alfabetische bouw; de letters I en J en de U en V vallen samen. Over de aanwezigheid van de W, de X en de Y valt niets te zeggen, omdat deze op het vermiste blad stonden geschreven. In totaal heeft het woordenboek 21 letters.

Iedere nieuwe letter van de vocabularius begint met een initiaal; alleen de A en de C zijn verlucht met bloem- en bladmotieven uitgespaard in het rood van de inkt. De andere initialen zijn enkel rood. De A meet $50 \times 35 \text{ mm}^2$. De grootte van de andere initialen wisselt sterk; zo is de B $28 \times 26 \text{ mm}^2$ en de K $52 \times 40 \text{ mm}^2$. De A, K, M, P, R, S, T en U beslaan de volle breedte van één kolom; de overige initialen hebben tekst naast zich.

Per letter is er nog een tweede, meer gedetailleerde rubriekaanduiding. Bij verandering van de tweede of derde letter van een trefwoord, wordt de eerste letter over twee regels als een kleine lombarde geschreven. De letters B, L en T zijn als volgt gestructureerd.

Ba	Lab	Tab
Be	Lac	Tac
Bi	Lau	Tal
Bl	Leb	Tau
Br	Len	Tax
Bu	Leu	Teb
	Lex	Ten
	Lib	Tep
	Lic	Tes
	Lo	Teu
	Lu	Th
		Tib
		Tic
		Tig
		Til
		Tod
		Tos
		Tra
		Tria
		Trie
		Tro
		Tru
		Tu

De tweede letter van zo'n rubriekkopje is steeds verhoogd, d.w.z. geschreven als een groot geschreven kleine letter of als een klein geschreven lombarde. De derde letter is steeds klein uitgevoerd.

Deze indelingsmethode is vrij willekeurig; waarschijnlijk heeft deze slechts praktische waarde gehad voor de gebruikers van de vocabularius.

Kapitalen worden in de tekst spaarzaam gebruikt; alleen bij de A, C, E, G, I, M, N, O, Q, R, S en de T begint ieder lemma met een kapitaal. De beginletter van de lemmata van de B, D, F, H, K, L, P, U en de Z worden verhoogd geschreven.

De eerste letters van het lemmawoord en ook de tweede letter van een rubriekkopje zijn gerubriceerd. Deze rubricering is ongelijk uitgevoerd: nu eens trekt de rubricator een verticale streep door alle eerste letters van de lemmawoorden, dan weer streept hij die letters stuk voor stuk aan. Het enige systeem dat hierbij te ontdekken valt, is zijn willekeur. Verdere rubriceringen komen in het lemma zelf voor bij de eerste letter van het woord versus en item.

Alle rubriceringen, de versiering van de initialen en lombarden zijn uitgevoerd in rood.

Alleen de initialen A en C zijn verlucht (zie deze par. terug). Deze wijze van verluchting is bij de Broeders van het Gemene Leven en bij de Windesheimers gebruikelijk (Vermeeren, 1953: 215/216), waar hij spreekt over het Windesheimse hs. C 15 van de bibliotheek der Kruisheren van St. Agatha. Vermeeren haalt hier een beschrijving aan van De Vreese: "De rubricator heeft het intusschen menigmaal verwaarloosd. Zijn roode hoofdletters zijn trouwens voortreffelijk van stijl; een enkele, de C, is versierd op de wijze die bij de broeders van 't gemeene Leven en bij de Windesheimers gebruikelijk was: in het veld van het oog een paar witte fleurons met een quatrifolium daartusschen, alles uitgespaard in den rooden fond. Op de eerste, verdwenen bladzijde moet een dergelijk, nog meer versierde A gestaan hebben: de negatieve afdruk is nog duidelijk waar te nemen op het voorafgaande perkamenten schutblad, zooals dikwijls het geval is."

In dit Windesheimse hs. C 15 zijn alleen de A en de C verlucht, wat in de Voc. Sax. ook het geval is. De wijze van tekenen van de niet-verluchte initialen is eveneens gelijk: in beide hss. is de krul in de B identiek; de D, E, F etc. vertonen frappante overeenkomsten. Beide hss. zijn uitsluitend met rood gerubriceerd en verlucht. Het wijst op eenzelfde scriptoriumtraditie.

Ondertussen weten we met zekerheid, dat de kopiïst Johannes van Brummen, geen conventueel in het klooster Frenswegen was (26); deze beide hss. komen vermoedelijk dus niet uit hetzelfde scriptorium. Blijft hun overeenkomst in verluchting en versiering: een Windesheimse traditie. Zie voor meer overeenkomsten tussen onze tekst en hs. C 15 hfst. 4.

In onze tekst zijn geen custoden of reclamen aangebracht.

Onderlijning komt in de Voc. Sax. in vier gevallen voor:

1. als in het lemma een spreuk, een aanhaling of een didactischeaanwijzing wordt gegeven, begint deze met het woord versus, waarbij dit woord en de gehele spreuk worden onderlijnd. Aldus: lasso as mueden versus lasso pars duorum dic significare fatigo;

2. soms wordt er een zegswijze verklaard, wat aangeduid wordt met unde. De onderlijning geschiedt dan volgens dezelfde methode als die van versus. Aldus: basium ii osculum amicorum unde oscula pacificis sed basia dantur amicis;

3. een rubriekkopje en het woord erop volgend worden onderlijnd. Aldus Blacta animal de nocte volans en vledermis et dicitur alio nomine biafuga vel vesper-tilio et est genus murum in subterraneis habitans tavernis vel purpurnum colorem istius avis habens;

4. het woord Item (steeds met kapitaal als lombarde) is steeds onderlijnd. Hier en daar komen tenslotte niet te systematiseren onderlijningen voor.

1.3.3 Schrift

De gehele tekst is geschreven in een gotisch cursief, de littera currens; in de terminologie van Lieftinck heet dit lettertype de littera cursiva (Bischoff, 1953: 20 en 22; fig. 19, 21 en 23; Persoons, 1968 en 1971). Het einde van het explicit, vanaf "Redde me - ad finem" is geschreven in een geposeerde, gotische boekletter, de littera bastardica (terminologie van Persoons) of de littera hybrida (terminologie van Lieftinck) (zie ook de bijlagen). Dit laatstgenoemde schrift dateert uit de tweede helft van de 14de eeuw. Lieftinck dateert zijn voorbeelden als volgt: fig. 20 (p. 21) uit 1551; fig. 22 (p. 22) uit 1405 en fig. 23 (p. 22) uit het einde van de 14de eeuw. De Voc. Sax. dateert uit 1420, wat hierin chronologisch uitnemend past.

Het schrift van de Voc. Sax., vooral het schrift geschreven met de grote open hand die voorkomt op fol. 146r, vertoont kenmerken van de littera cursiva textualis, die Lieftinck op p. 20 (fig. 19) dateert in ca. 1410. Hij vermoedt, dat dit een nieuw lettertype is (p. 21): "Je ne sais pas si la petite cursiva que nous rencontrons dans les nombreux petits manuels que nous avons encore du début du XIVe siècle, est autre chose en réalité que la littera notularis". Op p. 22 vervolgt hij: "C'est la littera cursiva textualis, lettre simple mais bien formée, qui est encore seule en usage au cours du XIVe siècle dans nos pays du nord." Dit, dunkt ons, is een belangrijke mededeling. Onze kopiïst heeft dit uitsluitend Noordnederlandse lettertype gebruikt met afwijkende vormen voor de t, c en de begin-l; de s-longa is lager geplaatst. Misschien heeft hij zijn opleiding gehad in één der Noordnederlandse scriptoria of wellicht heeft hij daar zijn tekst geschreven.

Deze constatering, tezamen met onze conclusie op het einde van par. 1.3.1 kan ons een aanwijzing meer geven in welke richting en in welke landstreek we voor de localisering van onze tekst moeten zoeken. Contact met de Noordelijke Nederlanden was er zeker vanuit het kartuizerklooster van Mainz. We spraken onze vermoedens van persoonlijke contacten al uit bij de vermelding van de naam Johannes Harlem (= van Haarlem?), die in 1467 stierf en van die van onze kopiïst Johannes Brummeris (= van Brummen?). Simmert noemt op p. 51 in de "Reihe der Prokuratoren" Guilielmus a Sittart, ca. 1550 en Wilhelmus (pk: Roermond), die stierf in 1558. Voorts noemt hij bij "Die Professmönche" Wilhelmus de Worcum uit het Nederlandse Friesland, die in 1519 stierf (p. 38).

1.3.4 Spelling van nr. 4

De figura y representeert zowel de klinker u als de medeklinker y; zij komt

slechts aan het begin van het woord voor.

De figura b representeert zowel de medeklinker b en v als de klinker u; zij komt zowel aan het woordbegin voor als in het midden van het woord. Bv.: behiculum 'vehiculum', b^ubi 'ubi'. Deze schrijfwijze is verwarrend in: b^un 'bene', cfr. t^un 'tamen' en e^un 'sine' en in b^un 'unde', cfr. a^un 'ante', e^un 'ende', i^un 'inde'. Het gebruik van een rondje op de u (u) is wisselvallig. Meestal gebruikt de kopiïst dit teken om verwarring met de n te voorkomen.

De figurae i en j worden gebruikt voor de vocaal i; de j is te beschouwen als een i-longa, zoals in de naam brummeri. De i-longa komt voor op het einde van een woord of als laatste van een aantal i's. Zo wordt de genitief van de mannelijke Latijnse woorden op -us van de tweede declinatie aangegeven met ij. Het gebruik van streepjes op de i, de j en de ij is willekeurig. Meestal gebruikt de kopiïst een streepje om verwarring met andere letters te voorkomen. De y en de ij worden onderscheiden.

De m komt in twee figurae voor: als m en op het einde van het woord als 3. Deze laatste mag men niet verwarren met de gelijkvormige abbreviatuur, ook niet met de z aan het woordbegin of met de figura voor het getal 3.

De letters t en c hebben eenzelfde figura. Diefenbach leest op p. 394 zowel Blatta als Blacta. Wij kozen Blacta, omdat de volgende lemmata steeds met blact- als eerste deel van het woord beginnen.

Verlenging van de laatste poot komt algemeen voor op het wordeinde bij de i (de i-longa), de n en de m. Deze laatste twee moet men niet verwarren met de y, de ng en met de m̄ 'mihi', īn 'inde' en nī 'nostri'.

Getallen geeft onze kopiïst weer in Romeinse cijfers, voorafgegaan en gevolgd door een media distinctio, een komma. Bij de duizend en honderd staat een c in superscriptio, zoals in het explicit: 'm^c.cccc^c.xx' (1420).

1.3.5 Abbreviaturen

De kopiïst heeft een overvloedig gebruik gemaakt van afkortingen. Het is een zeldzaamheid, als een lemma zonder een abbreviatuur wordt geschreven. Het is niet uit te maken, waarom hij een woord min of meer of in het geheel niet afkort, zoals a'is, āīs, a'quis, aliq'is naast aliquis. Voor het systeem van de abbreviaturen verwijzen wij naar de tabel in par. 1.3.10.

1.3.6 Interpunctie

In de Voc. Sax. komen geen leestekens voor. De media distinctio of komma en de subdistinctio of kolon worden alleen gebruikt als algemene abbreviatuurtekens,

bv. 'i' 'id est' en me^a 'media'.

Slechts een enkele maal komt het paragraafteken voor. De kopiïst had het lemma thorus vergeten en hij schreef dit in de voormarge bij met een paragraafteken als verwijzingsteken. De kapitaal T liet hij bij dit woord achterwege.

Het afbrekingsteken wordt bijna steeds gebruikt bij het afbreken van een woord op het einde van een kolom. Het is een liggende s:

laganus vel num panis archipistoria fac ~
tus primo in aqua postea in oleo coctus.

1.3.7 Collaties en correcties

Correcties komen in deel I veel voor, geschreven met een kleine hand en onderaan de bladzijde in diepzwarte inkt of in de achtermarge in rode rubricerings-inkt. Soms komt i.p.v. de zwarte inkt een bruine inkt voor.

Klein, zwart, onderaan de blz.:

26r/26v/28v/37v/56r/59r/60v/63r/70v/72r/73v/76r/97v/175v/138v/139r/141r.

Klein, bruin, onderaan de blz.:

24v/37r/45v/66v/74v/77v/77r/84v/91r/99v/100r.

Rood, in de achtermarge: 101r.

Rood, in de voormarge: 95v.

De correcties worden in de tekst in de voormarge met een zwart of rood kruis gesignaleerd, welk kruis onderaan de blz. met de correctie wordt herhaald.

Soms komt een correctie voor in de tekst (88v) of in de voormarge (69v).

De bladen waar een nieuwe letter van het alfabet begint, waren voorzien van een leeswijzer; nu is alleen nog een verdikking in de vorm van een opgeplakt strookje papier aanwezig.

In de volgorde van het alfabet lopen deze lipjes:

van boven naar beneden: 15v (B), 18v (C), 30v (D), 35v (E), 39v (F), 43v (G), 46v (I), 54v (L), 57v (M), 63v (N),

van beneden naar boven: 66v (O), 69v (P), 80v (R), 84v (S), 95v (T), 100v (U).

Een brede lip ongeveer halfweg geplakt op fol. 105 verso-zijde geeft het "incipit Grecorum archaicorum" en vervolgens van boven naar beneden: 112v (E), 115v (G), 119r (O, P), 122v (T).

Een brede lip ongeveer in het midden op fol. 125, recto-zijde geeft het "incipit de hebraicis", vervolgens lopen de lipjes van beneden naar boven 129v (C), 132r (E), 134 (G), 138r (M), 141r (P).

In deel II zijn de correcties uitgevoerd in diep zwarte inkt. Ze komen voor in de tekst:

250va refectorium ii reventer (dezelfde hand schrijft in diepzwart in de tekst:)

Item refert id est discat refert impersonaliter id est pertinet.

De tekst is op enkele plaatsen gecorrigeerd. Bij een verschrijving van een letter verbeterde de kopiïst deze door er de correcte doorheen te zetten, wat nu niet bepaald een duidelijke correctie is. In het lemma levo as schreef hij opborere, constateerde de fout, dat de p een b diende te zijn en hij schreef over de p een b heen.

Soms verbeterde hij een letter door er een streep doorheen te zetten. Bij lictor 'scotter' schreef hij schotter. Hij zette vervolgens een streep door de h, waardoor er scotter overbleef. Aangezien de t en de c gelijke figurae hebben, las Diefenbach stocker, maar een t als k te lezen gaat ons te ver.

Soms corrigeert de kopiïst door expunctuatie, zoals in: "Tages inventor fuit exticit", waarbij fuit is geëxpungeerd. Soms schrijft hij de correcte letter bij de geëxpungeerde, zoals in "Tub^eura", lees: Tubera.

Soms corrigeert hij helemaal niet. Vas virnarium is zeker fout; dit zal wel vinarium moeten zijn. Ook balustrum locus bi zal wel een verschrijving zijn voor locus ubi. Een derde voorbeeld levert ons barbarbexis, lees: barbexis.

Vooruitlopen op een figura komt voor in het lemma burdo, waar de kopiïst ba im schreef, waarbij de a een lange haal meekreeg, die wel als een s-longa gelezen zal moeten worden, dus basim.

Herstel van een correctie door impunctuatie komt voor in het lemma levisticas. De kopiïst schreef hier en, streepte het woord door en herstelde deze correctie door impunctuatie; aldus: en.

Een vergeten lemma dat later in de marge werd bijgeschreven, is al vermeld bij thorus in par. 1.3.6.

Het laatste lemma van fol. 217va en b is vreemd behandeld. Eerst stond dit normaal onder aan de kolom, maar wegens onduidelijkheid werd het achter het voorlaatste lemma bijgeschreven en daarvan gescheiden door een schuin-verticale streep.

Uit de aard van al deze correcties blijkt, dat de kopiïst tijdens of vlak na het schrijven deze heeft aangebracht. De hand van een tweede kopiïst valt niet te bespeuren. Ook de hand van een corrector ontbreekt. Er heeft geen collatie met de legger plaats gevonden. De verschrijvingen duiden echter wel aan, dat onze tekst een afschrift is.

1.3.8 Uitgaven en voorgaande studies over nr. 4

Uitgaven van deze tekst zijn er niet. Onze tekst is voor het eerst geraadpleegd door Diefenbach voor zijn verzamelwerk. Voorts bestaan er twee studies van Rooth, waarin hij onze tekst bespreekt. Rooth maakte hierbij gebruik van de

gegevens, zoals hij die bij Diefenbach vond.

Vooraf codicologische belangstelling voor onze tekst hadden Borchling, Schreiber en Powitz.

1.3.9 Wijze van transcriptie

Een paleografische transcriptie definiëren we met Gruijs als een transcriptie waarbij op grond van schrifthistorische criteria een tekst met de typografische hulpmiddelen van nu tot zijn recht komt (27). Lieftinck spreekt van een "paleografische vertaling". Concreet betekent dit het volgende.

1. De w, u en v worden weergegeven volgens het hedendaagse gebruik:

wlveris 'vulveris';

vnde 'unde'.

Het bovengeplaatste rondje van de u komt te vervallen.

2. De regels worden volgeschreven. Met de middeleeuwse regelvolgeschrijving of regelafbreking wordt geen rekening gehouden. De virgula voor het aangeven van het regeleinde (/) en de dubbele virgula, de "Duitse komma's", voor de aanduiding van het bladeinde (//) komen ook te vervallen. De nummering van de folio's en de kolommen geven we wel aan.
3. Onze tekst is niet geïnterpungeerd. In onze transcriptie komt deze ook te vervallen.
4. De i, ij en y in volkstalige woorden worden getrouw weergegeven. In de Latijnse woorden wordt ij weergegeven als ii.
5. De -qw- en -gw- blijven gehandhaafd. Zo blijft ook de Latijnse -e- voor -ae- of -oe- als -e- gehandhaafd. Het gaat immers niet aan de spelling van het middeleeuwse Latijn te herzien, daar het juist onze bedoeling is de toenmalige schrijfgewoonte te vervangen door onze huidige.
6. Het aangeven ~~v~~ande oplossingen van abbreviaturen past niet in een paleografische transcriptie. Dit zou immers een verwarring betekenen van de middeleeuwse en de hedendaagse schrijfgewoonte.
7. De kapitalen, lombarden en initialen worden niet apart weergegeven. De functie van de middeleeuwse hoofdletter enz. was een rubriek aan te duiden, welke functie nu verdwenen is.

1.3.10 Tabel van abbreviaturen

Onze beschrijving van het abbreviaturesysteem is uitvoeriger en systematischer dan dat van Gerritsen (1963). De unica horen in een systeem uiteraard niet thuis. Het aangeven van de vindplaats gaf moeilijkheden. Wij hebben getracht

zoveel mogelijk de trefwoorden te gebruiken, maar we moesten ook verder in de rubrieken onze voorbeelden halen.

Tabel van abbreviaturen

teken	waarde	conditie	voorbeelden
'	r		bacca'e (baccare) base'a (basera) oliva'ia (olivaria) aqua'ios (aquarios) bala'e (balare)
'	er		babig' (babiger) h'ba (herba) v'gili9 (vergilius) sac'dotes (sacerdotes) īf'no (inferno)
'	re		fure' (furere) cinge' (cingere) vive' (vivere) itine' (itinere) pice' (proicere) age' (agere) face' (facere)
'	ir		īf'mitas (infirmitas) v'go (virgo) c'ca (circa) v'ge (virge) semic'culi (semicirculi)
'	ri		bachanat'x (bachanatrix) nut'tor (nutritor) fimb'ata (fimbriata) fimb'at9 (fimbriatus)
'	e	d'	d'ferūt ² (deferuntur) d' (de) d'prime' (deprimere)
		r'	r'gio (regio) r'g/ (regis) r'gione (regione)

teken	waarde	conditie	voorbeelden
			r'cip. ^d (recipiendum)
			r'pet. ^t (repetit)
			r'ga ^l (regalis)
-	n		apē (apen)
			babiloīa (babilonia)
			sūt (sunt)
			ī (in)
			d'ferūt. ^z (deferuntur)
-	m		brutorū (brutorum)
			diiūt ^m (diminutivum)
			magnā (magnam)
			barbā (barbam)
			gēma (gemma)
-	re	g	gcos (grecos)
			gce (grece)
			g. ^e (grece)
		b	bvi (brevis)
			bviat. ^z (breviatur)
			bvis (brevis)
		p	pssorium (pressorium)
			pssum (pressum)
			pt' (preter)
			pstat (prestat)
			ptios ⁹ (pretiosus)
			pscriptū (prescriptum)
-	is	l	olenta ^l (olentalis)
		woordeinde	bachinal ^l (bachinalis)
			r'ga ^l (regalis)
			nobil ^l (nobilis)
			bell ^l (bellis)
			c. ^z udel ^l (crudelis)
-	i	t	tlib ⁹ (tilibus)
			9iugatois (coniugationis)
			9teplatois (contemplationis)
			t. ^z nlatoes (translationes)
		b ^l	īvisib ^l lib ⁹ (invisibilibus)

teken	waarde	conditie	voorbeelden
-	a	$\bar{f}\bar{c}$	$\bar{f}\bar{c}iem$ (faciem) $\bar{f}\bar{c}ies$ (facies) $\bar{f}\bar{c}it$ (facit) $tremef\bar{c}io$ (tremefacio)
-	a	$\bar{t}\bar{l}$	$\bar{t}\bar{l}is$ (talis) $\bar{t}\bar{l}em$ (talem) $\bar{t}\bar{l}e$ (tale)
		$\bar{l}\bar{t}$	$\bar{l}\bar{t}ie$ (latine) $abl\bar{t}o$ (ablativo)
-	u	$\bar{m}\bar{l}$	$\bar{m}\bar{l}ta$ (multa) $\bar{m}\bar{l}ie'ib9$ (mulieribus) $\bar{m}\bar{l}t\bar{u}$ (multum) $\bar{m}\bar{l}tos$ (multos) $\bar{m}\bar{l}te$ (multe)
		$\bar{c}\bar{l}\bar{m}$	$tab'na\bar{c}\bar{l}\bar{m}$ (tabernaculum) $cen\bar{a}\bar{c}\bar{l}\bar{m}$ (cenaculum) $vin\bar{c}\bar{l}\bar{m}$ (vinculum)
		$\bar{c}\bar{l}$	$ma\bar{c}\bar{l}a$ (macula) $testic\bar{l}os$ (testiculos) $mas\bar{c}\bar{l}ini$ (masculini) $vehic\bar{l}i$ (vehiculi)
		$\bar{s}\bar{b}$	$\bar{s}\bar{b}$ (sub) $\bar{s}\bar{b}\bar{m}$ (substantivum)
-	ni	$\bar{i}\bar{s}$	$altitud\bar{i}\bar{s}$ (altitudinis) $f\bar{i}\bar{s}$ (finis) $hom\bar{i}\bar{s}$ (hominis) $legum\bar{i}\bar{s}$ (leguminis)
-	ivu	\bar{m}	$\bar{s}\bar{b}\bar{m}$ (substantivum) $d\bar{i}\bar{i}\bar{u}\bar{t}\bar{m}$ (diminutivum) $\bar{i}\bar{c}hoat\bar{m}$ (inchoativum) $f.\bar{q}tat\bar{m}$ (frequentativum) $t.\bar{n}sit\bar{m}$ (transitivum) $coll\bar{t}\bar{m}$ (collectivum) $g\bar{t}\bar{m}$ (genitivum)
-	ec	$\bar{l}\bar{t}$	$\bar{l}\bar{t}us$ (lectus) $d'\bar{l}\bar{t}ablia$ (delectabilia) $\bar{l}\bar{t}9$ (lectus) $\bar{l}\bar{t}is$ (lectis) $\bar{l}\bar{t}a$ (lecta)

teken	waard	conditie	voorbeelden
9	con	woordbegin	9fusio (confusio) 9stās (constans) 9iugātōis (coniugationis) 9ficit. ^Z (conficitur) 9tēplātōis (contemplationis) 9sec. ^Z ta (consecrata)
9	com	woordbegin bij p, m en b	9po. ^t (compositis) 9posit9 (compositus) 9po. ^m (compositum) 9mixtū (commixtum) 9burūt. ^Z (comburuntur) 9bina'e (combinare)
9	us	woordeinde	barbuc9 (barbucus) stult9 (stultus) tard9 (tardus) inept9 (ineptus) bargin9 (barginus) calci9 (calcus)
f	is	woordeinde	r'g/ (regis) vest/ (vestis) ar/ (aris) baiular/ (baiularis) 9po. ^t (compositis) mort/ (mortis)
f	rum	woordeinde	ar (arum) iocularo/ (iocularorum) ribaldo/ (ribaldorum) barbaro/ (barbarorum) barba'o/ (barbarorum)
d	dem	woordeinde	id (idem) eod (eodem)
d	dum	woordeinde	lapid (lapidum) tēdend (tendendum) rotūd (rotundum) te'nd (terendum) mod (modum) opid (opidum)
d	det	woordeinde	vid (videt) mord (mordet)

teken	waarde	conditie	voorbeelden
z. .	ra	t. ^z	cast. ^z re (castrare) t. ^z (tra) tet. ^z politan ⁹ (tetrapolitanus) tet. ^z gam ⁹ (tetragamus) tet. ^z gramaton (tetragramaton)
z. .	r		thu. ^z e (thure) gu. ^z ale (gurale) mo. ^z it. ^z (moritur) robu. ^z e (robure) matu. ^z e (mature) luxu. ^z ia (luxuria) plu. ^z ali (plurali)
z. .	ur	woordeinde t. ^z	d'ferut. ^z (deferuntur) breat. ^z (breatantur) por. ^z nt. ^z (portantur) baiulat. ^z (baiulatur) dabit. ^z (dabatur)
z. .	tur	woordeinde	abhōina. ^z (abhominantur) da. ^z (datur) lava. ^z (lavanur) testa. ^z (testatur) dici. ^z (dicitur) vēdu. ^z (venduntur)
z. .	ru	'instru-'	īst. ^z mēta (instrumenta) īst. ^z mētū (instrumentum) īst. ^z mentū (instrumentum) īst. ^z mtū (instrumentum)
z. .	re		c. ^z ma'e (cremare) c. ^z scūt (crescunt) ge. ^z ns (gerens) f. ^z qtatm (frequentativum) t. ^z mid (tremidum)
z. .	ta		dispu. ^z to (disputatio) sanc. ^z (sancta) por. ^z bil (portabilis) por. ^z nt. ^z (portantur) iux. ^z (iuxta) por. ^z tor (portator)

teken	waarde	conditie	voorbeelden
p	per		dispsi (dispersi) pti. ^{ns} (pertinens) ptīgēs (pertingens) pcutio (percutio) opa. ^{oes} (operationes) pcutiēd (percutiendum)
p	rep		discpare (discrepare)
p	par		ps (pars) pvū (parvum) pvio (parvio) p. ^z (partes) pt9 (partus) ptu (partu)
p	por		corpa (corpora) ppio (porpio)
p	pro		pducta (producta) pdīg9 (prodignus) p (pro) pice' (proicere) picit (proicit)
p̄	pre	zie terug onder de tilde (̄)	
q. ^z	quam/quan		aliq. ^z tulū (aliquantulum) n.b.
q̄	quedam		
q̄e	quedam		
q̄	que		
q. ^a	qua		
q. ^o	quo		
qz	quia		
q	quod		
q. ^z	qua		q. ^z tuor (quator) aq. ^z (aqua) q. ^z le (quale) q. ^z drata (quadrata)
q3	-que	woordeinde	vulv9q3 (vulvusque)
q'	qui		
q̄	quem/quen		

teken	waarde	conditie	voorbeelden
q'	quid		
q̄	quando		
q̄m	quoniam		
q̄i	quasi		
qi	quasi		
q̄	qua		
q̄	quan		q̄titat/ (quantitatis)

N.B. at7 (atque) en ne3 (neque).

Tenslotte de abbreviaturen die zich enigszins laten systematiseren. Grote hulp hebben wij hierbij gehad van het werk van Capelli.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
ē	est		
v̄l	vel		
l̄	vel		
3	et	woordeinde	c9lib3 (cuiuslibet) sol3 (solet) deb3 (debet) p̄b3 (prebet) h3 (habet) pt3 (pertinet) v3 (videt) pti3 (pertinet) l3 (licet) p3 (patet) d3 (debet) app3 (apparet)

Dit teken (3) moet niet verward worden met de slot- m (so3 = solum), met de abbreviatuur q3 (que), met at7 (atque) of met ne3 (neque) of met 3^a (tertia).

Superscriptio

Meestal is de superscriptio ^e of ^o; een enkele maal komt ^a en ^u voor, alle in de resp. waarden van re, ro, ra en ru. De waarde er komt alleen voor bij f^e.ro (ferro).

teken	waarde	conditie	voorbeelden
ō	ro		balat ^{ō} (balatro) barath ^{ō} (barathro) arat ^{ō} (aratro) ag ^{ō} (agro) teneb ^{ō} .sū (tenebrosum)

teken	waarde	conditie	voorbeelden
e	re		g ^e .ce (grece)
.			g ^e .co (greco)
			put ^e .do (putredo)
			c ^e .do (credo)
			lamenta ^e . (lamentare)
a	ra		co. ^a (cora)
u	ru		lib. ^u (librum)
.			
t	geeft	steeds de sg. derde pers. eerste en derde conjugatie aan:	<u>it</u> .
t	it	woordeinde	trah. ^t (trahit)
.			r.g. ^t (regit)
			suscip. ^t (suscipit)
			d'd. ^t (dedit)
			gn. ^z ab. ^t (generabit)
			cad. ^t (cadit)

Hierbij hoort ook h.^c (hic).

Op het wordeinde betekent ° ook tio.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
°	tio	woordeinde	corrup. [°] (corruptio)
.			d'cep. [°] (deceptio)
			app't. [°] (apparitio)
			9fuma. [°] (confumatio)
			pila. [°] (pilatio)

Op het wordeinde heeft ^{le} de waarde van bile.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
le	bile	woordeinde	īd'clina. ^{le} (indeclinabile)
.			īd'clīa. ^{le} (indeclinabile)

De abbreviatuur ^{do} kan worden opgelost als tudo.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
do	tudo	woordeinde	vicissi. ^{do} (vicissitudo)
.			sīlī. ^{do} (similitudo)
			mīti. ^{do} (multitudo)
m	tum	woordeinde	orna. ^m (ornamentum)
.			to. ^m (totum)
t9	tutus	woordeinde	9sti. ^{t9} (constitutus)

De superscriptio ^{ne} betekent tudinem op het wordeinde.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
ne	tudinem	woordeinde	ing. ^z vi. ^{ne} (ingravitudinem)
.			sīlī. ^{ne} (similitudinem)

Het teken $\dot{t}(-)$, waarbij de (-) een ander teken of letter aanduidt, betekent tat(-) of sit(-). Dit laatste komt alleen voor bij posit(-).

teken	waarde	conditie	voorbeelden
$\dot{t}(-)$	tat(-)	woordeinde	civit. \dot{t} (civitatis) di'ni. \dot{t}^e (divinitatem) ci. \dot{t}^e (civitate)
$\dot{t}(-)$	sit(-)	woordeinde	9po. \dot{t} (compositis) 9po. \dot{t}^u (compositum) po. \dot{t}^u (positum)

De superscriptio \dot{n} is de abbreviatuur van men op het wordeinde.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
\dot{n}	men	woordeinde	no. \dot{n} (nomen) legu. \dot{n} (legumen) fora. \dot{n} (foramen)

De superscriptio \dot{g} is de abbreviatuur van nus op het wordeinde.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
\dot{g}	nus	woordeinde	ge. \dot{g} (genus) bo. \dot{g} (bonus) ple. \dot{g} (plenus)

De tilde ($\bar{}$) is een algemeen afkortingsteken. Bij vormen van het werkwoord facere betekent het steeds ac.

teken	waardw	conditie	voorbeelden
$\bar{}$	ac	'facere'	$\bar{f}tm$ (factum) d' $\bar{f}tus$ (defactus) $\bar{f}ts$ (factus) $\bar{f}ta$ (facta)

De tilde heeft bij dicere en zijn afleidingen steeds de waarde ic.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
$\bar{}$	ic	'dicere'	$\bar{d}ta$ (dicta) $\bar{d}tm$ (dictum) $\bar{d}t\bar{o}e$ (dictione) vind $\bar{t}\bar{o}$ (vindictio)

De tilde op $\bar{o}\bar{e}$ kan omine aanduiden.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
$\bar{o}\bar{e}$	omine	woordeinde	p $\bar{n}\bar{o}\bar{e}$ (pronomine) h $\bar{o}\bar{e}s$ (homines) n $\bar{o}\bar{e}$ (nomine)

Hierbij hoort ook de abbreviatuur h $\bar{o}\bar{i}s$ (hominis).

Bij afleidingen van similis betekent de tilde op īl steeds imil.

teken	waarde	conditie	voorbeelden
īl	imil	'similis'	sīlīs (similis) sīlītudo (similitudo) sīlī. ^{do} (similitudo) sīlī. ^{ue} (similitudinem)

1.4 Conclusie

De datum 1420 in het explicit van de Voc. Sax. is juist. De kopiïst, Johan van Brummen, heeft van ca. 1412 tot 1420 aan deze vocabularius gewerkt.

Uit het schrift en de watermerken van het papier concluderen we verder, dat de Voc. Sax. een Noordnederlands hs. is. Deze conclusie wordt verder gepreciseerd door de wijze van verluchting en rubricering, die op een Windesheimse traditie wijzen. Vervolgens wijst de naam van de kopiïst binnen de gegeven beperkingen op een Windesheims hs., wellicht uit Windesheim zelf.

Persoons (1968: 14-15) wees erop, dat de Moderne Devoten de vruchtbaarste religieuze kopiïsten waren uit de late middeleeuwen, en dat de produktie zowel bij de Broeders van het Gemene Leven als bij de Windesheimers voornamelijk bestemd was voor de verkoop. Het explicit van de Voc. Sax. (Redde me etc.) duidt niet bepaald op commerciële bedoelingen, maar meer bepaald op een eigenaar, c.q. gebruiker van het hs.

Ons Windesheims hs. kwam tussen 1436 en 1465 terecht in het kartuizerklooster van St. Michaël te Mainz en werd daar ca. 1465 samengebonden met een zojuist gereedgekomen afschrift van het Engelhus-Glossarium. Vervolgens werd deze verzamelcodex gecatalogiseerd door Johannes van Harlem in 1466 volgens het "Dreizeichensystem" onder de signatuur H XXII T. Deze codex draagt nu de signatuur I 603 (olim Carth. 248).

NOTEN BIJ 1 BESCHRIJVING VAN HANDSCHRIFT I 603 NR. 4 VAN DE STADTBIBLIOTHEK TE MAINZ

- 1 Onder codicologie in strikte zin verstaat Gruijs (1971) "het materiële onderzoek in geheel zijn omvang, plus de daarbij onmisbare interpretatie van de resultaten (...)". Hij noemt dit ook "archeologie van de codex" (p. 16). Gruijs ontwikkelt zijn ideeën in zijn latere publikaties, o.a. in Codicologica I, p. 27-33: De la "Bücherhandschriftenkunde" d'Ebert à la 'Codicologie' de Masai (Gruijs, 1976). De rede van Gruijs (1971) is moeilijk bereikbaar in het Nederlands; beter bereikbaar is de Engelse versie; zie hiervoor de lijst van geraadpleegde literatuur (Gruijs, 1972a).
- 2 Deze noot heeft betrekking op hs. 603 nr. 1.
- 3 "in dezelfde band met boek 10 samengebonden, maar door een andere dan deze schrijver geschreven."
- 4 "een glossarium (...) waaraan één folio (Voluntas - Zea) ontbreekt".
- 5 Zie voor kritiek op Diefenbach Schreiber (1927: 4) en Grubmüller (1967).
- 6 Borchling (1914: 144). Op de identificatie van de taal door Borchling - "Niederdeutsch sind davon Dief. (...) Nr. 11 (...) Carth. 248; der Dialekt erscheint mir als westfälisch, nicht nld." - en de kritiek van Rooth (1961: 51, noot 10-12), gaan we later in.
- 7 Brief d.d. 18 juli 1972 van Dr. Falck, Oberarchivrat van het Reichsarchiv te Mainz, waar ons hs. is ondergebracht.
- 8 Wij citeren hier uit de in noot 7 vermelde brief van Dr. Falck. Zijn toevoegingen heeft hij tussen teksthaken gezet; wij volgen hem hierin met dubbele haakjes. Onze eigen opmerkingen en toevoegingen staan cursief tussen enkele haakjes. De toevoegingen tussen haakjes zijn van Diefenbach.
- 9 De drie delen zijn de drie vocabularii van het Engelhus-glossarium. Onze tekst nr. 4 is een vreemdeling hier.

- 10 De naam van onze kopiïst is zo geschreven: brūmerj. De tilde ligt alleen op de u, de laatste lettergreep heeft een i-longa zonder punt. Wij lezen brummeri en geen brummer, zoals Diefenbach. Dit explicit is zeer onvolledig weergegeven; zie daarvoor verderop in deze par.
- 11 Op dit artikel komen we i.v.m. het incipit nog uitvoerig terug. Rooth noemt de taal van onze tekst "Kleverländisch".
- 12 "1. (-) Latijns-Germaans woordenboek. Het boek bestaat uit drie delen (...). Latijns-Germaans woordenboek, waarin niet weinig Latijnse woorden niet van Germaanse glossen zijn voorzien; die na het woord "Piaculum" komen, zijn niet met dezelfde hand als de voorgaande geschreven.
2. (-) Grieks-Latijns woordenboek, waar aan de woorden soms Germaanse glossen zijn toegevoegd (...).
3. (-) Hebreeuws-Latijns woordenboek. Als de laatste woorden van het hele boek worden gelezen: ("Gezegend zij de H. Drieëenheid. Amen. E:S:E:ff:). Dit boek is eigendom van de kartuizermonniken van de St. Michaëlberg te Mainz. (-).
4. (-) Latijns-Saxisch woordenboek, (in dezelfde band met boek 10 samengebonden, maar door een andere dan deze schrijver geschreven) dat (tenslotte) met zeer bleke inkt is geschreven en waaraan één folio (Voluntas - Zea) ontbreekt; het eindigt met deze woorden: "Het nuttige en goede woordenboek is voltooid in het jaar des Heren 1420 (-) op de dinsdag na passiezondag in de vasten ... Breng me terug aan Johannes Brummer die me schreef van het begin tot het eind." De opvallende wijze waarop de klinkers gebezigd zijn in de Germaanse woorden van dit glossarium, benadert dicht de eigenaardigheden van de taal der Bataven, vooral der Belgen (in de boeken 116 en 128), maar doet denken aan het dialect van West-Falen. (-)
Overigens worden in dit boek (evenals in de delen van boek 23, die door een andere schrijver geschreven zijn) de lettergrepen "vor-" en "ver-" nauwkeurig onderscheiden, die in de overige met de hand geschreven boeken gewoonlijk met een en hetzelfde teken v' door elkaar worden aangeduid. (-)"
De drie delen van codex 603 zijn de drie delen van het Engelhus-glossarium. Onze tekst, nr. 4, is hier een vreemdeling.
- 13 Deze benaming van hs. 603 nr. 4 gaf de naam aan het woordenboek: Voc-(abularius latino -) Sax(-onicus) = Voc. Sax.
Het woord glossarium was niet te gebruiken. Er bestaat een woordenlijst die is uitgegeven door Hoffmann von Fallersleben in zijn Horae Belgicae nr. 3

(Dief. 107) die de naam draagt van Glossarium Saxonicum. Ons woordenboek, een vocabularius, is bovendien geen glossarium, een woordenlijst. Onder een glossarium verstaan we een op Latijns trefwoord alfabetisch of ideologisch ingedeelde woordenlijst met een vertaling of een Latijns synoniem of een korte Latijnse verklaring in het interpretament. Een vocabularius is steeds een op Latijns trefwoord alfabetisch ingedeeld woordenboek, waarbij het lemma een vaak uitvoerige Latijnse omschrijving, soms met citaten uit klassieke auteurs, bevat, aan welke omschrijving een vertaling toegevoegd kan zijn.

- 14 "Tot meer kennis van dit boekje dient men allereerst te weten, dat in dit woordenboekje weinig eigennamen in de volkstaal worden vertaald, waarvan blijkt dat hun volkstalige (vorm) gelijk is aan die van de Latijnse (...)"
"Gezegend zij de heilige Drieëenheid. Amen."
"Dit boek is eigendom van de kartuizermonniken van de H. Michaël bij Mainz."

- 15 "A, aangezien borelingen zich deze het eerst eigen maken, zegt Ysidorus daarom in het eerste (boek) van de Ethymologieën: "De A is daarom in alle talen het eerst, omdat het de monden van de borelingen opent." Vandaar wordt in de historiën gezegd: "Een pasgeboren mannelijk (kind) zegt luid huilend a, maar een vrouwelijk e." Vers: alwat geboren wordt uit eva spreekt met de klank a of e. Zo ook betekent de Griekse a 'ik ben' (verkeerde lezing voor sine = zonder) in het Latijn. Zo ook wordt door de a de vorm van de driehoek aangeduid. Vandaar zegt de Heer: "Ik ben de alpha en de o". Met de o wordt aangegeven, dat God zonder begin en zonder einde is. Met de a wordt aangegeven, dat hij drievuldig in persoon is. Zoals nu de a (A) een driehoekige vorm heeft, zo is God drievoudig in personen. En zoals de a het begin van de letters is, zo is God het begin van alles en het einde."

De leestekens en hoofdletters in de tekst zijn alle door ons aangebracht.

Prof. Bartelink wees ons op de volgende verbasteringen:

- appropriatur voor appropriatur;
- eiulatio (zin 5) voor eiulando; cfr. eiugilando in het incipit van de Voc. Skokl.;
- sum is een verkeerde lezing van de oorspronkelijke vorm sine (cfr. de andere incipits). De bijbedoeling is, dat de a in het Grieks a-privativum kan zijn. De vertaling 'ik ben' is zinloos.

Prof. Bartelink maakte ons erop attent, dat de tekst van Isidorus (van Sevilla) waarnaar verwezen wordt, te vinden is in het eerste boek van de Etymologiae of Origines (I, 4, 16; ed. W. Lindsay): A autem in omnibus

gentibus ideo prior est litterarum, pro eo quod ipsa prior nascentibus vocem aperiat. cfr. Padberg (1912: 37, noot 2).

- 16 Rooth (1945: 66) noemt de Voc. Skokl. een Latijns-Nederduitse vocabularius. Over deze vocabularius en onze Dief. 11 schrijft hij op p. 68: "Doch ist in keinem Falle, soweit mir bisher die Kontrolle möglich war, die Verwandtschaft so auffallend wie zwischen unsrem Kodex und der Nr. 11, wo sich die Übereinstimmungen auf gemeinsame Fehler und Eigenheiten sowohl im lat. als im deutschen Text erstrecken."
Rooth leest het incipit fout. Hij leest: "A est prior omnibus litteris quoniam nascentibus prius apperiat etc."
- 17 De tussen haakjes geplaatste tekst van het incipit is geschreven op verticale regels, loodrecht op de linkerkolom in de bovenmarge. Het schrift is een geposeerde gotische boekletter, de littera textualis. De rest van het schrift van de Voc. Skokl. is geschreven in de littera currens. Vermoedelijk is deze tekst later bijgeschreven.
- 18 Prof. Bartelink wees ons erop, dat met Pristianum bedoeld is Priscianus, die in zijn Institutiones Grammaticae (ed. M. Hertz in Keils Grammatici Latini II, p. 7, r. 26) zegt: Accidit igitur literae nomen, figura, potestas. Verder maakte Prof. Bartelink er ons op attent, dat de laatste zin van dit incipit vrijwel letterlijk uit Jeremias 1, 6 stamt: A, a, a, Domine Deus, ecce nescio loqui quia puer ego sum.
Voor interiectio dolentis wees prof. Bartelink ons op de Glossaria Lat. V, 435, 1 a a vox dolentis est, id est vae vae; en voor dezelfde tekst: cfr. Charis Gramm. 238, 21; Löwe, Gloss. Nom., p. 140.
Prof. Bartelink leest "perductionem" als "productionem". Zie verder het notenapparaat van Padberg.
- 19 Op de plaats van (...) staat in de test ērē. Tezamen met het woord deum zal het wel een vroom slotwoord zijn. Capelli (1973) geeft geen oplossing.
- 20 "Het nuttige en goede woordenboek is voltooid in het jaar des Heren 1420 op de dinsdag na passiezondag d.i. (zondag) iudica, tussen het vierde en vijfde uur na de middag (...) god. Breng me terug aan Johannes Brummeris, die me schreef van het begin tot het eind."
- 21 "Dit boek is eigendom van de kartuizermonniken van de H. Michaël bij Mainz".

- 22 "Dit boek was eigendom van meester Ortwinus van Frankfort, het is eigendom van de kartuizers bij Mainz."
Is "magunciam" een leesfout van Schreiber?
- 23 Schreiber (1927: 23): "Der Katalog erweist durch seinen Inhalt, dass er nicht vor der Mitte der 15. Jahrhunderts angelegt ist. Als früheste Grenze lässt sich aus Hs. 416a und b das Jahr 1466 ablesen. Der Mainzer Kartäuser Johannes Harlem unterzeichnet sich darin als Schreiber, der den Band 1465 begonnen hat und im folgenden Jahre vollendet hat".
Volgens Simmert (1958: 38) stierf deze Johannes Harlem in 1467.
- 24 Brief van Frau Dr. Darapsky, Oberarchivrätin van het Stadtarchiv te Mainz, d.d. 25 sept. 1974.
- 25 Brief d.d. 22 mei 1973 van de heer H.J. Nalis, archivaris van de gemeentelijke archiefdienst van Deventer.
- 26 Brief Dr. W. Kohl, d.d. 7 mei 1975.
- 27 Gruijs (1971). In deze rede ontwikkelt hij een vastomlijnd begrip van paleografie door dat in ruime en enge zin te verstaan. Zie zijn p. 11, waar hij de opvattingen van F. Masai bespreekt. Voor de wijze van uitgeven kiezen wij zeer bepaald voor de paleografische, niet voor de diplomatische methode. Zie ook Gruijs (1972b).

2 GRAFEMOLOGISCHE VERSCHIJNSELEN

2.1 Uitgangspunt en werkhypothese

Wij gaan op grond van de resultaten van het codicologisch-paleografische onderzoek uit van de hypothese, dat de Voc. Sax. gelocaliseerd moet worden in het scriptorium van het klooster te Windesheim. Dit geeft direct problemen.

2.2 Problemen bij de dialectbepaling van schrijftaal

De taal van een oude tekst is niet direct te determineren als de taal van een bepaald scriptorium of als de taal van de plaats van herkomst en/of opleiding van de kopiïst of als het dialect van een streek. Een oorzaak hiervan is, dat het allerm minst duidelijk is, wat de taal van een scriptorium enz. was. Het veelal ontbreken van contemporair vergelijkingsmateriaal, althans het ontbreken van studies erover, is hier zeer zeker debet aan. Voor elke bepaling van het dialect is een minutieuze studie vereist van elk grafeemverschijnsel en van elke areaal-linguïstische verspreiding. De enige vraag die hierbij relevant is, is de vraag naar de verantwoording van de methode. Het probleem van de dialectbepaling van schrijftaal is niet het probleem of middeleeuwse schrijftaal überhaupt wel dialectische kenmerken heeft, maar veeleer de vraag hoe de dialectkenmerken ervan zijn op te sporen en vervolgens de vraag naar de localisering ervan.

Over de vraag naar de methode om dialectkenmerken op te sporen komen we nog te spreken in par. 2.3 en par. 2.4.

Gossen (1968: 4-6) wijst op de waarde van de verschillende grafemen waarmee de oude schrijvers precies dezelfde woorden en precies dezelfde representanten van de geconstrueerde vocalen en consonanten weergeven. Volgens hem bedoelen zij met een grafeem slechts een benadering van een foneem te geven. Er is dus van een spellingsysteem in het geheel geen sprake; de spelling is slechts een benadering van een fonologisch systeem. Tille (1925) beperkt zich in haar studie bijna uitsluitend tot een opsomming van de grafemen die een bepaalde wgerm. vocaal of consonant die zich onder bepaalde, dezelfde condities ontwikkeld heeft, representeren. Ook Marwedel (1970: m.n. 72-73) beveelt deze methode aan, die de enig mogelijke schijnt. Over de foneemwaarde van het grafeem is nl. bijzonder weinig mee te delen en het weinige dat er over te zeggen valt, kan slechts zeer aarzelend worden gegeven en dan nog vrijwel alleen op grond van modern dialectmateriaal. Wil men de taal van een oude tekst definiëren, dan moet men volgens Marwedel omvangrijk materiaal uit dezelfde tijd en plaats vergelijken, het constante van het variabele in alle linguïstische aspecten analyseren (grafemen, woordenschat,

zinsbouw, morfologie) om aldus een vast beeld van een bepaald dialect te verkrijgen. Er is dus een brede "Streuung" van bronnen nodig om een veelvoudige doorsnee van een taal te verkrijgen. Marwedel doelt klaarblijkelijk op de schrijftaal van een bepaalde tijd en een bepaalde plaats.

Voor een oude tekst betekent dit, dat er een onderzoek moet worden gedaan naar alle verschijnselen. Vervolgens spoort men identieke of bijna identieke verschijnselen in contemporaine bronnen op ter vergelijking met de geconstateerde gegevens. Ook modern materiaal kan hierbij gebruikt worden. Weijnen geeft in zijn Ned. Dial. en in zijn Zeventiende-eeuwse Taal passim vele voorbeelden van continuering van mnl. en 17de-eeuwse fonologische systemen en areaallinguïstische woordverbreiding in de huidige dialecten. Terecht beperkt Weijnen zich tot het geven van voorbeelden en geeft hij geen volledige systemen, aangezien van grafeem tot grafeem, van woord tot woord het mnl. gegeven moet worden vergeleken met het moderne om latere ontwikkelingen en eventueel wijzigingen van het dialectbeeld te signaleren.

Deze methode van vergelijking van mnl. verschijnsel met modern verschijnsel wordt dan ook terecht gebruikt door bv. Bellaard bij zijn studie over de Teuthonista en door Van Sterkenburg bij zijn studie m.n. van het Gloss. Harl. Ook wij zullen deze wijze van werken volgen.

Hebben we hiermee de vraag besproken naar de methode van het opsporen van dialectkenmerken, op de vraag naar de methode van localiseren van het dialect, zijn we het antwoord nog schuldig.

De opvattingen van de auteurs over de methode van localiseren zijn te verdelen in een drietal typen:

1. methode van localiseren waarbij de auteur of de herkomst van de auteur bekend is;
2. methode van localiseren waarbij extern-linguïstische gegevens reeds een bepaalde plaats hebben aangewezen;
3. methode van localiseren waarbij alleen dialectgegevens ter beschikking staan.

De eerste methode van localiseren geeft een werkhypothese aan de bepaling van de linguïstische gegevens. Schützeichel (1960: 30-31) houdt ons voor dat de individuele schrijver en zijn herkomst vaak onmogelijk zijn te achterhalen. Hij vindt het terecht zeer noodzakelijk, dat bepaald wordt, wat de 'herkomst van de auteur' inhoudt: is het de "Heimat" van de schrijver of is het de plaats waar hij zijn vorming en opleiding kreeg of is het zijn laatste standplaats of is het een mengvorm van deze genoemde mogelijke definities? Volgens hem is het niet gemakkelijk te beoordelen, in hoeverre de taal van het ouderlijke huis van de schrijver ("heimische Mundart") voor de taal van de oude tekst van belang is geweest. Met Wrede noemt hij de vraag, waar de schrijver of de kopiïst het schrijven

heeft geleerd, als de voornaamste vraag die er bij de bepaling van het dialect van een oude tekst te stellen valt. Schützeichel is het echter niet eens met Wrede die met een antwoord op die vraag alleen reeds tevreden zou zijn. Hij merkt op, dat de schrijver of kopiïst zich aanpaste aan het heersende spraakgebruik van de kanselarij. Hij noemt ook de macht van de plaatselijke traditie, waarbij hij als voorbeeld het geval van een zekere Peter Mayer uit Regensburg aanhaalt die in het begin van de 16e eeuw in zijn Schöffnenbuch de traditie van Koblenz blijft volgen en zich niet aansluit aan die van Regensburg. Als derde factor noemt hij de taalinvloed van buiten en m.n. de taalinvloed van de sociaal hogere standen. Hij illustreert dit met een voorbeeld van een tekst waarvan het klad en de definitieve versie ("Konzept" en "Reinschrift") onderling sterk in dialect verschillen.

Heeft hij hiermee de macht van het scriptorium en de verschillende taalinvloeden aangegeven, reeds eerder al (1960: 28-29) wees hij op de dialectverschillen die ontstaan bij het kopiëren van een tekst. (Verskil tussen het dialect van de "Hersteller" en dat van de "Aussteller"). Hij wijst op de mogelijke verschillen tussen de taal van de plaats van het ontstaan van de tekst en die van de plaats waar de tekst werd gekopiëerd ("Ausstellungsort" en "Schreibort") en op de invloed van de lezer op de kopiïst ("Aussteller" en "Empfänger").

De verschillen tussen de moedertaal van de schrijver en de scriptoriumtaal zijn voor Nelson Francis (Spec. XXXVII) zo belangrijk, dat hij betoogt, dat er twee extreme definities bestaan over de geschreven taal. De eerste is de spreektaal van het plaatselijke dialect en de tweede is de schrijftaal waarvan het niet de bedoeling is dat ze gesproken wordt. Marwedel (1970: 58-75, m.n. 72-73) maakt eenzelfde onderscheid tussen de "schrijftalen", dat hij toepast op het dialectonderzoek bij oude talen. "Schrijftaal" heeft een elasticiteit die kan lopen van schriftelijk weergegeven leestaal (d.i. primair geschreven taal) tot schriftelijk weergegeven dialecttaal (d.i. primair gesproken taal). Volgens hem is aan de zuivere schrijftaal de leestaal verwant, terwijl de spreektaal samenhangt met de "Predigtsprache".

Besch (1967: 15 en 17) onderkent tussen de twee extreme begrippen van dialect en schrijftaal een "Schreibdialekt", welke term de spanning tussen dialect en schrijftaal aangeeft. Volgens hem heeft de "Schriftsprache" een eigen wetmatigheid die verschilt van die van het dialect. De schrijftaal is ontstaan met het schrijven, dat de eerste aanzet gaf tot schrijftaal, doordat de schrijvers aansluiting zochten bij verwante vormen van schrijftaal, zodanig, dat er grote schrijftaallandschappen ontstonden die hun eigen kenmerken bezaten. Ook Gossen (1968: 4) wijst erop, dat de chartes etc. de taal van de "Schreiblandschaften" geven. De verschillende schrijftaallandschappen stonden volgens Besch in

concurrentie tot elkaar. Dit nu is de theoretische basis voor de mogelijkheid van localisatie van een oude tekst. Deze is nl. geschreven in de taal van een schrijftaallandschap, bv. in een scriptorium- of kanselarijtaal.

Is de kopiïst of de herkomst van de kopiïst bekend, dan is dit gegeven alleen dan bruikbaar als werkhypothese, als onder de "herkomst van de kopiïst" zijn schrijftaallandschap wordt verstaan. In het geval van de Voc. Sax. is het niet van belang dat de auteur uit Brummen komt, zoals Van Sterkenburg klaarblijkelijk meent (Van Sterkenburg, 1975: 279); wel van belang is, dat de tekst op het scriptorium van het klooster te Windesheim tot stand kwam. Glossaria etc. kwamen voort uit en werden gebruikt in het onderwijs, waarmee de gebruikswaarde van het boek is gegeven: de tekst moet zowel voor de schrijver als voor de docent als voor de student te gebruiken zijn geweest.

We veronderstellen dus, dat de Voc. Sax. schrijftaal in zijn glosseringen heeft. We komen hier nog op terug.

De tweede methode van localiseren is die, waarbij extern-linguïstische gegevens een bepaalde plaats aanwijzen. Ook deze tweede methode van localiseren vertrekt vanuit een werkhypothese.

Schützeichel (1960: 30) formuleert een eis voor definitieve localisering:

"Gewiss bleibt jede Zuweisung einer Urkunde zu einem Schreibort vorläufig, solange sie nicht durch genaue paläographische Prüfung gesichert ist." Ook Rolf

Bergmann (1966) denkt bij overeenstemming van extern- en intern-linguïstisch onderzoek aan een "absolute conclusie". Gossen (1968: 1) is veel voorzichtiger.

Hij prefereert de extern-linguïstische localisaties boven de intern-linguïstische: "A notre avis, une localisation n'est - si jamais - possible que fondée sur des critères extra-linguistiques. Une fois trouvée, il faudra concilier avec elle les résultats de l'analyse linguistique du texte".

De Voc. Sax. hebben we in hfst. 1 op grond van het codicologisch-paleografische onderzoek gelocaliseerd in het klooster van Windesheim. Wij zullen nu bij de dialectologische bepalingen antwoord trachten te vinden op de volgende vragen:

1. welke taalverschijnselen zijn typisch voor Windesheim, c.q. voor Salland?
2. welke taalverschijnselen zijn kenmerkend voor het gebied Twente - Salland - de Graafschap - de Achterhoek?
3. welke verschijnselen zijn kenmerkend voor de noordoostelijke Nederlandse dialecten?
4. welke verschijnselen zijn kenmerkend voor het oostmnl. en voor het mnd.?
5. welke verschijnselen zijn specifiek Duits?
6. welke verschijnselen zijn specifiek westmnl.?

De antwoorden op de vragen 1 t/m 5 bevestigen de extern-linguïstische conclusies; die op de vragen 5 en 6 wijzen op taalinvloeden van elders, bv. van leggers.

De derde methode van localiseren is die waarbij alleen dialectgegevens ter beschikking staan.

Als betrouwbare, oude bronnen die bruikbaar zijn voor de localisatie van een taal van een oude tekst noemt Vangassen (1952: 10-16) en met hem Van Sterkenburg (1975: 111) de oorkonden, goederenregisters, rekeningen (stadsrekeningen, rekeningen van ambachten, cijnsboeken, rekeningen van de tafels der armen en rekeningen van gasthuizen), pachtbrieven, jachtboeken, boedelstaten. Van Sterkenburg voegt hieraan de "Urbare" toe. Ook volgens Gossen (1968: 3) kunnen voor de zuivere bepaling van middeleeuwse dialecten alleen niet-literaire teksten in aanmerking komen. Hij wil slechts een uitzondering maken voor de rijmen in literaire teksten. Van Loey schreef zijn Mnl. Spraakk. op basis van niet-literair tekstmateriaal. Gossen plaatst achter de door Vangassen en Van Sterkenburg genoemde documenten en m.n. achter kanselarijdocumenten vraagtekens, omdat deze - zo ze al dialect bevatten en geen schrijftaal - lexicaal zeer arm zijn en bovendien formule-achtig van taal. Willen we deze chartes etc. gebruiken, dan moeten we afzien van alle formules.

De chartes etc. hebben volgens Gossen de volgende voordelen:

1. de scheiding kopie - origineel is betrekkelijk eenvoudig te maken;
2. de datering van een brief of charte is nauwkeurig;
3. het origineel is gelocaliseerd in de tekst.

Gossen wijst er echter op, dat we met het taalmateriaal van deze documenten niet het dialect, maar de taal van het "Schreiblandschaft" die in de desbetreffende plaats in zwang was, definiëren.

Besch en ook Marwedel wezen reeds op het geheel eigen leven van de schrijftaal t.o.v. de dialecten. Hiermee stemt de ontkenning van Vangassen overeen, dat een glossarium etc. een te localiseren dialect vertoont. Schützeichel en Wrede noemen als principiële vraag, waar de schrijver of de kopiïst schrijven heeft geleerd. Het is zeer aannemelijk dat zowel de schrijver als de student als de docent de schrijftaal van het klooster of van de kanselarij gebruikten. Het is onnodig te betogen dat dit ontindividualiserend werkte.

Gezien verder de ontstentenis van een middelnederlandse (en oostmiddelnederlandse en middelnederduitse) eenheidstaal, veronderstellen we, dat de schrijver of de kopiïst die woorden en grafemen in zijn tekst heeft verwerkt die behoorden tot het taalmateriaal van zijn scriptoriumtraditie en waarvan hij dus wist, dat het docenten- en het studentenpubliek deze kenden.

Wij menen daarom, dat de Voc. Sax. een dialectisch gekleurde scriptoriumtaal zal bevatten, die een ruim gebied zal hebben bestreken, nl. het schrijftaallandschap van Windesheim (zie ook Grubmüller, 1967: 218 en Van Sterkenburg, 1975: 111). Dit dialectisch gekleurde taalmateriaal kenden de kopiïst en de gebruikers van

de vocabularius, wat ons voert naar onze zeer concrete, reeds vermelde, werkhypothese: de Voc. Sax. komt uit het schrijftaallandschap van de streek van Windesheim.

2.3 Grafemologie en orthografie

Bij een oude tekst doet zich het probleem voor, dat het taalmateriaal ervan geschreven is. Een dialect echter wordt gesproken. Hoe valt er iets zinnigs te zeggen over de dialectwaarde, d.i. de fonologische waarde van het schrift? W. Nelson Francis (1) heeft een methode beschreven om vanuit een geschreven tekst linguïstisch materiaal te puren. Volgens hem is de enige manier om een geschreven tekst te analyseren de "graphemic analysis". Hij zet een techniek uiteen om een figura ("graphetic") te onderscheiden van een andere, d.i. de concrete vorm van de geschreven letter, waarbij hij een parallel trekt met de fonetiek, die de concrete vorm van de gesproken klank registreert. Vervolgens verbindt hij het geregistreerde teken met een linguïstische notie, wat hij een "grafeem" noemt ("grapheme"), waarbij hij een parallel trekt met het begrip van het foneem: de linguïstisch gedefinieerde klank. Hij definieert het grafeem aldus: "A grapheme is a structural unit of a writing system in the same way that a phoneme is a structural unit of a phonological system - that is, a spoken language." (p. 37). Zo is een diplomatische uitgave van een oude tekst een benadering van een "graphetic" uitgave en een paleografische, zoals wij die bezorgen, "graphemic".

Wij volgen zijn definitie van grafeem; over "foneem" valt vaak weinig tot niets te zeggen bij een geschreven tekst. Over de woordenschat daarentegen is met veel grotere stelligheid te spreken.

Spellingbeelden zijn volstrekt geen uiterst betrouwbare fundamenten waarop een localisering kan steunen. Het mnl. ontbeerde een algemeen geaccepteerd spellingbeeld, en als we Tille (1925) en Van Loey (1965) volgen, is het spellingbeeld gebonden aan het dialect, wat veronderstelt, dat de schrijver met zijn grafische symbolen poogde de diverse klanken van zijn dialect of althans de klanken van zijn uitspraak van de schrijftaal weer te geven. Op grond hiervan kunnen deze beide auteurs een vage localisatie van een orthografie geven: zij geven daarmee eigenlijk een geografie van een grafeem.

Van Sterkenburg heeft laatstelijk een aparte paragraaf gewijd aan "De orthografische kenmerken in Harlemense" (1975: 171-174), waarbij hij tot een uiterst vage, geografische aanduiding komt. Hij komt daarbij nu eens bij een paleografisch ("graphitic") probleem terecht, zoals de schrijfwijze ij naast ii, j naast i, u naast ū, inghe naast inge, ei naast ey, salech naast saelich, manire

naast maniere in het vocalisme, en in het consonantisme ch naast g, ck naast k, g naast gh, cht naast ght, s naast z, x naast cs, dan weer bij verschijnselen van fonologische aard, hoewel we hier beter kunnen spreken van "graphemic" aard, zoals: scaerp naast scarp ("stellig ook sprake van een klankverschijnsel"), beteemt naast betemt, vreemde naast vremde. Terecht schrijft hij (1975: 72): "Als orthografische varianten (er kan echter ook sprake zijn van klankverschil) (...)" . We kennen immers alleen de grafemen en kunnen slechts zeer aarzelend iets vermoeden van de klanken.

Het schrift, gedefinieerd als "met inkt geschreven tekens", is een zelfstandige neerslag van de taal, zoals ook het gesproken woord, gedefinieerd als "met klanken weergegeven tekens", zelfstandig is (McLaughlin, 1963: 21) (2). Deze omschrijvingen van McLaughlin lijken ons niet juist. De lettertekens die bij het schrift in gebruik zijn, verwijzen steeds naar een bepaalde klank. Een spellingstelsel is een geheel van afspraken waarbij de relatie van klank (foneem) en lettertekens (grafeem) wordt geregeld. Het resultaat van een dergelijk stelsel is, dat de fonemen in grafemen kunnen worden vastgelegd. Een grafeem heeft dus de functie van een latente foneemdrager. Wij noemen deze functie van het grafeem de foneemverwachting van het grafeem. Ook Gossen is van mening, dat het grafeem een foneemverwachting in zich sluit (Gossen, 1968: 2). Als argument hiervoor noemt hij de verschillende grafemen waarmee de oude schrijvers precies dezelfde woorden en vocalen en precies dezelfde representanten van (wgerm.) geconstrueerde vocalen weergeven. Volgens hem kan dit er alleen maar op wijzen, dat de oude schrijvers met het grafeem een benadering van het foneem bedoelden. Van een vaste relatie tussen grafeem en foneem was volgens Gossen geen sprake. Op grond hiervan en parallel aan de fonologie is het mogelijk een grafeem volgens de foneemverwachting te beschrijven, d.i. fonologisch te definiëren. Daarmee is het vervolgens mogelijk een fonologisch stelsel op te zetten en daarmee parallel een grafemologisch (McLaughlin, 1963: 24-25).

McLaughlin meent dat er drie trappen van onderzoek nodig zijn om deze systemen te beschrijven (1963: 5-6 en 24):

1. analyse en beschrijving van het fonologische stelsel;
2. analyse en beschrijving van de correlatie van de grafemen en hun fonologische verwachting;
3. analyse en beschrijving van het grafemologisch stelsel.

De volgorde van McLaughlin lijkt ons fout. Reeds de volgorde van bouw van het onderzoek is niet juist: de beschrijving dient aan de analyse vooraf te gaan. Ook de volgorde van de drie trappen van onderzoek is minder juist. Eerst dient trap 2 te komen, op grond van welke resultaten trap 1 en 3 mogelijk zijn. Hoe kan immers bij een beschrijving van een taal uit het 'Middle English' een

fonologische beschrijving voorafgaan aan het onderzoek naar de correlatie van fonemen en grafemen? Voor de localisatie van een oude tekst, zoals wij die beogen, met vnl. modern fonologisch dialectmateriaal is allereerst nodig een fonologische indicatie van de grafemen van die oude tekst. Noch het fonologische systeem, noch het grafemologisch systeem doen daarbij ter zake, alleen de correlatie van grafemen en fonemen. Pas als deze is vastgesteld, kan er een onderzoek naar de systemen plaatsvinden.

Hoe moet zo'n correlatie-onderzoek opgezet worden? Het correlatie-onderzoek vereist een vergelijking van contemporain taalmateriaal, (zo mogelijk) contemporain fonologisch materiaal (bv. volgens de methode Marwedel (1970: 65-66)) en een vergelijking van modern fonologisch materiaal met het taalmateriaal van de oude tekst die onderzocht wordt. Bij de vergelijking van het moderne materiaal moeten we zeer bedacht zijn op latere taalontwikkelingen, c.q. latere fonologische ontwikkelingen. Reeds Marwedel (1970: 68) waarschuwt voor een te spontane relatie van het middeleeuwse grafeem met het moderne foneem. Ook volgens Gossen is deze relatie problematisch (1968: 2), omdat:

1. de datering van de oude tekst onzeker is;
2. de localisatie van het middeleeuwse document onzeker is;
3. het origineel ontbreekt; we bezitten alleen kopieën.

Er is geen bewijs a priori, dat het fonologische systeem niet veranderd is.

Weijnen geeft in zijn Nederlandse Dialectkunde en in zijn Zeventiende-eeuwse Taal passim echter vele voorbeelden, dat de fonologische systemen sinds de middeleeuwen in wezen onveranderd bleven. De verklaringen vanuit systemen vallen overigens pas te geven, als het fonologische systeem van het oude en van het huidige dialect zijn beschreven en geanalyseerd. Een poging hiertoe heeft voor een middelengelse tekst McLaughlin gedaan (1963: 134-141).

Het begrip "spelling" is niet "eindeutig". Definiëren we dit begrip als "een systeem van weergave van taalklanken in geschreven tekens", dan is een spelling alleen te beschrijven, als de klank vaststaat. Staat de klank allerm minst vast, zoals dit bij het mnl. wel het geval is, dan is de grootste voorzichtigheid met de spelling geboden. Pas na een zekere bepaling van de klank, kunnen we een relatie van klank en teken opstellen en daarmee de spelling geheel definiëren. Vooralsnog kunnen we niet verder gaan dan de beschrijving van de grafemen met hier en daar een voorzichtige verwijzing naar een foneem.

Doorgaans wordt het begrip "spelling" of "spellingbeeld" in de betekenis van "grafeem" gebruikt, waarbij men doelt op de spelling van het woord én op die van het foneem. In deze zin gebruiken o.a. Tille, Van Loey en Van Sterkenburg het.

Een andere betekenis van "spelling" komt o.a. bij Van Loey voor, waar hij met

"spelling" bedoelt "de representant van een geconstrueerde wgerm. vocaal of consonant", waarbij aan het begrip "vocaal" en "consonant" geen enkele vocale en consonantische kwaliteit mag worden toegekend.

Om niet verstrikt te raken in de verschillende betekenissen van "spelling" gebruiken wij de term "grafeem" die aangeeft dat we de relatie tot het foneem mede bedoelen.

2.4 Onze methode

Voor de bepaling van het dialect van de Voc. Sax. maken wij zowel bij de bestudering van de grafemen als bij die van de woordenschat gebruik van contemporaine en van moderne gegevens.

Van de contemporaine gegevens noemen we het materiaal dat geattesteerd wordt in het Mnl. Wbk., het Mnd. Wb., voorts het materiaal dat we vinden bij Tille (1925), bij Van der Meer (1949) en bij De Meyer (1968) en Molhuijsen (1846). Een belangrijke bron was ook het materiaal uit oude woordenboekjes die Van Sterkenburg (1975) heeft geëxcerpeerd. Daarnaast gebruiken we de contemporaine gegevens uit naamkundig materiaal, nl. Gysseling (1960), en uit grammaticaal materiaal, m.n. de mnl. grammatica van Van Loey (1965). Materiaal uit de historische grammatica puren we uit Schönfeld (1959) en uit de etymologische woordenboeken van De Vries (1971) en Franck-Van Wijk-Van Haeringen (1949).

Het moderne materiaal halen we vooral uit de dialectwoordenboeken, waarvan we noemen Wanink (1948), Deunk (1971), Gallée (1895), Draaijer (1896), Molema (1888). Voorts is een belangrijke bron de groep van dialectkaarten, zoals Kloeke (1955), Heeroma (1935), Van den Berg (1938), Weijnen (1966a) en Broekhuysen (1950) die hebben uitgegeven, vooral echter de kaarten van de T.N.Z.N. en de TON. Het is een hachelijke zaak huidige dialectvormen zonder meer te transplanteren naar het mnl., omdat dan de gehele tussenliggende cultuur- en daarmee taalontwikkeling genegeerd wordt. Zo wijst Schützeichel op het verschil van de oude taaltoestand en de nieuwe zoals die aangegeven wordt in de moderne taalkaarten (1960: 21). Marwedel is zeer concreet in zijn bepaling van de verhouding van een oude en een nieuwe taaltoestand, waar hij spreekt over de overeenstemming van het 15de-eeuwse dialect van de "Fastnachtspiele" en het moderne dialect. Als de taal van de "Fastnachtspiele" niet overeenstemt met het moderne dialect van Neurenberg, betoogt hij, kan de taal van de "Fastnachtspiele" alleen dan als vreemd worden aangemerkt, als het moderne dialect en de spreektaal van de 15de eeuw identiek zijn en een later ontstaan of indringen van de moderne vorm onmogelijk is (Marwedel, 1970: 68). Van Sterkenburg spreekt van een confrontatie van de orthografie en de dialectgeografie. Hij bedoelt met zijn term "orthografie"

kennelijk de "grafemen". Tegenover deze bedenkingen staat, dat in de dialecten de oude verhoudingen in grote lijnen van ontwikkeling vaak blijken organisch te worden voortgezet (Van Sterkenburg, 1975: 116). De overeenstemmingen van de woorden en klanken (voor de oude tekst: grafemen) van het huidige dialect en de oude tekst zijn soms zo frappant, dat bedenkingen erbij maken lijkt op het zoeken naar spijkers op laag water.

Naast het reeds genoemde materiaal uit oude en nieuwe taal maken we gebruik van Kiliaen (1777), waarbij onmiddellijk de vraag rijst naar de waarde van de localisaties in zijn woordenboek. Daarbij onderstellen we als bekend dat zijn aanduidingen niet op de gesproken dialecten van zijn tijd slaan, maar op de herkomst van zijn bronnen.

Gelet op onze werkhypothese lijken alleen zijn begrippen 'Sicamb.', 'Sax.', 'Fris.' en 'Holl.' van belang. In zijn Praefatio deelt Kiliaen mee, wat hij onder 'Sicamb.' verstaat: "Sicambis (Gheldris nempe, Cliviis et Iuliacis)", d.i. dus de taal van (woorden)boeken die gedrukt zijn in de gewesten Gelder, Kleef en Gulik.

In de lijst op p. 867-885, "Nomenclatura teutonico - latina etc.", geeft hij indirect inlichtingen over de omvang van de andere gewesten.

Als Friese steden noemt hij "Emden, Delfsil, Vollenhove, Hasselt en Groningen". Friesland omvatte voor Kiliaen dus de gebieden Friesland, Stad en Lande (Groningen), Noord-Drente, Oost-Friesland en de kop van Overijssel. Uit de plaatsnamenlijst van Kiliaen concludeerde Heeroma (1961): "Het is dus duidelijk dat 'Frisia' voor Kiliaans besef onmiddellijk ten noorden van de Overijsselse Vecht moest beginnen." Heeroma maakte dit echter niet duidelijk voor Zuid-Drente. De IJssel is bij Kiliaen hetzelfde als de Rijn; Kampen is dus een Rijnstad en Friesland is Overrijns. De stad Zwolle noemt hij een "urbs Germ. infer. in Transisala" (Kiliaen, 1777: 882), terwijl "Transisala" Oversticht is, d.i. Overijssel met Z.O.-Drente.

De term "Holl." omvat een heterogeen gebied. Heeroma (1961) merkt terecht op: "Merkwaardig is dat het westen van Gelderland evenals Utrecht onder het geografische begrip 'Hollandia' vielen." De plaatsen en gebieden die Kiliaen 'Holl.' noemt in Gelder en Utrecht zijn: de Betuwe, Kuilenburg, IJsselstein, Maarsen en Amersfoort. 'Holl.-Gheld.' zijn de Veluwe, Bommel, Batenburg, Montfoort en Wageningen. Gelderse steden zijn Tiel en Harderwijk. Heeroma concludeert (1961: 177): "Het hele noordwesten van de Nederlanden is bezig 'Hollands' te worden, het hele noordoosten is 'Fries'." Volgens Kiliaen zijn Enkhuizen en Medemblik Hollandse steden. Dat het noordoosten geheel 'Fries' is, is teveel gezegd, omdat Zuid-Drente in de opgaven van Kiliaen ontbreekt.

Volgens Heeroma duidt het begrip 'Sax.' van Kiliaen geen Nederlandse gebieden

aan. Resumeren we wat 'Sicamb.' en 'Fris.' aanduiden, dan stellen we het volgende vast. Het gebied dat buiten het begrip 'Sicamb.' valt, is Overijsel. Het gebied dat buiten het begrip 'Fris.' valt, is Zuid-Drente, het gebied dat buiten Stad en Lande viel. Voor het begrip 'Sax.' zouden dus kunnen overblijven: Twente, Salland en Zuid-Drente (de kop van Overijsel is bij Kiliaen immers Fries). Het is wellicht geen toeval, dat dit gebied het gebied van het oude gewest Oversticht is geweest. Kiliaen gebruikte voor zijn dialect-geografische aanduidingen dus de staatkundige termen.

Bij de conclusie over de taalgegevens die in dit hoofdstuk ter sprake komen, houden we het contemporaine en het moderne vergelijkingsmateriaal bij de localisering gescheiden. Hoewel Weijnen in zijn Ned. Dial. en in zijn Zeventiende-eeuwse Taal passim vele voorbeelden geeft van de continuering van fonologische systemen in de huidige dialecten, lijkt het ons toch voorshands voorzichtiger de gegevens gescheiden te presenteren bij het trekken van conclusies (cfr. Van Sterkenburg, 1975: 170).

Onder N.O.-Nederland verstaan we het Nederlandse gebied ten oosten van de isoglosse ald/old - oud. Dit criterium is wel enigszins willekeurig, maar het geeft in ieder geval een duidelijke en belangrijke isoglosse. Wij constateren dan, dat de Voc. Sax. geen ald->ou-ontwikkeling heeft, welk ontbreken een Oostelijk Nederlands en Duits kenmerk is.

Met de termen Nedersaksisch en Westfaals duiden wij aan, dat een dialectverschijnsel zich voordoet in de gebieden van de deelstaten Nedersaksen en Noordrijnland-Westfalen. Met de term Achterhoeks duiden we een dialectverschijnsel aan dat voorkomt ten oosten van Groenlo (Heukels, 1907: VI).

2.5 Grafemologische verschijnselen

2.5.1 De wgerm. ǣ

- de wgerm. ǣ in een oorspronkelijk gesloten lettergreep > a:
-bant (lorica), bast (liber), clappich (loquax),
-darm (lien), gaspe (littineus), hacke (ligo), hantvat (littra), man (lito),
stat (locus), swarten (liveo), van (liripipium), vlas (linum), wasschinge
(lavachrum), aspe (tremulus), dannenboem (abies), starck (fortis).

Van Sterkenburg (1975: 153) vond in de Voc. Ex' Quo (uit Ootmarsum-Goor-Haaksbergen) eenzelfde verschijnsel: aspe (faxinus), dan (pinus).

Gaspe komt voor in het Fries en in de Saksische (noordnd.) dialecten (Franck-

Van Wijk, 1949: 191; De Vries, 1971: 200).

De -ar- blijft -ar-, wat een oostelijk verschijnsel is. Van Sterkenburg (1975: 132 Gloss. Trev., 148 UBU, 153 Voc. Ex Quo) constateerde dit verschijnsel eveneens in deze resp. Noordlimburgs-Twents-Achterhoekse, Delftse en Twentse (Goor-Haaksbergen-Ootmarsum) teksten. Zie voor starck Heeroma (1935: krt. 23).

-wgerm. $\check{a}+l+d/t >$ old/olt en aeld/aelt:

drievoldich (trifidus), aelt (longevus), haelden (teneo), haeldinge (tensor), zalt (sal).

Weijnen (1966: overzichtskaart) tekende voor olt/old isoglosse 2, ten oosten waarvan de l nog voorkomt. Schönfeld (1959: 73) schrijft hierover: "In Gelre, dat hierin een voorpost van de Nederrijnse cultuur is, werd aud, aut in de oorkonden sedert het begin van de 14de eeuw onder Gulikse invloed teruggedrongen door ald, old; vgl. nog Zaltbommel".

Tille (1925: 26) concludeert over de spelling: "aud, ald, selten aeld, oeld, old, oud". De gerekte vorm met aeld komt in de Voc. Sax. voor in haelden (teneo), haeldinge (tensor) en aelt (longevus).

Schönfeld verklaart wel het a-vocalisme, maar niet de rekking.

Tille (1925: 16) noemt aelde, aeldste, aeldervader, haelden, gespaelt ('abgespalten') naast twivoldich. Deze vormen komen in een soortgelijke combinatie ook in onze tekst voor.

Van Loey (1965: 12) noemt vaelt, 'valt' en op p. 129 in één adem ald, old, oeld (= oud) als oostmnl. Onder 'oostmnl.' verstaat hij de taal die in de M.E. ten N. van Limburg en ten O. van Utrecht gesproken werd. Van der Meer (1949: 128) geeft de vorm inhailden, die hij interpreteert als een compromisvorm van het Limb. ād en het Gelderse ald. Op p. 130 noemt hij aeld en ayld de oudste vormen. Het komt ons voor, dat Van der Meer de rekking fout interpreteert.

In de Curia Palacium dat Van Sterkenburg (1975: 166) localiseert in Noord-Twente (Weerselo-Albergen), komt verkalden (frigeo) en ualden (plico) naast colt (frigidus), onthoelde (detineo), golt (aurum), scholder (humerus), holt (lignum), holtduue (palumbus) voor.

De alt-vormen staan naast de olt-vormen, terwijl we in onthoelde wellicht een rekking kunnen constateren.

In de Voc. Ex Quo dat Van Sterkenburg (1975: 152-155) localiseert in Twente (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen), komen vormen met alt voor: ouer alt (decrepitus), af gehalden (detentus), spalden (findere), der walt tyms (lucar), gesalten (salsus) naast olt in dennen holt (abienus), molt (brasium), die kolde sucht (febris), wolt (lucus).

In de Pandecta, gelocaliseerd in Frenswegen, constateert De Vreese, aangehaald door Vermeeren, afholden (abstineo), kolt (frigidus), sculdere (tibia).

In het Gloss. Trev. 1128/2053 dat Van Sterkenburg localiseert in Noord-Limburg-Twente-Achterhoek, komen de woorden eenvaldich (jndolis), oueraeldevader (proauus) naast colt (algidus), volde (plica) en oelder moeder (auia) en oeld (vetus) voor.

De Vries (1967) geeft bij Winterswijk de plaats Woold op, waarbij hij aan het woord 'woud' refereert. Ook Gysseling (1960: II, 1090) vermeldt Woold bij Hengelo, dat in 1172 de Walde luidde. Uit De Meyer (1968: 36; cursivering van ons H.L.) noteren we: "(...) soelde hebben ghekoelden (...) woelden (...) " en verderop "(...) oelden (...) " (De Meyer, 1968: 40).

De moderne dialecten laten eveneens een rekking zien van de o in old/olt. Volgens Weijnen (1966: overzichtskaart, isoglosse 2) komt -old/-olt- in de huidige dialecten alleen in de noordoostelijke groep voor.

Wanink noteert (1948: 155): "oolden, ooldern, ooldhuzer, ooldmelkend, ooldmelkt, ooldsher, ooldervader, ooldvoel."

Gallée (1895: 53) geeft woold op en verder (p. 72) òld (Winterw. oold), in Twente ould. Bij de Twentse bijzonderheden (p. 77) geeft hij wold, lees would.

Volgens Kloeke (1971: kaart zout) komt voor zout in Groningen en Zuid-Drente zòðlt voor, in Twente zóólt, in de Achterhoek zalt en in de overige noordoostelijke gebieden zolt. De zoolt-vormen vertonen een uiteengeslagen massief. Kloeke veronderstelt voor de oudere perioden een groter -alt- gebied (p. 113-117). Ook de vorm aelt is hem bekend (p. 111). Groneman schrijft: "Zolt = zout Daarom moet de Zaadmarkt" te Zutphen vroeger (...) Saltmarkt geheeten, liever Zoutmarkt genoemd worden." (Groneman, 1905: 19). Zaad in "Zaadmarkt" voor salt duidt erop dat een oude rekking saalt in dit woord is verdwenen.

Volgens de dialectkaart loopt de westgrens van zolt, zalt, zoolt in de moderne dialecten volgens de lijn Harderwijk naar Arnhem en verder zuidwaarts naar Limburg. De noordgrens wordt gevormd door de grens van het Fries met het Stellingwerfs. In het Duitse gebied komt voor: solt (Vreden), salt (Kleef), sault (ten noorden van Nordhorn). In de geschiedenis van de grafeemontwikkeling wisselde de a af met de o, zodat we met Kloeke veronderstellen, dat het zalt- en ook het zaalt-gebied groter moet zijn geweest.

- wgerm. ǣ + r > aer: baert (barba), reyne vaer (tanacetum).

Bij rekking in een oorspronkelijk gesloten lettergreep voor r vond Tille (1925: 26) steeds a, zelden ae, bij uitzondering e.

- wgerm. ǣ + w > ou: holthouwer (lignarius), houweel (ligo), vrouwen (triumpho) (uit ⁺ frawa-, vroude).

Ook Tille vond als representant van de wgerm. ǣ + w steeds ou (1925: 100).

- wgerm. ǣ in oorspronkelijke open lettergreep > a:

baden- (balucamen), behaghen (beneplacito), dage (biduum), draven (troto),
-hamer (tudatus), hase (lepus), haten (liveo), -yagen (transfugo), -laken
(bancale), made (tarmus), -maken (locupletio), schave (levia), slagen
(lateratus), stamerige (balbuties), -vader (tritavus), waghen (banenda),
water- (bucile), zadel (tebellus).

Tille vond als grafeem a, zelden ae en ai (1925: 27).

Aen (tuitus) hoort ook bij deze ontwikkeling. Aan komt volgens Weijnen ook op de Veluwe voor (1966c: 3-4). Langs de Rijn overheersen de aan-vormen, terwijl Overijssel weer voornamelijk de an-vormen laat zien.

- wgerm. ǣ in secundair gesloten lettergreep > ae:

baen- (baro), baer (libitina), -hael (labeten), nachtegael (lucinia), spraen
(turnus).

Tille (1925: 27) vond in de secundair gesloten lettergreep bijna uitsluitend ae, later ai, zelden aa, wat overeenkomt met onze bevindingen.

Samenvatting

Het verschijnsel dat de wgerm. ar ar blijft, kwam Van Sterkenburg (1975) tegen in een tekst die hij localiseert in de streek Noord-Limburg-Twente-Achterhoek en in een Twentse tekst (Goor-Haaksbergen-Ootmarsum). Alt komt volgens Tille en volgens Schönfeld voor in Gelder; Van Sterkenburg (1975) trof het aan in een Noordtwentse tekst. Aeld etc. is volgens Van Loey oostmnl., d.i. ten oosten van Utrecht. Van Sterkenburg trof het aan in een tekst uit Twente-Achterhoek-Noord-Limburg en in een Twentse tekst. Ou voor de wgerm. ǣ + w kwam volgens Tille in Gelder voor, wat ook het geval is met het grafeem ae bij de gerekte wgerm. ǣ.

In de moderne toponiemen komt -oold voor in de Achterhoek en in Twente en voorts komt deze foneemcombinatie ook in de dialecten daar voor. Zalt is volgens Kloeke Achterhoeks. Zaalt kwam volgens Groneman voor in Zutphen. Old etc. is volgens Weijnen noordoostelijk. Aen komt volgens Weijnen voor langs de Rijn en ook op de Veluwe, terwijl in Overijssel vooral an verschijnt.

Wij concluderen dat geen der genoemde verschijnselen exclusief Duits zijn, maar zeer beslist een Noordnederlands karakter vertonen. Alle verschijnselen komen wel ergens ten oosten van de lijn ald/old - oud voor, m.n. zagen we attestaties uit het gebied Achterhoek-De Graafschap-Salland en Twente. Gaspe is ook Fries. Engere grenzen zijn niet te geven.

2.5.2 De wgerm. ě

- wgerm. ě in oorspronkelijk gesloten lettergreep > e:

endeldarm (lien), gerne (libenter), helm- (laquear), pedde (bufo), peddenstoel (borax), schentlick (turpis), snel (blipes), -sterne (lucifer), gres (gramen), wech (limes). Genslick (totalis) komt volgens Tille (1925: 15-22) voor in Nijmegen in 1344 en 1481, in de Neder-Betuwe in 1390, in de Tielerwaard in 1405 en in Roermond in 1433 en 1434. Het Mnl. Wb. s.v. genslick geeft alleen attestaties van genslick uit Gelre (Mnl. Wbk., II, 914).

Gres en pedde komen volgens de moderne kaarten niet voor in het gebied Zwolle-Windesheim-Deventer (zie par. 2.5.26).

- wgerm. ě + n + dentaal > ey: eynde (terminus), eyndelic (terminalis), eynden (termino), -zeynden (transmitto).

Schönfeld (1959: 78) noemt dit grafeem kenmerkend voor de zuidelijke dialecten, terwijl Tille (1925: 37) ze normaal voor Gelre noemt. Zij geeft als attestaties: reynten, reyntmeister, rijntmeister. Zij meent, dat bij de beide woorden rente en sestich een vroegere rekking na 1371 verdwenen schijnt te zijn (Tille, 1925: 40).

- wgerm. ě + liq./nas. + cons. > ee in de volgende gevallen:

eengkel (talus), eerde (terra), lanteern (lucerna), leenden (lumbus), meelkelic (lactus), meente (balsamita), scheelle (tintinabulum), -steern (canis), taveerne (taberna), tweern (bissus), veer (longinosus), verweentheit (lassivia). De Meyer (1968: 3) vermeldt de vorm gheelt, 'geld': "(...) mer dat sie daer af dit zelve niet overleveren ende konden omme dattet onder dese wijnknechten stoent ende segheden dat men hen dit zelve gheelt voert schuldich were (...)"'. Van Sterkenburg (1975: 154) vond in de Twentse Voc. Ex Quo opvallende rekking voor liquida tafel gheseel (commensalis), een dael (conuallis).

- wgerm. ě + r + cons. > a

- wgerm. ě + r + dent. > a: karnemellic (balbuca), ploechstart (buris).

Een moderne dialectkaart van staart wijst het noordoosten aan als het gebied waar in de dialecten deze vormen voorkomen (TNZN, 3/13).

Start komt volgens het Mnl. Wb. (VII, 284-298) voor in Kleef, Den Haag, Haarlem, Brussel, West-Limburg-Oost-Brabant en West-Holland. In West-Vlaanderen en Zuid-Nederland komt start alleen voor in teksten van Van Maerlant. Het Mnd. Wb. (IV, 391) geeft 25 attestaties bij stert, waarvan twee met start uit Oldenburg en Rostock.

Rooth (1945: 66-87) schrijft over karnemellic "scheint im Mnd. zu fehlen." Met het grafeem a komt het volgens het Mnl. Wb. (III, 1373-1374) voor in Den Haag, Zuid-Holland en in de kop van Noord-Holland. Volgens het Mnd. Wb. (II, 453) was zowel karne als karnemellic onbekend in het mnd., wat overeenstemt met de mededeling van Rooth. Volgens Foerste (1958) komt karnemellic in de huidige Nedersaksischvoor, terwijl in het Westfaals -kērn- verschijnt (Zie fig. 7: kaart Karnemelk).

Het gebied dat zich uit deze genoemde localisaties van start en karnemellic aftekent, omvat de plaatsen Den Haag, Haarlem, Brussel en de gebieden Zuid-Holland, de kop van Holland, West-Limburg-Oost-Brabant en het noordoostelijk Nederl. en het huidige Nedersaksich. Van Maerlant levert voor het woord start drie van de vier attestaties voor het Westvlaams. Laten we deze Van Maerlant-bewijsplaatsen buiten beschouwing, dan valt er voor het Westvlaams niet te besluiten tot een ontwikkeling er + dent. > ar + dent.

Ook Brussel is 'vreemd'. De Vooy (1970: 33) steunt deze opvatting, waar hij schrijft: "Van Maerlant's Alexander, Historie van Troie, Merlijn zijn slechts Oostelijk getinte afschriften bewaard."

Het woord karne- komt voor in Drente (zonder een noordelijke strook), de kop van Overijssel, Salland, de Graafschap en de Achterhoek, op de Veluwe, in Utrecht, in Zuid-Holland (naast kerne-) en in Noord-Holland (behalve in het gebied ten noorden en westen van Hoorn en Enkhuizen).

wgerm. ě + r + velaar > a: halsbarch (bilix), targhingē (tegna), margen- (lucifer), harke (traha), warck (laniceum). Margen komt volgens het Mnl. Wb. (IV, 1935-1947) voor in Nijmegen, Zutphen, Den Haag, Dordrecht, Groenendaal en in de dialecten van Brabant-West-Vlaanderen, Brabant-Westmnl., Oost-Vlaanderen, Gelderland-Overijssel, Vlaanderen, West-Vlaanderen (Van Maerlant!), Brabant, Gelderland, Holland (uit een Hollandse tekst met een hoogduits modetintje uit de abdij van Egmond). Het is niet zonder meer duidelijk wat het Mnl. Wb. met de termen Gelder, Gelder-Overijssel bedoelt. In het Mnd. Wb. (III, 119-120) ontbreekt margen (Zie fig. 8: kaart Morgen). Margen komt voor in het zuidelijk deel van de kop van Overijssel, in Salland en de West-Graafschap, op de Veluwe, in Oost-Utrecht, in de Neder-Betuwe, Bommeler- en Tielerwaard tot de Zuidhollandse eilanden. Volgens de D.W.A. komt margen ook in het Kleverland voor. Kaart 14 Synthese Nederduits geeft een gezamenlijk Nederlands-Duits gebied van margen. Harke komt volgens het Mnl. Wb. (III, 159) voor in Gelderland-Overijssel. Het Mnd. Wb. (II, 207) vermeldt harke alleen in de Voc. Engelh. s.v. 'traha'. Harken komt voor in een tekst uit Wismar (zie fig. 19: kaart Houten hark en fig. 20 kaart Grote oogsthark). Het type hark in de kaart Grote oogsthark komt voor in Zuid-West-Drente, Stellingwerf, de kop van Overijssel, in Salland en in Twente

(naast 't type rijf), in de Achterhoek en de Graafschap, op de Veluwe, in Utrecht, in West-Friesland (behalve 't noordelijke deel), in Zeeland (naast 't type rijf) en in Zuid-Holland.

Het type hark in de kaart Houten hark komt voor in Drente (naast 't type rijf), in Stellingwerf, in de kop van Overijssel, Twente en Salland, op de Veluwe (behalve langs de IJssel waar 't type herk voorkomt), in de Graafschap, de Achterhoek en de Liemers, in Utrecht en Noord-Holland (naast herk).

Hark komt dus voor in: Zuid-West-Drente, in Stellingwerf, de kop van Overijssel, in Salland en Twente, in de Graafschap, de Achterhoek, op de Veluwe, in Utrecht en in Holland.

Targhinge komt volgens het Mnl. Wb. niet voor. Ook het Mnd. Wb. geeft er geen attestaties voor.

Warck komt volgens het Mnl. Wb. (IX, 2249-2284) voor in Groningen, Utrecht, Westervolde, Zutphen en in de dialecten van Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen (Van Maerlant!), Vlaanderen, West-Gelderland, Groningen-Saksisch, West-Friesland en Holland. Het Mnd. Wb. geeft (s.v. werk/wark) 44 attestaties van werk/wark; als enige gelocaliseerde tekst wordt er een uit Bremen genoemd.

Het gebied dat zich aftekent, omvat de plaats Zutphen en de gebieden van de dialecten van Gelderland-Overijssel, Gelderland, West-Gelderland en Holland. Misschien mogen we concluderen dat het gebied de noordoostelijke dialecten en het Nedersaksisch omvat.

Heeroma (1935: krt. 8 en 23) tekende een kaart over dit grafeem, waarin onze conclusie voor Holland wordt bevestigd voor de woorden marct-merct en stark-sterk. Onze kaart morgen toont margen in een zeer beperkt noordoostelijk gebied. Fig. 17 kaart synthese Nederduits geeft de gezamenlijke Nederlands-Duitse isofoon van margen.

- wgerm. ě + r + lab. > a: -warf (t.ter), carvel (trifolium), bescharmen (tueor), garw (thezaurium).

Warf komt volgens het Mnl. Wb. (IX, 2245-2248) voor in Sluis, Gent, Brugge, Nijmegen, Groningen en in het Westvlaams, Vlaams, westmnl., Brabants, Westlimburgs, Gelders, Overijsels. Het Mnd. Wb. (V, 695) geeft 17 attestaties, waarvan twee met warf/warve. Van deze twee komt er slechts één uit een gelocaliseerde tekst uit Münster.

Carvel komt volgens het Mnl. Wb. niet voor. In het Mnd. Wb. ontbreekt dit woord met een a-grafeem.

Bescharmen komt volgens het Mnl. Wb. (I, 996-998) voor in Vlaanderen en West-Vlaanderen. Het Mnd. Wb. (I, 261) noemt 9 attestaties die uit Brunswijk komen en uit ongelocaliseerde teksten.

Garw komt volgens het Mnl. Wb. (II, 1573-1574) voor in Utrecht, Gouda en in Gelder, het oostmnl. en het westvlaams. In het Mnd. Wb. wordt garw genoemd uit teksten uit Ribbenitz, Rostock, Sleeswijk-Holstein-Lauenburg, Wismar. In de moderne dialecten komt dit verschijnsel ook voor. Van Veen (1964: 19, 94, 96, kaart 13 en 14) geeft voor gevarfd en arf het oostelijk Utrechts en het Veluws als dialect op. Op p. 98 geeft hij voor garf ook de Veluwe, de Achterhoek, Overijsel, Drente en Utrecht aan (zie TNZN, afl. 7, 6). Sassen (1953: 51 en 253) tekent bij garve aan, dat dit woord in Drente voorkomt, maar niet in Groningen en niet in de noordelijke strook van Drente. Voor Ruinen geeft hij (p. 51) o.a. arf, barg, karkə en wark.

Het gebied dat zich aftekent omvat de plaatsen Münster, Brunswijk, Ribbenitz, Rostock, Wismar, Nijmegen, Utrecht, Gouda, Gent, Brugge en de gebieden Vlaanderen, Brabant, West-Limburg, westmnl., Gelder, Gelder-Overijsel, oostmnl. en Sleeswijk-Holstein-Lauenburg.

Van Wijk (1911: 87) constateert voor de huidige noordoostelijke dialecten:

"Zowel in het Gelders-Sallands als ook in het Drents en Gronings treden oude a en e regelmatig als a op, evenzo in het Kampens en het Saksies-Frankiese dialect van Elten-Bergh. Ook a voor volgende umlautfactor treedt in dit gebied als a op." In Zutfen komt voor: margen (Groneman, 1905: 14) en warken (Groneman, 1905: 19).

Er zijn geen attestaties in de Voc. Sax. te vinden voor de regel die Schönfeld (1959: 68) formuleert, dat voor r + velaar alleen de ě tot a wordt; bij r + dent. en r + lab. zou zich dit verschijnsel niet voordoen. Ook Van der Meer vond voor deze regels van Schönfeld geen attestaties.

Broekhuysen (1950: 18-20) constateert dezelfde verschijnselen in het Graafschaps dialect. Hij schrijft (p. 18): "Wgerm. ǣ + Uml. factor voor r + lab. of velare cons. verschijnt als a." En verderop lezen we (p. 20): "Wgerm. ě voor r + dent. cons. verschijnt echter als a (...)"

Een gemeenschappelijk gebied voor de genoemde verschijnselen tekent zich op de kaart af als we de kaarten karnemelk en morgen (margen) over elkaar leggen: Salland, de Veluwe en het westelijk deel van de Graafschap. De begrenzing naar het westen is reeds gegeven door de old/olt-isoglosse (zie par. 2.5.1). We stellen hierbij tevens vast dat de genoemde klankverschijnselen uitsluitend Nederlands en geen Duits zijn.

- wgerm. ě + r + dent. > ee: eerde (terra), heert (lar), keersen- (licius).

Broekhuysen constateert hetzelfde verschijnsel in het dialect van de Graafschap, waar hij schrijft (1950: 20): "Wgerm. ě wordt (...) ée voor r + dentale consonant."

- wgerm. ě in oorspronkelijk open lettergreep > e: geven (largior), lederen (bulga), smeren (linio), -spreken (teuthonizo), stede (longanimis), -steke (libiscus), vledermis (blacta), -wever (lanifex).

- wgerm. ě in oorspronkelijk open lettergreep > ie: kiever (bruchus) naast kriefft (cancer). Beide woorden vertonen het grafeem ie. Het mnl. kende kevere, kever. Tille (1925: 38) noemt de ie voor de wgerm. ě in open lettergreep 'zelden'.

Genslick komt volgens Tille en het Mnl. Wb. voor in Gelder. Eynde etc. is volgens Tille Gelders. Eengkel etc. kwam voor in Deventer en Van Sterkenburg trof het aan in een Noordtwentse tekst. Start en warf schijnen in het mnd. weinig voor te komen en ze zijn gewoon in het oostmnl. Karnemellic en margen ontbreken bijna geheel in het mnd., maar niet in het oostmnl. Het a-foneem in deze beide woorden komt niet voor in Twente, de Achterhoek en het oostelijk deel van de Graafschap. Harke en garw wijzen op het Gelders-Overijsels (oostmnl.) en op het mnd., m.n. het Nedersaksisch voor harken, evenals warck en bescharmen. Start komt in de huidige noordoostelijke dialecten voor. Het verschijnsel ě/ǣ + r + cons. > ar + cons. komt volgens Broekhuysen in de Graafschap voor. Van Veen en de TNZN wijzen ook op Overijssel en Drente, de Veluwe, de Achterhoek en Utrecht. Van Wijk noemt alleen Gelders-Sallands, Drents en Gronings. Harken komt niet in het Westfaals voor. Garw komt volgens Sassen en Van Veen niet voor in Groningen en Noord-Drente. Wark en stark komen voor in het gehele noordoosten en in het Nedersaksisch. Het verschijnsel ě + r + dent. > ee komt volgens Broekhuysen in de Graafschap voor.

Samenvatting

Al de gegevens van deze par. wijzen erop dat het onderhavige verschijnsel te localiseren valt ergens in een gebied dat zich uitstrekt over de noordoostelijke dialecten en het Nedersaksisch.

De volgende gegevens waarvoor Nederlandse kaarten aanwezig zijn (starte, karnemelk, margen, harke, stark), wijzen zelfs op een beperkter gebied, nl. Salland, West-Graafschap, de Veluwe. We stellen vast dat vele van de genoemde klankverschijnselen alleen op Nederlands gebied worden aangetroffen en dat er geen zijn die exclusief Duits zijn.

Onze kaarten hark, karne- en margen tonen als gemeenschappelijk gebied de kop van Overijssel, West-Graafschap, Veluwe en Oost-Utrecht. Dit gebied vinden we ongeveer terug op kaart 14 (zonder de kop van Overijssel en zonder de Oost-Veluwe).

In strijd met onze localisering Zwolle-Windesheim-Deventer zijn gres en pedde.

Het is mogelijk dat Johan van Brummen deze woorden uit zijn eigen dialect meenam naar Windesheim, zoals Van Sterkenburg (1975: 276) reeds meende (zie verder par. 2.5.26), of dat zij in de schrijftaal van Windesheim waren opgenomen (schrijftaallandschap).

2.5.3 De wgerm. \check{i}

- wgerm. \check{i} in oorspronkelijk gesloten lettergreep \rangle \underline{i} : -bicke (bica), -binden (laxo), drincken (bibo), grimmich (barbarus), lisp (blesus), milde (largus), ridder (biclipiatus), -schildich (biclipiatus), slicht (lenis), stille (tacitus), stricken (laqueo), villen (lacero), -visch (balena), willich (benivolus), mit (luto).

De Curia Palacium die Van Sterkenburg (1975: 166) in Weerselo-Albergen localiseert, heeft mit (cum). Heeroma (1935: kaart 18) tekende van mit een dialectkaart, waaruit blijkt, dat mit voorkomt in de dialecten ten oosten van Utrecht. Sassen (1953: 40) geeft voor Ruinen in Drente mit op.

Richter- (tribunale). Kiliaen (1777: 523) noemt de vorm richt 'Sax.' Van Sterkenburg (1975: 131) constateerde in het Gloss. Trev. (Noordlimburg-Twente-Achterhoek) dat de wgerm. \check{i} blijft. Hetzelfde was het geval in de Voc. Ex Quo (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen), waar hij noemt: richterstole (preses), schinck (tibia), birck (vibea) (Van Sterkenburg, 1975: 153).

- wgerm. \check{i} + velare nasaal \rangle \underline{e} : -sprenger (locusta), -brengen (transfero), drenker (bibax).

Van Sterkenburg (1975: 153) noemt dit verschijnsel voor de Voc. Ex Quo (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen).

- wgerm. \check{i} + \underline{r} + cons. \rangle \underline{e} : beschermen (tego), berke (bethula), -werkinge (lanificium). Deze ontwikkeling noemt Schönfeld (1959: 67) reeds.

- wgerm. \check{i} + \underline{r} + cons. \rangle \underline{a} .

In par. 2.5.2 zagen we reeds de ontwikkeling van de wgerm. \check{e} + \underline{r} + cons. tot \underline{a} , waarbij zich de \underline{e} ontstaan uit de wgerm. \check{i} bij dezelfde conditie van \underline{r} + cons. aansluit. Wij noemen bescharmen (tueor) en warck (laniceum). Tille concludeert: "Vor \underline{r} -Verbindungen \underline{e} , \underline{i} , seltener \underline{o} , \underline{u} , \underline{a} ; ausnahmsweise ey." (1925: 43).

Ook Broekhuysen kent deze verschijnselen in het huidige Graafschaps: "Wgerm. \check{i} + \underline{r} + cons. wordt \underline{e} ." En even verderop luidt het: "Wgerm. \check{i} + \underline{r} + cons. wordt \underline{a} ." (1950: 20).

- wgerm. i in oorspronkelijk open lettergreep > e: bete (bolus), zeve (terrarium), -schepen (transfreto), weder- (talio), wede (-wale) (turdus), wede (-hamer) (tudatus), egel (lacerta).

- wgerm. i + o-Umlaut > oe/ue: -voel (tot), spuelen (ludo). Het foneem bij deze woorden dat aangeduid wordt met de grafemen oe en ue, is waarschijnlijk /ö/.

- wgerm. i + l-invloed in gesloten lettergreep > u: spul (ludipilus). Het foneem in dit woord zal wel /ʌ/ zijn.

Mit trof Van Sterkenburg aan in een Twentse tekst; het verschijnsel dat de wgerm. i i blijft, trof hij aan in dezelfde tekst en in een Noordlimburgse-Twentse-Achterhoekse tekst. Sprenger etc. komt volgens hem voor in de Twentse tekst. Mit komt volgens Heeroma voor in de dialecten ten oosten van Utrecht; Sassen noemt het Drents van Ruinen. Het verschijnsel i + r + cons. > a is volgens Broekhuysen Graafschaps.

Samenvatting

De meeste gegevens van deze par. komen in een zodanig groot gebied voor, dat ze voor localisering geen waarde hebben. Wij stellen vast dat mit en sprenger wijzen op een oostelijk dialect. In strijd met onze localisering is niets.

2.5.4 De wgerm. ö

- wgerm. ö in oorspronkelijk gesloten lettergreep > o: lof (laus), norden- (borias), ossen- (buceta), otter (lucir), spot (lucibrum), -stock (labrusca). Of (terrarium) komt volgens Foerste (1958) alleen voor in een westelijke strook van het Nederduitse taalgebied tot een grens die ongeveer parallel loopt aan de Nederlands-Duitse staatsgrens. De grens loopt van Varel over Münster-Dinslaken-Viersen-Aken verder zuidwaarts.

In norden is het vocalisme kort gebleven, constateert Van Sterkenburg in de Gloss. Trev. (Van Sterkenburg, 1975: 133; Noordlimb.-Twents-Achterhoeks).

- wgerm. olt/old > old/olt: holt (lignum). Dit woord komt in het Nederlandse taalgebied alleen in de noordoostelijke dialecten voor.

- wgerm. ö + r + dent. gerekt > oe: -doern- (laurus), moert (latrocinium), voern (tructa), -woert (ludicra).

- wgerm. ō in oorspronkelijk gesloten lettergreep met sec. Umlaut \rightarrow oe: loerre (tanata). Het Mnl. Wb. (IV, 804) noemt loorre (leurre). Gezien het suffix -re, uit -er, ohd. -ir moeten we wel besluiten tot een Umlautfactor. In par. 2.5.4 zagen we, dat het grafeem oe wellicht het foneem /ö/ aanduidt, wat hier eveneens het geval kan zijn voor r + ir.

- wgerm. ō in oorspronkelijk gesloten lettergreep met sec. Umlaut \rightarrow ue: -huernich (triangularis).

Bij Gallée vinden we (1895: 18) hóren naast hörne, 'hoorn van een dier'. Molema (1888: 168) geeft hörn, 'hoek'. Deze vormen tonen een /ö/, ook zonder dat er een Umlautfactor aanwezig is.

Het Mnl. Wb. (III, 601-602) geeft hurnicke in de tekst Troyen 5442, waarover de Bouwst. art. 1284 schrijven: "Naar het te Wissen gevonden handschrift (...) Kasteel Wissen bij Kvelaer, eigenaar Graaf van Loë (eerste helft 15e eeuw). (...) Geschreven in het land van Kleef door Wessel van de loe. Sterk dialectisch gekleurd." De Teuthonista (Verdam, 1896: 156) geeft de vormen horninc, hornic en hornynck. Het Mnd. Wb. (II, 302-302) geeft horne en zijn samenstellingen en hornick.

Gezien het grafeem o in deze tekst, zullen we niet aan een Umlaut hoeven te denken. Van Sterkenburg (1975: 132) geeft uit het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.) de ongerekte vorm vierhurnich (tetrangulus). De contemporaine attestaties uit het Mnl. Wb. en uit de Teuth. geven aan, dat de i van huernich de Umlaut bewerkt. In de Voc. Sax. zullen we toch gezien het grafeem ue en gelet op de dialectische gegevens, zowel mnl. als modern, aan het foneem /ö/ moeten denken. Dit foneem komt voor in het dialect van de Graafschap, de Achterhoek, Twente en Salland en misschien in het Kleefs.

- wgerm. ō in oorspronkelijk open lettergreep zonder sec. Umlaut \rightarrow a: apen (babtile, lacerna), aven- (tensorium), aver- (trans), -baere (terebrum), baren (terebro), danende (lunaticus), laven (laudo), smakinge (libatio).

Tille (1925: 50) vermeldt dit grafeem a ook. De grafeem-foneem-relatie is beschreven door o.a. Van Loey (1965: 66 en 67) en door Weijnen (1968: 31). De wgerm. ō werd in open syllabe gerekt, waarbij deze samenviel met de verdonkerde â, die ontstaan was uit de wgerm. â. Het foneem zal dus /a:/ zijn. Volgens Van Loey (1965: 64) komt deze ontwikkeling voor in Gelder en Kleef. Weijnen vult dit aan met het N.O. en Limburg (1968: 31).

- wgerm. ō + r \rightarrow oe: oerlof (licentia).

Samenvatting

De gegevens van deze par. wijzen erop dat het onderhavige verschijnsel te localiseren valt in een gebied dat zich uitstrekt over de Nederlandse noordoostelijke dialecten en een weststrook van het Duits (m.n. holt, of, norden en 'de spelling a voor de gerekte wgerm. ǫ).

Huernich schijnt alleen voor te komen in de Graafschap, de Achterhoek, Twente en Salland en misschien in het Kleefs.

Sommige gegevens (lof, ossen, otter, spot, stock, doern, moert, voern, woert) komen in een zodanig groot gebied voor, dat ze voor localisering geen waarde hebben.

2.5.5 De wgerm. ǔ

- wgerm. ǔ in oorspronkelijk gesloten lettergreep zonder Umlautfactor > o: beschompen (blasphemus), borchgreve (burgicomes), drehonderste (tricentesimus), hontsvliege (laborusca), merwonder (belua), orlof (licet), ronge (timpanistrum), tonge (lingwa), verwonden (torpeo), wolf (lupus), -worm (linx).

Volgens Franck-Van Wijk s.v. schimp en s.v. schamper en De Vries (1963) s.v. schamper, s.v. schimp en s.v. schimpen staan naast het mnl. schimp de ablauten-de vormen schampen en schompen. Het W.N.T. geeft aan, dat beschompen, als bij-vorm van beschampen, thans onbekend is. Het woord beschampen komt volgens het Mnl. Wb. s.v. schampen algemeen voor in het mnl. en het nnl. Uit het Mnl. Wb. noteren we van (be-)schompen, dat deze voorkomt in Noordhollandse en Utrechtse teksten en in Hoogduitse dialecten. Over het oostmnl. zwijgt het.

- wgerm. ǔ in oorspronkelijk gesloten lettergreep > u: wulle (lana), schulder (tibia), bungen (timpano), zulte (tripa), wulfstever (licista). Bij deze woorden is geen Umlautfactor in het geding. De Teuth. (Verdam, 1896: 350) geeft scholder. Ook de moderne dialecten hebben scholder. Volgens Bellaard (1904: 126-127) komt in het moderne Kleefs alleen het foneem /ʌ/ voor bij Umlaut en bij nasaalverbin-dingen, waar hier slechts bij bungen sprake van kan zijn. Van Sterkenburg (1975: 132) geeft het verschijnsel wgerm. ǫ en ǔ (gespeld) u als regel in de Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.). In de Pandecta uit Frenswegen (p. 139) noemt hij de volgende verschijnselen: unt naast ont, un naast on, under naast onder. In deze Pandecta komt ook de vorm sculdere voor (tibia). In de Voc. Ex Quo (Ootmar-sum-Goor-Haaksbergen) kwam hij grunt (fundus), een stum (mutus), voirmunder (tu-tor) tegen (p. 153). En in de Curia Palacium (Weerselo-Albergen) komt voor grun-deken (gorgulione) (p. 166). Van Sterkenburg noemt dit verschijnsel, dat de wgerm. ǔ verschijnt als u, een noordoostelijke eigenaardigheid (p. 181). Het Mnl. Wb. (I, 1359) geeft mhd., mnd. bungen. Ook het nhd. kent bungen. De Teuth. noemt bonge naast bunge (Verdam, 1896: 58).

Kiliaen (1777: 180) geeft: "Bonghe/bunge. Sax. Fris. Sicamb. id est bomme. Timpanum." Het Mnl. Wb. geeft de attestatie bonghenaer uit Groningen. Het onfr. sulta, ohd. sulza vertonen niet de Umlaut die in het nhd. sülze, nnl. zult voorkomt. Wulfstever naast wolf stelt ons voor dezelfde problemen als schulder naast scholder.

De attestaties laten een noordoostelijk en mnd. localisatie toe. Het Kleefs moeten we echter van het mnd. hier uitzonderen gezien de opgaven uit de Teuth. van scholder en bonge naast bunge. Van het mnd. resteert dan in hoofdzaak het Nedersaksisch.

- wgerm. ǔ in oorspronkelijk gesloten lettergreep met Umlautfactor > u: dunne (tener, tenuis), duldich (tollorabilis), grundel (tironilla), hutte (teges, tegurium, tigurium), kundich (torrosus), lubbesteck (levisticas), lubbesteke (libiscus), lustet (libet), lusticheit (lassivia), vruchten (timeo). Het grafeem u duidt hier mogelijk op het foneem /ʌ/. Over runt (bos) schrijft De Vries (1963: 597) "mnd. runt, ront (meest in het westelijk deel)". De vorm rund komt volgens Heeroma (1935: 25, kaart 10) in het mnl. voor 1500 in het oosten voor tot in Utrecht.

De vorm rugge (tergus, tergum) komt volgens de kaart van Meertens (TNZN, 4, 3) alleen voor in het oosten van ons land.

- wgerm. ǔ in oorspronkelijk open lettergreep met Umlautfactor komt alleen voor in voer (babtile, tenaculum) naast vor- (tensorium). Etymologisch onderscheiden we nog drie typen voer.

1. onfr. fore, ohd. fora, os. fora, got. faura.

In de Vox. Sax. verschijnt de gerekte wgerm. ǒ regelmatig met het grafeem a (bařen, aver etc.). Het grafeem oe in voer doet vermoeden dat hier geen gerekte wgerm. ǒ is.

2. onfr. fur, ohd. for, os. fur, for, got. faur.

Onze vorm vor- laat deze etymologie toe, terwijl in voer de wgerm. ǒ voor r gerekt kan zijn. De éénsyllabige vorm van vor- als prefix bewijst echter niets.

3. ohd. onfr. os. furi.

De Vries geeft (1963: 799) ook het got. faur hierbij. Het is voorshands niet duidelijk, waarom hij het got. faur met furi identificeert. Vóór deze etymologie pleiten de huidige dialecten die alle het foneem /ö/ hebben. Wij besluiten daarom voor het grafeem oe in het woord voer tot de etymologie op furi met het foneem /ö/. Van der Meer concludeert zonder meer tot dit foneem (1949: 179): "Durch die historische Vorlage ist das Auftreten von Umlaut nicht motiviert, vgl. ahd. as. fora (nhd. vor). Wir halten aber sowohl orthographisch als

lautlich den Einfluss von vor, voer, voir, ahd. as. furi (nhd. für) für massgebend. (...) Mit diesem Worte ist voer/vür 'vor' ganz zusammengefallen. Die Aussprache wird etwa [ø] gewesen sein; oe, o weisen auf Länge." Ook van Loey (1965: 64) bevestigt deze grafeem-foneem-relatie: "Voor de klank /ø:/ vinden we als spelling, in gesloten syllabe, vaak ue, reeds in de 13de eeuw, terwijl o in de 13de - 14de e., maar nog veel meer oe, vooral in literaire documenten, nog meer dan ue gebruikt wordt."

- wgerm. ǔ in oorspronkelijk open lettergreep met Umlautfactor > o: loge (lixivia), -ovel (lienteria), schoren (lacero). Het foneem lijkt alleen /ö/ te kunnen zijn.

- wgerm. ǔ in oorspronkelijk open lettergreep met Umlautfactor > ue: -duer (bifores), verstueren (dissipo). Van Loey (1965: 50) deelt mee, dat het foneem vrijwel zeker /ö/ is in het mnl.

- wgerm. ǔ in secundair gesloten lettergreep met Umlautfactor > u: huppe (femur). Wanink (1948: 115) geeft "huppen - heupen. Hêe hef 't dōänig op de huppen = hij is erg uitgelaten". Schönfeld-Wichers (1959: 36) geeft huppe, 'heup'. Het foneem zal evenals het foneem in het woord spul wel /ʌ/ zijn. Prof. Weijnen wees ons erop, dat huppe een bijzonder interessante vorm is, waarvan de dubbele p op een niet-ingetreden rekking in open syllabe wijst, wat typerend is voor het oostelijk Nederlands (cfr. Weijnen, 1966a: 220).

Samenvatting

De wgerm. ǔ als het grafeem u kwam Van Sterkenburg tegen in een Noordlimb.-Twents-Achterhoekse en in twee Twentse (de Pandecta) teksten. Volgens hem is het een noordoostelijke eigenaardigheid. Overigens wijst dit verschijnsel ook op het mnd. en wel op het Nedersaksisch. Rund komt in het mnl. voor ten oosten van Utrecht.

Schulder met -ld is een noordoostelijk en nederduits verschijnsel. Rugge komt alleen voor in het oosten, waar ook huppe verschijnt. Huppe is geattesteerd in Twente en in de Achterhoek (Wanink, Schönfeld-Wichers).

Al de gegevens van deze par. wijzen erop dat het onderhavige verschijnsel te localiseren valt ergens in een gebied dat zich uitstrekt over de Nederlandse m.n. noordoostelijke dialecten en over het Nederduits m.n. het Nedersaksisch.

Slechts enkele gegevens, de /ö/ in voer, duer en loge etc. komen in een zodanig groot gebied voor dat ze voor localisering geen waarde hebben. Van beschompen is te weinig materiaal voorhanden. Bepaald in strijd met onze localisering is niets.

2.5.6 De oergerm. æ

- oergerm. æ zonder Umlautfactor in gesloten lettergreep > ae: -draet (liticinium), -gaen (transio), -gedaen (talis), -iaer (triennis), quaet- (lubricus), traech (lentus, tardus, torpor, torpidus).

- oergerm. æ zonder Umlautfactor in open lettergreep > a: blader (tubera), -brade (lietera), mane (luna), slapinge (liquescentia), stake (tero), wage (libra, librarium).

Uit de gegevens van de fonemen van de moderne dialecten van de Achterhoek, de Graafschap, Twente en Salland laat zich het foneem van onze woorden met een oergerm. æ zonder Umlautfactor met het grafeem ae en a vrij nauwkeurig bepalen. De wgerm. ǫ die gerekt werd in open lettergreep geeft Gallée weer met ao (1895: 1): aopen, aoven, aover naast de oergerm. æ in gaon, slaopen. Weijnen (1966a: 211 en 222) neemt voor de oergerm. æ en de in open lettergreep gerekte wgerm. ǫ het foneem /ɔ:/ aan.

- oergerm. æ zonder Umlautfactor voor cht > a: -bracht (translatus), sacht- (blandus).

Bracht komt volgens de ANKO (1972: kaart 2) en Heeroma (1935: kaart 17) voor in de N.O. Veluwe, de Graafschap en de Achterhoek, in Salland en Twente, in Drente, in Limburg en in het Nedersaks. Het Kleefs (N.W. Westfaals) heeft -a-.

- oergerm. æ met Umlautfactor > e: -deder (benefactor), -greve (burgicomes), -grever (bustarius).

Van Sterkenburg (1975: 131) trof dit verschijnsel aan in het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.) en in de Curia Palacium (Weerselo-Albergen): greve (comes) (p. 166). De Umlaut op de oergerm. æ komt volgens Van Loey (1965: 42) voor in het oosten, ook in Brabant tot in de Dendervallei. Heeroma (1935: kaart 6) tekende van de Umlaut op de oergerm. æ een kaart, waaruit blijkt, dat deze een oostmnl. verschijnsel is.

- oergerm. æ + i > ey: dreyen (torno), dreyer (tornator).

Wegens het Duitse drehen met -h- denken we aan de oergerm. æ + i-Umlaut die zich tot ê + j-relict heeft ontwikkeld. Van Sterkenburg (1975: 131) spreekt hier van de oergerm. æ + j > grafeem ey, welk verschijnsel hij aantrof in het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.). Volgens Van Loey (1965: 79) komt in Holland, Limburg en Oost-Brabant ei naast aei voor.

Samenvatting

De Umlaut op de oergerm. æ kan een oostelijk en mnd. verschijnsel zijn, door Van Sterkenburg gesignaleerd in een Noordlimb.-Twentse-Achterhoekse en in een Twentse tekst. Hetzelfde geldt voor het grafeem ey voor de oergerm. æ + j. Al de gegevens van deze par. laten de mogelijkheid toe het onderhavige verschijnsel te localiseren ergens in een gebied dat zich uitstrekt over de noord-oostelijke dialecten en het mnd.

De volgende gegevens waarvoor algemeen Nederlandse kaarten aanwezig zijn, wijzen zelfs op een beperkter gebied, nl. de noordoostelijke dialecten (behalve Groningen) en het Nedersaksisch en het Kleefs (bracht en greve). Bracht komt echter ook in Limburg voor.

2.5.7 De ogerm. ê

- ogerm. ê: hieren (tantisper) en pier (lumbricus).

In deze par. behandelen we tevens de wgerm. ê in reem (remus). Het verschijnsel is oostelijk. Zie verder onze par. 2.5.13.

2.5.8 De wgerm. î

- wgerm. î in gesloten lettergreep > ij: grijscelic (terribilis), slijm (tiredo), slijpsteen (lapsorium).

- wgerm. î in open lettergreep > i: gesmide (loramentum), gliden (labo), kivende (bellax), schinen (luceo), striden (litigo), swigen (taceo), vile (lima), siden (lacerna), linen (linteum).

Over de localisering van deze grafemen is niets bijzonders te melden: ze komen in een zodanig groot gebied voor dat ze voor localisering geen waarde hebben.

2.5.9 De wgerm. ô

- wgerm. ô zonder Umlautfactor > ue: bluem (libellum), brueck (braca), bueve (leno), -dueke (tensorium), huef- (babbatum), huer (lena), huesten (tussio), -kueke (torpellus, torta), -mues (lactatum), ruef (transtrum), schue (liripipium), -stuel (tribunale), -vuet (tripes).

- wgerm. ô zonder Umlautfactor > oe: -doen (beneficio), -hoet (theca), oever (littus), ploech- (buris), -snoer (licius), stoelle (temo), -stoel (borax).

- wgerm. ô zonder Umlautfactor in een open lettergreep > o: -moder (apiaster), -modich (blandus), vloken (blasphemio), vodinge (lomentum), bove (leccator), -votich (levipes).

Het grafeem o voor de wgerm. ô was in die tijd in Oversticht gebruikelijk. Uit Molhuijsen (1846: 175; cursiveringen van ons, H.L.) noteren we: "(...) want men op hem geen vermoden hadde (...)".

In de Pandecta (Frenswegen) komt voor: voden (nutrio), vodinghe (nutricio) (Van Sterkenburg, 1975: 139). Hetzelfde constateert hij in het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.) (Van Sterkenburg, 1975: 132) en in de Curia Palacium (Weerselo-Albergen) (p. 166).

- wgerm. ô zonder Umlautfactor in open lettergreep > oy: moyse (brodium). Van Sterkenburg (1975: 153) geeft uit de Voc. Ex Quo (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen) de regel:

wgerm. ô > oy/oi, waarbij hij als voorbeelden noemt doick (cola) en groet moidich (magnanimus). Hetzelfde constateert hij in het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.) (p. 132) en in de Curia Palacium (Weerselo-Albergen) (p. 166).

Naast het grafeem oe in stoelle en stoel staat het grafeem ue in stuel. Naast het grafeem o in bove staat het grafeem ue in bueve. Naast het grafeem o in votich staat het grafeem ue in vuert. Naast het grafeem oy in moyse staat het grafeem ue in mues. De Teuth. geeft moiss en meusse. Het foneem dat door het grafeem ue wordt aangeduid, is waarschijnlijk /u/. Met de grafemen oe, o en oy wordt misschien ook het foneem /u/ aangeduid, al is ook het foneem /o/ mogelijk. In de huidige dialecten van het noordoosten van Nederland komt als representant van de wgerm. ô zonder Umlautfactor het foneem /o/ voor.

Van der Meer (1949: 193) doet de foneemverwachting van het grafeem geweld aan, als hij schrijft: "Nach diesen Auseinandersetzungen liegt kein Grund vor die Lautinterpretation des alten ô, als [o] auch bei ue-Schreibungen in unsern Texten anzuzweifeln." Hij gaat er ten onrechte van uit, dat in alle woorden de wgerm. vocaal zich uniform heeft ontwikkeld, waarbij blijkens zijn uitspraak het grafeem van geen enkel belang is. Wij menen daarentegen, dat er in een dialect varianten mogelijk zijn binnen één klankontwikkeling vanuit eenzelfde wgerm. vocaal, zelfs binnen hetzelfde woord.

Ook Bellaard had reeds op een mogelijke tweeslachtige toestand gewezen (1904: 128): "Evenmin mag ons vreemd schijnen, dat van hetzelfde woord vormen met verschillende klanken gelijktijdig in één dialect voorkomen; dit verschijnsel is overbekend."

Volgens Van Loey (1965: 70) komt het grafeem ue voor het foneem /u/ in Limburg en 'oostelijk' voor.

Van Sterkenburg (1975) kwam het grafeem u(e) voor de wgerm. ô tegen in het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.) en in een tekst UBUtrecht (uit Delft) (p. 148), in de Voc. Ex Quo (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen) (P. 154). Op p. 180 concludeert hij, dat het grafeem u/ue voor de wgerm. ô een oostelijk verschijnsel is.

- wgerm. tô > te/ten/ter/to: te (tritus), ten (lacerna, tandem), ter (levorsum), to (lateratus). In de Voc. Ex Quo (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen) domineert volgens Van Sterkenburg to over te en toe. Het Mnl. Wb. (VIII, 106) noemt toe en to oostmnl., to en tu mnd. De vormen ten en ter zijn volgens dit woordenboek enkel mnl.

De Teuth. kent alleen to. Van Sterkenburg (p. 139) noemt voor de Pandecta (Frenswegen) uitsluitend de vorm to. Op p. 148 noemt hij to voor te een "duidelijk oostelijke trek". Hieruit valt te concluderen dat de vormen te/ter/ten niet in het mnd. en niet in Twente voorkwamen.

- wgerm. ô met Umlautfactor > ue: besueken (tempto), bedrueven (turbo), brueder- (fraternitas), gruen- (laticus), buekenholt (tropa), prueven (tempto), rueren (tango), vuelinge (tactus), mueden (lasso). Van Sterkenburg kwam de wgerm. ô + Uml. met het grafeem ue tegen in de Curia Palacium (Weerselo-Albergen) in het woord bluemken (flosculum). Het woord mueden hoort in deze ontwikkeling van de wgerm. ô met Umlautfactor hier wegens ohd. muodi, nhd. müden. Tille (1925: 89) constateert, dat bij Umlaut op de wgerm. ô in het algemeen ue, zelden oe verschijnt.

In de moderne dialecten vinden we aanwijzingen voor het foneem, dat hier met het grafeem ue wordt aangegeven.

Gallée noemt gröne, pröven, bezöken, bedröfd naast böke. Wanink geeft grûun, prûuven. Draaijer geeft grôn. Deunk geeft greun, neurachteg, preuvemeister, meuje, meujlek, beuke, bedreufd. Broekhuysen (1950: 106-107, kaart 21) tekende een kaart met de woorden moe, voelen, spoelen, noemen, zoet en een kaart (1950: kaart 22) met de woorden broer, bloeien, groeien, snoeien, beuk (Zie fig. 9: kaart moe en fig. 14: kaart Synthese Nederduits). De kaart van Meertens (1940-1941: 59-63) geeft hetzelfde beeld als onze kaart, met dien verstande, dat bij hem in het gebied van de Kop van Overijssel en Drente muu verschijnt, waar bij ons muu en meu door elkaar voorkomen.

De isofoon van het woord broer (Frings, 1944; DSA 2/12 en TNZN 5, 4) loopt ongeveer gelijk aan die van het woord moede. De moderne dialecten attesteren het woord broer als volgt: Gallée (1895: 7) brörzöte, 'gehecht aan zijn broeder'. Wanink (1948: 82) breur, 'broeder, broer'.

Meu komt voor op de West-Veluwe en in Oost-Utrecht, langs de IJssel, in Salland en Twente, in het noordoosten van de Graafschap, in de Achterhoek en verspreid in de kop van Overijssel, Drente en Groningen.

In fig. 14 Synthese Nederduits hebben we de gemeenschappelijke gebieden weergegeven volgens de partiële overlappingsmethode. Slechts die gebieden waarin de drie verschijnselen (meu-breur-margen) zich gezamenlijk voordoen, zijn op de kaart gearceerd.

Ook de woorden besueken, gruen- en vuelinge laten zich voor de moderne dialecten in kaart brengen (cfr. Heeroma, 1935: kaart 6 en Weijnen, 1966a: overzichtskaart isoglosse 4 gestreept). Zie fig. 15: kaart Synthese Ned.

- wgerm. ô met Umlautfactor > o: bedroven (tristo), welk woord staat naast bedrueven (turbo).

De wgerm. ô komt voor met het grafeem o en oy, wat volgens Van Sterkenburg (1975) een oostelijk verschijnsel is. De wgerm. ô gerepresenteerd in het grafeem ue is volgens hem oostelijk. De vormen te, ter en ten komen in het mnl. niet voor in Twente. Ze ontbreken in het mnd. De wgerm. ô met Umlaut als ue signaleerde Van Sterkenburg in een Twentse tekst.

Samenvatting

In de huidige dialecten komen greun, preuven, bezeuken etc. voor in de Achterhoek (Winterswijk bij Deunk) en in Deventer (Draaijer). Op Duits gebied komt meude alleen in het Nedersaksisch voor. Meude komt voor in het noordoostelijk Nederlands, maar niet in Groningen en verspreid in Drente. Breur komt alleen voor in het noordoosten van ons land, behalve in Groningen en verspreid in Drente; op Nedersaksisch gebied komt breur alleen voor rondom Vreden.

Al de gegevens van deze par. laten de mogelijkheid toe de onderhavige verschijnselen, m.n. te - to en de Umlaut op de wgerm. ô > /ö/, te localiseren ergens in een gebied dat zich uitstrekt over de noordoostelijke dialecten (behalve resp. Twente en Nedersaksen (te - to) en Groningen, Liemers en Z.W.-Graafschap).

De volgende gegevens waarvoor algemeen Nederlandse kaarten aanwezig zijn, wijzen zelfs op een beperkter gebied, nl. de Veluwe, Salland, N.W.-Graafschap, (Achterhoek en Nedersaksen): greun-breur-meu. De tussen haakjes geplaatste gebieden vertonen geen te, ter en ten, doch uitsluitend to, toe, tu. In strijd met onze localisering is niets.

2.5.10 De wgerm. û

- wgerm. û in gesloten lettergreep > uu: buuc- (lienteria), bruut- (thorus), huus- (barbaro, lar), luus- (lutibasus), uut- (tensura), basuun (tuba).

- wgerm. û in open lettergreep > u: -duve (turtur), huve (tena), kule (lacus), luden (tono), muse- (larus), sprute (tuber), suken (lacteo), zuvel (lacticinium), schufel (trulla).

- wgerm. û in open lettergreep > o: wijndrove (borrus).

- wgerm. û in open lettergreep > ue: besuene (littus).

Naast het grafeem uu in basuun staat het grafeem ue in besuene. Daarbij staat het grafeem o in drove alleen. Dit laatste grafeem zal wel in geen geval geïnterpreteerd kunnen worden als de weergave van het foneem /ü/. Umlaut is bij drove uitgesloten, het foneem /ö/ is daarom niet goed mogelijk, waardoor het foneem /u/ de enige mogelijkheid lijkt. Gaan we er bij het woordpaar basuun - besuene vanuit, dat beide woorden eenzelfde foneem in de tweede lettergreep hebben, dan bedenken we daarbij het volgende.

Het grafeem ue geeft in de Voc. Sax. het foneem /ö/ of het foneem /u/ weer, hebben we tot nu toe gezien. Van het grafeem uu zullen we nog zien, dat deze het foneem /ü/ kan weergeven. Van Loey (1965: 74) en Bellaard (1904: 134-135) menen dat door het grafeem uu en u voor de wgerm. û het foneem /u/ wordt aangeduid, al is Van Loey voorzichtig, waar hij schrijft: "In het Oosten (Gelderland, Limburg) zal de (owgerm.) û nog als /u:/ hebben geklonken; het is niet moeilijk dit voor Limburg uit de spellingen op te maken. In Gelderland heerst ook /y:/ uitspraak." Van der Meer (1949: 213) is zeer stellig in zijn foneembepaling: "[u] -Lautwert sicher vertreten bis 1464." Tille is voorzichtiger (1925: 92): "Umgelautete und nicht umgelautete Formen zu trennen ist unmöglich. Nach der Schreibung zu urteilen, muss das û ziemlich gleichmässig palatalisiert sein."

Komen we terug op het woordpaar basuun en besuene dan lijkt het aannemelijk bij de grafemen uu en ue het ene foneem /u/ te veronderstellen, waarmee tevens is gezegd, dat de grafemen uu en u het foneem /u/ kunnen aanduiden, wat belangrijk is voor woorden als buuc en huus.

Een merkwaardig geval is vledermus (lucifuga) naast vledermis (blacta). Wij hebben hier een geval van vertoonlozing: voor de etymologie is dit verder onbelangrijk.

De wgerm. û als /u/ komt voor in het oostmnl., m.n. in Limburg en ook wel in Gelder en overigens in het Duits.

Overigens zijn de fonemen van de in deze par. behandelde woorden te onzeker om een localisatie te kunnen geven.

2.5.11 De wgerm. ai

- wgerm. ai zonder Umlautfactor in open lettergreep > e: allene (tantum), benelic (tibiale), egen (lito), ewe (lex), smeken (blandior).

- wgerm. ai zonder Umlautfactor in gesloten lettergreep > ee: breet (latus), geer (birrus), geest (belbicum), kleet (lacerna), wreet (tyrannicus).

- wgerm. ai in het lidwoord van onbepaaldheid staat apart met het grafeem e: en.

- wgerm. ai zonder Umlautfactor > ey: -teyken (laquear), weynen (lamentor).

Kiliaen (1777: 667) noemt teycken 'Holl. Sicamb. Fris.' De kaart van teken bij Broekhuysen (1950: kaart 19) toont ons dat teiken voorkomt in het westelijke deel van de Graafschap. Teken komt voor in het oostelijk deel en in de Achterhoek.

- wgerm. ai zonder Umlautfactor > ie/i: -stien (lapista), twie (binus), twi (biclipiatus), zielt (tenta).

Tille (1925: 94) noemt het geval dielen, 'delen' en verder (p. 98) dyeling, 'deling', yen, 'een', ghiene, 'geen', ghienre, 'geenre'. Uit De Meyer (1968: 4; cursiveringen van ons, H.L.) noteerden we de volgende gevallen: "(...) ende hi ons. scepen ghehiete vercoft (...)"; "(...) dat hi cofte van den kemener ons. scepen ghehiete (...)". Uit Molhuysen (1846: 160 en 168; cursiveringen van ons, H.L.) noteren we: "1448 (...) dat men van haar ghienen koer meer nemen en wil (...)"; "(...) dair solde sie den stien omme dregen (...)"; "(...) anders gehieten schipper (...)"; "(...) dat herman giestlick werden sall (...)". Van Sterkenburg noteert dit verschijnsel uit de tekst UB Utrecht (uit Delft) bij de woorden gestiente (abolla), twiesprangh (confinium), bekiering (conuersio), hieten (epicurus), lienguet (feodum). Het is hier een Hollands verschijnsel (p. 147). Gallée vermeldt steen (stⁱeen); Draaijer twⁱeedonkeren, twⁱeelichten en hⁱeeten. Zie fig. 10: kaart Twee en fig. 11: kaart Steen. Op de kaart van Heerma (1935: kaart 24) komt stien in het Westfries (de kop van Noord-Holland) voor. In de moderne dialecten verschijnt het foneem /i/ nog voor de wgerm. ai zonder Umlautfactor. Volgens de kaart van Geenen (1937-1938: 174-176) komt stien ook

voor in een Oostveluwe en Westsallandse strook langs de IJssel tot Deventer en in centraal-Drente. De ANKO (1977) publiceert een kaart van de pluralisvorm stenen.

- wgerm. ai met Umlautfactor > ey/ei: arbeit (labor), bley (bletula), dreyginge (toreuma), geyl (lassivus), heide (lentisca), heim- (bossa, tegimentum), -leyden (traduco), ontreynen (lierire, lino, tabefacio), scheyde (theca), vleisch- (lanista), -weyde (buceta), weyken (liquor).

Van Sterkenburg constateerde dit verschijnsel in alle oostelijke teksten. In het Gloss. Trev. (gelocaliseerd in Noordlimb.-Tw.-Achterh.) geeft hij wgerm. ai > ey of ei (p. 131). In de Voc. Ex Quo (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen) constateert hij hetzelfde: gedeylt (abactus), deilen (didimare), weynen (luere) (p. 153). Uit de Curia Palacium (Weerselo-Albergen) noteert hij schoersteyn (caminus), vleyshouwer (carnifex), vleysch (caro), wetsteyn (cos) (p. 166). En op p. 182 concludeert hij, dat de ontwikkeling ai > ei een oostelijk verschijnsel is. Volgens Weijnen (1966a: 231) is de Umlaut op woorden als bleken en vlees in de moderne dialecten een oostelijk kenmerk, waar hij schrijft: "Toch hebben sommige woorden als bleken en vlees in het westen geen Umlaut." Het foneem in onze woorden zal wel conform de verwachting die het grafeem oproept, /ɛi/, zijn. Heeroma (1935: kaart 22) wees ook het noordoosten als verbreidingsgebied aan. Kiliaen (1777: 754) noemt fleisch 'Sax.'.

Samenvatting

De wgerm. ai als ie komt voor in Salland (Zwolle en Deventer zijn geattesteerd). De wgerm. ai als ey of ei is oostelijk en Duits, zowel in het mnl., mnd. en mhd. Van Sterkenburg attesteerde dit verschijnsel in oostelijke teksten. In de moderne dialecten is dit verschijnsel geattesteerd in Deventer en in het Gelders-Sallands.

Twi(e) komt blijkens de kaart voor in Stellingwerf, in Drente (zonder een noordelijke strook), de kop van Overijssel, langs de IJssel tot Deventer, op Langendijk (Noord-Holland), in Zeeland, in geheel België en Limburg. Sti(e)n komt voor in West-Friesland, in Friesland, Stellingwerf, de kop van Overijssel, Drente (zonder een noordelijke strook), langs de IJssel tot Deventer, in Noord-Limburg en de Peel, verspreid in Salland, Zeeuwse eilanden en West-Brabant. Prof. Weijnen wees ons erop dat in de huidige dialecten buiten het noordoosten van het land de ie in twie en stien vaak sterk diftongisch kan zijn.

Al de gegevens van deze par. laten de mogelijkheid toe het onderhavige verschijnsel te localiseren ergens in een gebied dat zich uitstrekt over het noordoosten van Nederland en in het Nederduits. Stien en twie wijzen zelfs op een

beperkter gebied nl. een Westsallandse en Oostveluwe strook langs de IJssel vanaf Deventer noordwaarts, de kop van Overijssel, centraal-Drente en het gehele Friese (stjin) en Westfrieze gebied.

De ontwikkeling van de wgerm. ai > ee/e komt in een zodanig groot Nederlands gebied voor, dat zij voor localisering geen waarde heeft. De ontwikkeling van de wgerm. ai > ei/ey, m.n. in arbeit, bley, geyl, heide, leyden, ontreynen, weyde komt in het Nederlands en het Duits zo algemeen voor, dat zij voor localisering geen waarde heeft.

Bepaald in strijd met onze localisering is niets.

2.5.12 De wgerm. au

- wgerm. au zonder Umlautfactor in gesloten lettergreep > oe: -boem (bedula), doet (letum), groet (baxinum), -loec (barbaro), loes (bifidus), -roeck (thus), roet (luteus), stoep (buccus).

- wgerm. au zonder Umlautfactor in gesloten lettergreep > oo: groot- (labiosus).

- wgerm. au zonder Umlautfactor in open lettergreep > o: -oge (tucus).

Het foneem dat door deze drie grafemen wordt aangeduid, is waarschijnlijk steeds /o/.

- wgerm. au met Umlautfactor in open lettergreep > o: dope (baptismatorium), gelovich (tafidus), schone (bellus), stoten (tudito), vrolich (letatus), zoken (lacto).

- wgerm. au met Umlautfactor in gesloten lettergreep > oe: gedroeht (tersus), soem (limbulus), toem- (lorinarius).

Het foneem dat mogelijk bij deze grafemen in deze woorden hoort, behoeft nader commentaar. Naast nnl. droog komt in het huidige dialect drög voor, mnl. dröghe, os. drögi. Draaijer (1896: 11) geeft dröge en vrölik; dit laatste woord hoorde hij alleen van ouden van dagen. Deunk (1971: 50) noteert drøage en Gallée geeft dröge en verder drögen, gelöve, gelöven en vrölik, maar döpe naast doop. Sassen (1953: 64) geeft voor Ruinen in Drente deupm, gæleuvm op. Geleuven komt in het gehele noordoosten voor, behalve in Oost-Utrecht en in Noord-West-Groningen. In Twente komen geleuven en geluiven naast elkaar voor. Zie verder Goossens (1970: 186) en de ANKO (1977).

Wij nemen aan dat doop een latere vorm is, ontstaan onder invloed van het A.B.N. Let daarvoor ook op het verlies van de slot-sjwa. Bellaard (1904: 138) geeft alleen bij schoon het foneem /ö/. In het Nieuwkleefs noemt hij de vormen vrolick en vroollik met het foneem /o/. Het woord vreulik heeft een klein verspreidingsgebied.

Soem en toem zijn aparte gevallen. Zoom hangt met het got. siujan samen (De Vries, 1963: 175). Ons woord vertoont de kwalitatieve Ablaut van de tweede stamtijd van siu-jan, nl. sau-. Het znw. is gevormd met het suffix -mi- (Schönfeld, 1959: 205). De reconstructie van het woord is dus ^xsaumi. Deze vorm vinden we bevestigd bij Gallée (1895: 54) in het ww. zömen, waaruit tevens blijkt, dat het ww. zömen van het znw. zöm(e) is afgeleid. Sassen (1953: 64) bevestigt deze vorm eveneens in het Drents van Ruinen in de woorden zeum en zeumm.

Eenzelfde etymologie hoort bij het woord toem. Franck-Van Wijk etymologiseert op het germ. ^xtauʒ-ma (wgerm. ʒm > m (p. 701)). Gallée (1895: 46) vermeldt töme, wat wgerm. ^xtaumi veronderstelt. In dit woord van Gallée zien we een sjwa op het einde, die aangeeft, dat er oudtijds een vocaal in het wordeinde stond (Weijnen, 1966a: 459). Voor het woord soem wordt dit laatste - zwakker - geattesteerd door Kiliaen (1777: 610), waar hij vermeldt: "soeme. Sax." Ook de Teuth. (Verdam, 1896: 364) geeft soyme naast soym.

Het leenwoord koel- uit het lat. caulis vertoont een au met i-Umlautfactor. Het os. kōli, ohd. chōli veronderstelt een Umlautfactor op het huidige woord. De moderne dialecten zijn niet ondubbelzinnig. Gallée (1895: 23) geeft koole naast köle en Deunk (1971: 118) geeft koal.

Samenvatting

De conclusie uit deze par. is gebaseerd op de moderne gegevens. -dreug is geattesteerd in Deventer, Winterswijk en in het Gelders-Overijsels. -vreulik in Deventer en het Gelders-Overijsels, maar het komt niet voor in Kleef. Het gemeenschappelijke gebied is de Achterhoek, de N. Graafschap, de N. Veluwe, Salland en Twente. -zeum komt voor in het Gelders-Overijsels en in het Drents van Ruinen. -teum en keule komen in het Gelders-Overijsels voor.

Overigens zijn de fonemen van de in deze paragraaf behandelde woorden te onzeker om een localisatie te geven.

2.5.13 De wgerm. eo

- wgerm. eo > ie: -bier (tysona), driegen (blasphemio), -riem (babtile), schieten (lanceo), verdriet (tedium), -vliege (laborusca), zieden (lixeo), zieck (langwidus). Het woord riem (babtile), 'gordel' (niet de riem, 'roeiriem'; zie

daarvoor par. 2.5.7) komt in het ohd. os. voor als riomo, oe. reoma. Franck-Van Wijk (1949: 546-547) en De Vries (1963: 574) supponeren germ. ^xreuma.

- wgerm. threo drie- (tres, triangularis, tricenti, trifidus), dre- (tricentesimus). Volgens Van Loey (1965: 44) komt het grafeem e naast ie voor in West-Vlaanderen, Zeeland, Holland en overigens in het oosten, ook in Limburg. De vorm dre noemt hij Zeeuws-Hollands. De vorm drie en dre supponeren de vrouwelijke vorm, ohd. drio, os. threo, ofr. thria. Volgens Van Loey komt drie naast dre ook in het oosten voor.

Broekhuysen geeft als klankverschijnsel voor het moderne, centrale Graafschaps op (1950: 41) eo > ee. Alleen het woord dre valt hieronder, de rest van de woorden is anders. Van Sterkenburg (1975: 139) neemt alle etymologieën die tot de huidige ie gevoerd hebben, bijeen, waarbij hij de ontwikkeling van wgerm. eo > e bespreekt: verdretelic (accidiosus), vleten (defluo), welke woorden voorkomen in de Pandecta (Frenswegen). Deze zelfde typen woorden geeft hij op p. 132 bij het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.). Het is dus een geattesteerd oostelijk verschijnsel.

- wgerm. eo voor cht > i: licht (lux).

De in deze par. besproken grafemer. zijn alle mnl. en (Neder)duits, waardoor ze voor de localisering geen waarde hebben.

2.5.14 De wgerm. iu

- wgerm. iu in gesloten lettergreep > uu: duutsch (teuthonicus), duuster- (lucus), onkuuscheit (luxuria), tuuch (testis), zuucke (langwor).

- wgerm. iu in open lettergreep > u: dru- (tertius decimus), schulen (lateo), suken (lacteo).

- het grafeem u in open lettergreep in leenwoorden: lupert (leopardus), duvel (titrullus). Het mnl. kent zowel lie- als lu-. De Teuth. heeft lybart en lyepert naast elkaar. Duvel heeft in het mnl. ook een ie naast een u-grafeem. Bij duvel is het u-grafeem oostelijk (Van Sterkenburg, 1975: 183).

De woordparen bij de leenwoorden in het mnl. en het woordpaar in de Voc. Sax. drie en dru doen een palatale vocaal veronderstellen. Combineren we dit met de foneem-verwachting van het grafeem u en uu, dan concluderen we tot het foneem /ü/ als representant van de wgerm. iu. Ook Weijnen (1966a: 217) en Schönfeld

(1959: 81) concluderen hier tot het foneem /ü/. Tille (1925: 107) vermoedt een "y-Artikulation" bij de wgerm. iu. Van der Meer (1949: 239) maakt er zelfs een paragraafkopje van: "Lautwert altes iu = [y]."

- wgerm. iu > u voor cht: verluchten (lumino). Van Sterkenburg (1975: 132) signaleerde hetzelfde in het Gloss. Trev. (Noordlimb.-Tw.-Achterh.).

- wgerm. iu > u: et verdrut (tedet). Het grafeem u staat hier naast het grafeem ie van verdriet. Het betreft hier een derde pers. enk. die een Umlautfactor veronderstelt. Er is verkorting van de vocaal door tt. De Teuth. geeft der sijns levens verdrut (deponatus). (Mnl. Wb., VIII, 1636). Zie fig. 12: kaart Giet. Gut komt voor in het gehele noordoosten, zonder Friesland. De grens loopt van Harderwijk naar Arnhem, ongeveer zoals de olt/old-isoglosse. Het gebied van gut en van vreulijk komen overeen.

- wgerm. iu > uu: zuucke (langwor). Wij noemden dit woord reeds. Het vertoont een i-Umlaut. De Vries (1963: 864) geeft s.v. ziekte het oostned. mnd. sūke, ohd. siuhhi, nhd. Seuche, got. siukan.

- wgerm. iu met Umlautfactor komt voor in vuer (lar). Het onfr. fūir, os. fiur, fūir, ofr. fiūr, mnl. vuur doen een Umlautfactor vermoeden. Wij etymologiseren het woord op wgerm. ^xfūir. Franck-Van Wijk (1949: 766) construeert germ. ^xfū(w)ir(a)-. In de huidige dialecten komt het foneem /ö/ in dit woord voor. Wanink geeft (1948: 204) veur, Deunk (1971: 264) veur, terwijl Gallée vūr opgeeft (1895: 50). In de Voc. Sax. wordt het grafeem ue gebruikt voor de fonemen /ö/ en /u/. Het foneem /ö/ is hier gezien de etymologie en gezien de moderne dialecten goed mogelijk.

Volgens Broekhuysen (1950: 42) komt veur niet in de Graafschap voor, terwijl Weijnen (1966a: 219) voor veur Twente en de Achterhoek noemt.

Op de moderne kaart komt veur voor in Twente en Zuid-Oost-Salland, de Noord-Oost-Graafschap en in de Achterhoek. De attestaties van veur in F 96 (Zwolle) en L 77 (Pannerden) duiden er mogelijk op, dat veur in vroeger tijden tot aan de Rijn-IJssel is voorgekomen.

Samenvatting

Slechts de ontwikkeling van de wgerm. iu > uu/u (behalve bij de woorden zuucke en et verdrut) komt in het mnl. voor behalve in het zuidwestelijke mnl. De genoemde uitzonderingen zijn te localiseren ergens in een gebied dat zich uitstrekt over de noordoostelijke dialecten en het Nederduits. Veur en gut, waar-

voor Nederlandse kaarten aanwezig zijn, wijzen zelfs op een beperkt gebied, nl. Salland, Twente, de Achterhoek, de Graafschap en de Liemers.

2.5.15 De ui²

- ui² verschijnt als oy: wamboys (bumbacium), hoycke (toga). Deze ui² gaat terug op zeer onfrequente ontwikkelingen (Weijnen, 1966b: 16). Ons woord wamboys is een ontlending uit het mlat. wambasium. Deze ontwikkeling is in het mnl. algemeen.

2.5.16 Wgerm. -ig- > -ei-

- wgerm. -ig- > -ey-: breydel (lorale). Dit woord etymologiseert Franck-Van Wijk op wgerm. ^xbriȝdila-, waarbij ei ontstaan is uit -iȝ (1949: 91).

2.5.17 Samenstoten van vocalen bij syncope van de intervocalische h

- wgerm. aha > ae: traen (lacrima) uit ^xtrahan.

- wgerm. eha > ye/ie: drutyende (tertius decimus). Voor het rangtelwoord tiende cfr. os. tehando, ofr. tiānda. -zien (lippio) uit ^xsehan, got. saihwan. De grafemen ye en ie in -tyende en -zien komen overeen met de bevindingen van Tille (1925: 40): "Von all den Schreibungen, die vorkommen, sind als konkurrierend nur ye und ie wirklich wesentlich; und zwar wird ye durch ie verdrängt."

De grafemen van de Voc. Sax. voor het produkt ontstaan uit het samenstoten van twee ongelijke vocalen na syncope van de intervocalische h waren in het mnl. algemeen gebruikelijk.

2.5.18 De sjwa

- grafeem e: hacke (ligo), swarten (liveo), behaghen (beneplacito), -vader (tritavus), zadel (tebellus), endeldarm (lien), eyndelic (terminalis), verweentheit (lassivia), bescharmen (tueor), danende (lunaticus), aver- (trans).

-grafeem i: visil (tinticon), meellicken (lactis), meelic (lac). Bij meellicken en meelic is de sjwa een svarabhaktivocaal bij de liquida l. Van Sterkenburg (1975: 133) spreekt bij svarabhakti ook van mogelijke relictvormen bij de woorden vremede (extraneus), reuentier (refectorium) (Gloss. Trev.). Volgens Weijnen

(1966a) komt tussen de l, r, n + niet-dentaal geen svarabhakti voor in Oost-Overijsel, Drente en Groningen, echter wel in Zuid-West-Drente. Hiermee stemmen de voorbeelden van Le Roux (1967: 38) overeen, waar deze noemt berrech, storrem, vollec, mellec, die vooral in Hollandse handschriften voorkomen. In het mnl. lag deze kwestie echter nog ingewikkelder. Het Mnl. Wb. (IV, 1360) weerspreekt Le Roux: "Melc (in de oostelijke tongvallen ooc (sic!) melic), (...) Geneesk. Handb. (...) meelc, mellic (...)". Het Geneesk. Handb. is een oostmnl. tekst op de grens van het mnd. De vorm en het grafeem in dit hs. stemt overeen met meelic in de Voc. Sax.

Samenvatting

In deze svarabhakti als grafeem i in de woorden meelic en meellicken zien we een oostmnl. verschijnsel. Zie fig. 43 Melk. Uit de kaart blijkt dat molke Fries is. Mellek verschijnt in Zuid-West-Drente (naast melk), in geheel Gelderland (behalve de Betuwe, het Rijk van Nijmegen en 't Land van Maas en Waal, waar room voorkomt), in Holland, Zeeland, West-Brabant, Limburg. In de Zuidelijke Nederlanden in Limburg, Brabant en Henegouwen, niet in Vlaanderen.

2.5.19 De anlautende wgerm. d

In de Voc. Sax. komt het woordpaar tobbelstien (talus) naast dobbelstien (taxillus) voor. Het eerste lid van de samenstelling is een ontlending uit het lat. duplum.

Dief. 19 (3) heeft regelmatig de Hoogduitse anlautende t veranderd in een d, zelfs daar, waar dit volgens de Hoogduitse klankverschuiving 'fout' is. We noemen daarvan:

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Dief. 11 (Voc. Sax.)</u>	<u>Dief. 19</u>
tabula	tafel	dafel
tango	tasten	dasten
tardus	traech	drege
tardo	tragen	dregen
tiriaca	tiriakel	dryockels
tossorium	treechter	drechter
tractarius	trechter	drechter
tractim	traechlic	dregelich
trocalus	drappe	drap

In onze tekst vinden we van een dergelijke "reconstructie" alleen sporen in het woord drappe. Het Mhd. Wb. (4) noemt drappe en verwijst naar trappe. Kiliaen (1777: 680) geeft trap aan als 'Germ. Sax. Sicam.' Van Sterkenburg (1975: 154)

spreekt bij tapper (decius) van een Hoogduitse 'Vorlage' (uit Eltvil). Tobbel- naast dobbel- is er wel mee verwant, maar loopt er niet mee gelijk. Intussen valt er voor tobbel niets te concluderen.

2.5.20 De inlautende wgerm. k

zoken (lacto). De wgerm. dialecten vertonen in het woord zogen afwisselend een inlautende k en een g. Het Mnl. Wb. (VII, 1498) s.v. soken, 'zogen', eerste artikel, geeft hiervan attestaties: drie uit Kleef, waaronder de Teuth., één uit Brussel, één uit Limburg, één uit West-Limburg, één uit Zuid-Oost-Limburg, één uit Brabant, één uit Vlaams-Brabant, drie uit Vlaanderen, twee uit Oost-Vlaanderen, één uit West-Vlaanderen, twee uit Holland, twee uit Zuid-Holland, twee uit Noord-Holland, één uit het Hollands-Utrechts, één uit West-Gelder, vijf uit het westmnl. Het gehele gebied dat het Mnl. Wb. bestrijkt, is dus vertegenwoordigd. Het Mnd. Wb. (IV, 284-285) kent geen soken met een inlautende k. Het Latijnse trefwoord lactare levert in de Teuth. (Verdam, 1896: 364) de glossering soeghen (gezegd van de moeder) op, met -gh-. Het schijnt dat dit woord met een inlautende k een typisch mnl. (en wel westmnl.) verschijnsel is.

2.5.21 De auslautende wgerm. k

- wgerm. auslautende k > ch: broech (bruscum), glidelich (labilis), lewerich (laudula), -meellich (lactuca), sach (bulga), vrolich (letatus). Van Sterkenburg (1975: 133) constateerde in het Gloss. Trev. sach en siech, in de Pandecta hoechtijtlich (festalis), virlich (ferialis). Op p. 154 noemt hij starch (fortis) een Hoogduits-Nederlands verschijnsel, terwijl op p. 187 de vorm lech/lijk in ieder geval oostelijk heet. Op p. 185 noemt hij de -ch of een mnl. (vooral Vlaamse) spelling voor -k of een signaal van een Duitse 'Vorlage'. Ook Tille (1925: 141) constateerde het grafeem ch voor k, maar zij nam dit verschijnsel telkens in dezelfde oorkonde waar. Het omgekeerde verschijnsel doet zich voor in de Voc. Sax. bij twiwegick (bivium) waar het grafeem ck verschijnt i.p.v. het te verwachten ch. Onze kopiïst schijnt hier een schrijffout te hebben gemaakt. Het grafeem ch voor het te verwachten grafeem k is algemeen gebruikelijk in de 11de en 12de eeuw. Jacobs (1928: 957-980) noemt het grafeem omstreeks 1330 "uiterst zelden". Van Loey (1965: 101-102) tekent bij welc aan, dat dit woord in de loop van de 14de eeuw en vooral de 15de eeuw met het grafeem ch voorkwam. Deze datering wordt echter niet bevestigd in de Aant. (1965: 102-103). Hij localiseert deze verschijnselen in Vlaanderen en Brabant, waarbij hij een verwarring van de grafemen c en ch voor de fonemen /k/ en /x/ signaleert.

Bellaard vermeldt één geval met -lich, nl. redelich (1904: 150). Verder geeft hij de woorden ademlich, menlich, steetlich, gruwelich (1904: 153). Hij constateert dat ook -lich en sporadisch -lic voorkomt. In het 15de eeuwse Kleefs schijnt er een mengtoestand te hebben bestaan. In de Voc. Sax. is het suffix -lich echter een duidelijke uitzondering. Volgens Schrijnen (1920: 36, kaart 2 en 38, kaart 3) heeft lich i.p.v. lijk op Nederlands gebied geringere verspreiding dan die van de ch van de Uerdinger linie (ik/ich; mich/měj). Hij tekent erbij aan, dat in Nederland de lik-vormen gedurig door de cultuurtaal worden begunstigd, wat in Duitsland gebeurt met de lich-vormen. De hele traditie van lijk/lich is onzeker, waardoor er weinig te concluderen valt.

2.5.22 De wgerm. r: dissimilatie en metathesis

- dissimilatie: querdel (liripipium), turtelduve (turtur), spikelbaere (terebrium). Jacobs (1928: 961) noemt de dissimilatie in dit laatste woord Westvlaams en zegt verder, dat de niet-gedissimileerde vorm bijna alleen in het noorden voorkomt. Er schijnt een Vlaamse 'Vorlage' door de kopiïst gebruikt te zijn.

- metathesis: warte (barruma). Heeroma (1937: 260-262) localiseert de metathesis wart > wrat in een groot deel van ons land, maar niet in het noorden en het zuidwesten. Kiliaen (1777: 801) noemt warte 'Sax.'. Het Mnl. Wb. (IX, 1772-1773, s.v. warte) geeft voor het mnd. warte. Het komt in het mnl. voor in Leuven (Bouwst. art. 1352), in het Westvlaams (art. 736) en in Kleef (de Teuth.). Het Mnd. Wb. (V, 608-609, s.v. warte) geeft drie attestaties uit niet-gelocaliseerde teksten. Heeroma (TON, 1957: 52, kaart 6) geeft voor de huidige dialecten wart in Friesland, op de West-Veluwe en in Duitsland in een gebied bij Oberhausen-Bochum-Düsseldorf, wärt in het gebied rondom Vreden, wort in Groningen, Drente, N. Twente en het gehele noordelijke Nedersaksen. Heeroma meent dat warte etc. een hypercorrecte demetathesering is vanuit het zuiden. Het kaartbeeld lijkt op een vanuit het zuiden uiteengeslagen massief.

darde (ternus). darde komt volgens het Mnl. Wb. (II, 126-127) voor in Sluis en Oost-Vlaanderen. In West-Vlaanderen en Zuid-Nederland alleen in teksten van Van Maerlant. Twee van de vier bewijsplaatsen komen voor zijn rekening. Het Mnd. Wb. (I, 485/548/507) geeft darde in een attestatie uit een tekst uit Aremberg in Westfalen. Volgens Van Sterkenburg (1975: 148) komt dartiende (tredecimus) voor in de tekst UB Utrecht die hij localiseert te Delft.

parssen (torqueo). parssen komt volgens het Mnl. Wb. voor in Kleef, Utrecht, Hoorn, Leiden en in Gelderland-Overijsel, in het oostmnl., in Zuid-Holland en

Zeeland. In West-Vlaanderen en in Vlaanderen alleen in teksten van Van Maerlant. S.v. persen/parsen/partzen noemt het Mnd. Wb. van de zes attestaties er één met het grafeem a, nl. uit de Serm. evang. S.v. perse/parse noemt het parse uit Rostock en partze uit Lübeck. Van Sterkenburg (1975: 153) noteert to samen parsen (contorquere) uit de Voc. Ex Quo dat hij localiseert in Twente (Ootmarsum-Goor-Haaksbergen). Volgens De Vooys (1970: 33) zijn van Van Maerlants Alexander, Historie van Troie en Merlijn slechts oostelijk getinte afschriften bewaard. Op grond hiervan kunnen we de Van Maerlant-bewijsplaatsen niet voor West-Vlaanderen doen gelden. Er blijft dan een gebied over van Oost-Vlaanderen, Zeeland en Zuid-Holland en verder vooral het gehele oostmnl. en het mnd. Van den Berg (1938: kaart 5) en Heeroma (1935: kaart 21) bevestigen deze bevindingen. Het ar- of er-gebied komt voor in Noord-Holland, Utrecht en verder oostwaarts. Sassen (1953: 51) geeft vele voorbeelden van een a-vocalisme bij metathesis: dade (derde), datæg (dertig), datien (dertien), kasfeest (Kerstfeest), pasn (persen), vas (vers).

Samenvatting

Darde en parssen komen o.a. voor in het oostmnl. en in het mnd. De metathesis van r in ar + dent. komt steeds voor in de noordoostelijke dialecten. In de moderne dialecten is warte Fries. In strijd met onze localisering lijkt ons dit niet.

2.5.23 Het suffix -inge

- suffix inge met het grafeem i en ng en een sjwa op het wordeinde (grafeem e): deeckinge (tectura, tegimen), haeldinge (tenor), smakinge (libatio), tuyschinge (trufa), uutreeckinge (tensura), wrantinge (lucta), -zweellinge (tumor). Terloops merken we op, dat inge nergens Umlaut veroorzaakt. Tille (1925: 18 en 68) signaleerde in haar teksten overal -ing naast -ong. De -ong-gevallen noemt zij, voor wat de oorkonden uit Venlo betreft, ontleningen uit het zuidoosten. Van der Meer (1949: 156-157) komt in zijn teksten zo vaak -ing tegen en zo weinig -ong(h), dat hij maar voor beide concludeert tot het foneem "[ɪŋ]" (1949: 196)! Bellaard (1904: 151) geeft -yng, -ynge en -onge. Maar verderop (1904: 154) schrijft hij: "In het geheel 11 voorb. met -onge, -ong, naast 294 met -ynge, -yng. (...) Men zou bij die met -onge, -ong aan invloed der vocabularia kunnen denken, maar de Chroniek heeft ze ook." Tille (1925: 18) geeft de volgende woorden op met het suffix -inge met localisering en datering: meyninge Nijmegen 1436; scheling Zutfen 1460, Nijmegen, Zutfen, Arnhem 1477; verschrivinge Nijmegen, Zutfen, Arnhem 1471, 1477, 1481; betalinge Nijmegen 1393, 1481; bewijsinge

Blaersveld 1347, Zutfen 1419, Homoet 1432, Nijmegen 1436, Wisch 1452, Nijmegen 1481. Volgens deze attestaties van Tille komt -inge in het door haar onderzochte gebied hoofdzakelijk voor in Arnhem, Zutfen en Nijmegen. In Kleef en in Opper-Gelder komt -ing naast -ong voor.

2.5.24 Het suffix -achtich

- suffix -achtich: tijnsachtich (tributarius), nerachtich (questuosus). Schönfeld (1959: 228) noemt dit type suffix echt Nederlands. Bellaard (1904: 120) constateert, dat vóór -ich gewoonlijk Umlaut intreedt. Hij somt op (1904: 151-152): -achtig, -aftig, -haftich, -heftich bij de woorden ruetechtig, dreygachtech, nerahtich, eritheftich. In de Voc. Sax. komt alleen -achtich voor. Het suffix -ich verwekt geen Umlaut. Ten bewijze hiervan noemen we: brandich (torridus), clappich (loquax), gladich (labina), hatich (lividus), -mannich (bimarius), -scharpich (bisacuta), waterich (laterosus, limphaticus). In duldich (tollorabilis) (^xpuldi), gelovich (tafidus) (got. galaubjan, os. gilobian), gunstich (bilibrum), (^xunsti, ^xansti), kundich (torrosus) zijn andere Umlautfactoren dan -ich in het spel. Het suffix -achtich is typisch Nederlands, geen mnd. In zoverre hiermee verwant is de vorm mechtich (potens), dat in mechtich ook de kwestie van Umlaut al dan niet voor cht speelt. Schönfeld (1959: 43 opm. 1) noemt de vormen als gheslechte en mechtig Limburgs-Brabants. Tille (1925: 30) noemt alleen vormen met Umlaut: bekrechten, belesticht, mechtich, gemechticht, almechtich etc. Ook Van der Meer (1949: 141) noemt alleen de vorm met Umlaut mechtig. Bellaard geeft almechtig, gemecht en geslecht. Wij concluderen dat mechtich voorkomt in het gehele noord- en zuid-oostmnl. en in het mnd. Letten we echter op het suffix -achtich, dan blijft er slechts een oostelijk Nederlands gebied over.

2.5.25 De sjwa op het wordeinde

- znw. met een sjwa op het wordeinde e: stope (baralica), moyse (brodium), dekene (lodex, toral), -warve (trigesies), buesumme (busina), zulte (tripa). In het Mnl. Wb. worden deze woorden alle vermeld zonder een sjwa op het wordeinde. In de Voc. Sax. komen daarnaast ook de vormen zonder sjwa voor: stoep (buccus), -mues (lactatum), -warf (ter).

- bnw. met een sjwa op het wordeinde e: swarte (lividus) naast zwart (livax, luridus) vertoont een onregelmatige sjwa, althans het Mnl. Wb. kent geen vorm met een sjwa. Het Mnl. Wb. (III, 106-107) kent het woord dekene niet. Ook

Kiliaen (1777: 103) kwam het woord in zijn teksten niet tegen. De Vries (1963: 110) vermeldt als mnl. vorm dēken. Het W.N.T. (III, II en III, 1372) geeft als etymologie os. pekina, ags. becen. De Teuth. (Verdam, 1896: 72) noemt deckene (deken), 'lodix', 'textura'. Weijnen geeft een localisatie voor het verschijnen van een sjwa op het wordeinde, waar hij spreekt over de noordoostelijke dialecten: "Een groot gedeelte heeft in de auslaut veel oorspronkelijke ə's bewaard. De noordoostelijke dialecten bestrijken ongeveer Groningen, enkele oostelijke randgebieden van Friesland, voorts Drente, Overijsel en het oostelijk deel van Gelderland" (1966a: 459). De moderne dialectkaart van rug (TNZN 4, 3) geeft ongeveer hetzelfde beeld als Weijnen omschrijft. In de Voc. Sax. komt het woord rugge voor als de vertaling van tergus en van tergum. De vorm met de sjwa komt voor in een noordoostelijke streek: Noord-Oost-Veluwe, de Graafschap, de Achterhoek, Salland, Twente en Centraal-Drente en Zuid-Oost-Drente.

2.5.26 Conclusie

Bijna alle gegevens over de grafemen in dit hoofdstuk laten de mogelijkheid van een localisatie op een noordoostelijk Nederlands en Nederduits, m.n. Nedersaksisch gebied toe. De zuid- en westgrens hiervan vormen de isofonen van holt, aelt (old), et verdrut (gut) en bracht. Westfalen en Groningen moeten gezien brocht van het genoemde gebied worden uitgesloten.

De contemporaine gegevens van te, ten en ter, van het suffix -inge en van huernich wijzen hierin zeer bepaald op een beperkter gebied, te weten: de Graafschap en Salland.

De moderne gegevens op Nederlandse en Nederduitse kaarten wijzen op dit zelfde gebied, nl. karnemelk, margen, meu, breuder, greun en veur.

Op fig. 14 hebben we een samenvatting gegeven van Nederduitse en Nederlandse gegevens met de fonemen in de woorden breuder (DSA 12 en TNZN 5, 4), meu (DSA 94-97) en margen (DWA 16/19). Uit het kaartbeeld spreekt duidelijk, dat we ons enkel op Nederlands gebied bevinden: de Oost-Veluwe, West-Salland en een noordoostelijk gebied in de Graafschap. De samenvatting van Nederlandse gegevens hebben we in fig. 15 in kaart gebracht met de fonemen in de woorden stien, twie, meu en greun (ANKO 9). Het kaartbeeld toont een Westsallandse strook langs de IJssel vanaf Deventer tot Zwolle. Uit fig. 14 zijn om praktische redenen eilandjes weggelaten. Ook zijn die gebieden en eilandjes niet op deze synthesekaart ingetekend die buiten het gebied van een ander woord vallen, om methodische redenen (zie par. 2.5.9). Margen komt voor in de Neder-Betuwe enz., en meu komt in de kop van Overijsel, Drente en Groningen verspreid voor. Omdat de Neder-Betuwe enz. buiten het gebied van meu en breur vallen en omdat de kop van

Overijssel enz. buiten het gebied van margen vallen, doen genoemde gebieden voor de conclusie er niets meer toe, waarom ze zijn weggelaten. In concreto vertoont deze kaart alleen de kaartdelen F, G en C.

De techniek van het tekenen van fig. 15 is mutatis mutandis gelijk aan die van fig. 14. De Friese, Hollandse, Zeeuwse en Limburgse verspreiding van stien en twie zijn om methodische redenen niet in deze kaart opgenomen: de gebieden van greun en meu elimineren deze immers toch. In het gebied van het noordoostelijke Nederland heeft dit nogal ingrijpende gevolgen. In de kaart moe komt meu voor in de West-Veluwe en Oost-Utrecht, een aaneengesloten gebied. In de synthese Nederlands is dit gebied geheel weggelaten om genoemde methodische reden: twi(e) en sti(e)n hebben dit gebied niet in hun verspreiding. In Groningen en Noord-Drente komt ook meu voor, maar deze gebieden worden eveneens door twi(e) en sti(e)n geëlimineerd. Wat geldt voor meu, geldt ook voor greun. Deze synthese-kaarten zijn derhalve ontstaan na een voorselectie, die werd verkregen door alle gebieden in te tekenen en daarna op deze definitieve kaart alleen dat gedeelte waar het gemeenschappelijke gebied ligt, over te nemen. De overige gebiedsdelen doen immers hier niet ter zake.

In fig. 15 is zo een mogelijk, eveneens gemeenschappelijk eilandje geëlimineerd in de Noord-West-Veluwe, waar één attestatie van twie voorkomt (F 99), terwijl de omringende plaatsen twee geven.

De -k- in zoken is een vooral westmnl. verschijnsel. De dissimilatie in spikelbaere is Vlaams-Brabants.

De t in tobbel en het anlautende grafeem d in drappe, 'trapgans' zijn Duits. Wij schrijven deze twee groepen van uitzonderingen voorlopig toe aan leggers (zie hfst. 4).

Gres en pedde vallen buiten dit gebied. Het is mogelijk, dat vroeger de isofonen wat anders lagen; het is ook mogelijk, dat in de schrijftaal van het scriptorium van Windesheim de woorden gres en pedde waren opgenomen uit het Veluws of uit het Graafschaps; het is ook mogelijk dat de kopiïst Johan van Brummen de fonemen uit deze woorden uit zijn Oostveluwse dialect van Brummen heeft meegenomen (Van Sterkenburg, 1975: 276).

Het kaartbeeld van fig. 15 is geconstrueerd. Laten we nl. stien en twie buiten beschouwing en tekenen we gres en pedde in, dan tekent zich op de (door ons niet-gepubliceerde) kaart een noordwestelijk Graafschaps gebied af met als hoofdplaatsen Zutfen en Brummen. In een dergelijke kaart moeten we dan twie en stien hieruit verklaren, dat de isofonen vroeger anders hebben kunnen lopen of dat in de schrijftaal van het scriptorium van Zutfen (?) elementen uit noordelijker gebieden zijn opgenomen. De codicologisch-paleografische bepaling van Windesheim maakt echter Zutfen niet erg waarschijnlijk.

NOTEN BIJ 2 GRAFEMOLOGISCHE VERSCHIJNSELEN

- 1 Nelson Francis (Spec. XXXVII), p. 37-47.

De term 'foneem' naast 'fonologie' zou naast de term 'grafeem' de term 'grafologie' opleveren. Deze laatstgenoemde term is echter al in gebruik. Ook Hochett vond de term 'graphology' de meest juiste. Volgens John C. McLaughlin (1963: 20, noot 7) stelt Hochett de term 'graphonomy' voor. Deze nieuwvorming lijkt ons minder gelukkig, omdat hij te ver afdwaalt van de vorming op '-logie' die zowel Hochett als wij prefereren. Bovendien dwaalt deze term te ver af van het zeer nauw verwante begrip 'fonologie'. Wij vormen daarom van het woord 'grafeem' een nieuw substantief, de term 'grafemologie', waar het adjectief 'grafemologisch' bijhoort.

- 2 John C. McLaughlin, A graphemic-phonemic study of a middle English manuscript. The Hague, 1963, p. 21. Hij spreekt van 'stream of ink' en 'stream of air', omschrijvingen die hij overnam van Uldall.

- 3 Zie voor deze vocabularius ons hfst. 4.

- 4 M. Lexer, Mittelhochdeutsches Handwörterbuch. I - III, Leipzig, 1872-1878, I, 459. Met de typering van het Mhd. Wb. is voorzichtigheid geboden. Het heeft onze vocabularius, de Voc. Sax., vanuit Diefenbach, Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis, geëxcerpeerd en de taal ervan getypeerd als 'mhd'. Dit blijkt uit zijn verwijzing van hûve, drappe, bungener, basûne, die Lexer alleen in Diefenbach bij nr. 11 (de Voc. Sax.) kon aantreffen.

3 WOORDENSCHAT

3.1 Plantnamen, diernamen, mensnamen

3.1.1 Loeck (cepe)

Het Mnl. Wb. (IV, 765) geeft van het woord loeck attestaties uit het gehele mnl. gebied. Wij baseren ons voor de verbreiding van loeck, ' ui', op Frings (1932), op de TNZN (7, 1) en op Heukels, op moderne gegevens dus. Het woordtype komt voor in de noordoostelijke dialecten in een uitloper. Deze uitloper wordt begrensd door een lijn die over Nijmegen dwars door de Veluwe, parallel aan de Utrechts-Gelderse provinciegrens, noordwaarts loopt. Ten noorden van Kampen en Zwolle loopt zij verder, sluit geheel Salland en het westelijk deel van de Graafschap in en gaat zuidwaarts tot aan Venlo en Sittard.

3.1.2 Vlieder (sambucus)

Rooth (1945) verwijst voor de localisatie van vlieder naar Teuchert (1944). De kaart 'Holunder' uit de D.W.A. 3/7 en een kaart uit Foerste (1958) tonen dat dit woordtype voorkomt in een weststrook van het Nederduits, langs de Nederlandse grens. Volgens Teuchert is het woord zeer algemeen in het Nederlands. Het type 'vlier' komt op de hedendaagse kaart voor ten westen van de lijn Kampen-Zwolle-Deventer-Winterswijk (Van Sterkenburg, 1975: 203, kaart 20). In oostelijk Salland, in Twente en in de Achterhoek komt 'vleer' voor. Rooth (1945) besluit, dat "Vlieder im Ndl., Fries., Niederrh. sowie angrenzenden Streifen von Westfalen, Oldenburg etc. vorkommt."

Kiliaen (1777: 756) geeft op: "Vlier/vlier-boom. Sambucus. Sax. fliederbom." Vlieder is een typisch Nederlands woord, dat voorkomt in westelijk Salland, op de Veluwe en in de Graafschap en verder westwaarts.

3.1.3 Weyte (triticum)

De Vries (1963: 724) schrijft: "Wat de vormen tarwe en terwe aangaat, merkt K. Heeroma, Holl. Dialect Studies 1935 bij kaart 20 en 30 op, dat vóór 1500 tarwe in Holland heerste, maar terwe in West-N Brabant; van Utrecht af oostwaarts kende men alleen het woord weit. Dit laatste woord is nog gewoon in de Noordel. en Oostelijke provincies tot aan Utrecht toe en in een streek langs de Maas, overigens heerst tarwe."

De verdeling dezer woorden voor de 14de eeuw geeft de kaart van TNZN 2, 3 aan,

de moderne verdeling geeft kaart 2.4. Kiliaen (1777: 797) geeft "Weyte. Sax. Sicamb."

Het Mnl. Wb. (IV, 2064-1065 en VIII, 85-87) geeft het volgende beeld. weit in Utrecht, Nijmegen, in het Westvlaams, Limburgs, Holl.-Utrechts, Zuidhollands-Utrechts en het oostmnl.; weite in Utrecht, Amsterdam, Zutfen, Diepenveen, in het Holl.-Utrechts en Noordhollands; tarwe in Antwerpen, Delft, Hoorn, Brugge, Gent, Amsterdam, Schiedam, Zierikzee, Haarlem, Utrecht, Yperen, Leeuwarden en het Zuidlimburgs, Brabants, Westvlaams, Limburgs, Vlaams, Hollands en het Zuidhollands. terwe in Delft, Dordrecht, Kleef (de Teuth.), Antwerpen, in het Noordhollands (Westfries), Limburgs, Vlaams en Westvlaams.

Het Mnd. Wb. (IV, 537) geeft terwe/tarwe wel, maar geeft van wete/weite slechts twee attestaties, waarvan één uit Bremen.

De gegevens van de TNZN en die van het Mnl. Wb. vullen elkaar aan en spreken elkaar nergens tegen. In Friesland en Groningen schijnt het Oostnederlandse monopolie van weite door tarwe te worden bestreden. Het mnd. heeft volgens het Mnd. Wb. amper het woord weite gekend.

Brengen we de sjwa op het wordeinde in het geding, dan kunnen we het reeds beschreven weite-gebied nog verder inperken. Volgens de middelnederlandse kaart van de TNZN komt de -e voor in weite in Leeuwarden, Kuinre, Kampen, Zwolle, Deventer, Utrecht, Venlo, Roermond, Tilburg. Volgens het Mnl. Wb. in de plaatsen Utrecht, Amsterdam, Zutfen, Diepenveen. Het oostmnl. gebied bij loeck (par. 3.1.1) wordt dan met deze gegevens teruggebracht tot een gebied binnen de lijn Kuinre-Zwolle-Diepenveen-Deventer-Zutfen. Over Zuid-Drente, Salland en Twente valt op grond van de middelnederlandse kaart van de TNZN niets te zeggen. Van de Graafschap en de Achterhoek geeft de TNZN voor Wisch en Bergh weyt op.

Het woord weite schijnt typisch oostmnl. te zijn, wellicht ook Nedersaksisch. De moderne dialectkaart van de TNZN geeft voor weite de volgende verbreiding: de kop van Overijssel, Z.W.Drente, N.Overijssel, Salland, het N.O.-deel van de Veluwe, de Graafschap en de Achterhoek.

3.1.4 Wilge (salix)

Frings (1963: 7) noemt wilg een echt Nederlands woord. In het os. komt wilgia voor in de Werdener Prudentiaglossen; in de Teuth. (Verdam, 1896: 497, 498 en 501) staat wilge naast wide: "wide (die stede dair wilghen off wijden wassen, salicetum) wide. Zie wilge." "wijd (wilg). Zie wilge en wide." "wilge (eynreley boem s., wylghe, of wijd), salix wilge, verw. naar willige. willige (wilge). Zie weide en wilge."

Frings typeert de varianten wilg, wilge, willeg, welge, wellig, wulge als 'ndl. rhein.' (1963: 43).

Het Rhein. Wb. s.v. wilge geeft als woordverbreiding Kleverland in NGeldern, NMörs, Kleve, Rees, Dinslaken. Het woord is geattesteerd in Calcar in 1408, in Klev.-Warbeyen, Klev.-Calcar, WMörs-Xanten, Bastlösespr. Geld., Geld., Klev.-Bimmen, Neckspr. en Rees.

De kaarten van Frings (1963: kaarten 1 en 2) geven de verbreiding aan van wime, welk woord niet voorkomt in Salland, de kop van Overijssel en Friesland; overigens ook niet in Kleef, de Betuwe, Utrecht, Noord-Brabant, Limburg, Holland en Zeeland. Wime, 'salix', komt voor op de Veluwe, in de Achterhoek, Twente, Drente, Groningen, Vlaanderen en Zuid-Brabant.

De Vries (1963: 839 en 840) geeft voor de huidige dialecten werf voor de 'salix asprea' (lees: 'caprea'), wat Stapelkamp bevestigt voor de waterwilg (1946: 85-86). Heukels geeft werf voor Salland, de Graafschap en de Achterhoek. In de betekenis 'waterwilg' komt werf in de Achterhoek ook voor (1907: 223). Heukels (p. 222) geeft wilge (met -e) op voor Twente en de Achterhoek, wilg komt o.a. in de rest van noordoostelijk Nederland voor. De benamingen van de wilg kunnen verschillende soorten van de 'salix' aanduiden.

Samenvatting

Het woord wilge komt voor in een weststrook van het Nederduits en in Nederlandse dialecten.

3.1.5 Wekeldoernboem (laurus)/wakeldoernboem (juniperus)

De Vries schrijft s.v. wakel (1963: 813): "(Twente, Achterhoek) naam voor 'jeneverbes', daarnaast ook wakelder, wakholder en wachele, wachelder, wachelter, mnl. wakel, wakelboom, wakelerboom, westf. wechelste, ohd. wechalter, wecholder, wachalter (nhd. wacholder) - De verklaring is onzeker."

De Teuth. (Verdam, 1896: 840) geeft drie vormen: wakelbere (wekelerbere), 'juniperum'; wachelbere (-n) (wechelberen), 'juniperum'; wakelerboem (wekelerboem), 'juniperus'.

Heukels (1907: 130) geeft wakel, wakelbèzen en wakelder voor Twente, Salland, de Graafschap en de Achterhoek. Wanink noemt (1948: 209) wakele, Deunk (1971: 271-272) de vormen waakel, waakelbèere en waakelbós en Gallée (1895: 51) vermeldt de vormen wakholder, wáakelder, wakel. Volgens de kaart van de DWA 2/80-83 komt wakel-wäkel voor in Westfalen in het gebied dat omschreven kan worden als: Enschede-Ahaus-Coesfeld-zuidwaarts tot de Lippe-langs de Lippe-Wesel-Dinxperlo. Het sluit aan bij het gebied dat Heukels omschrijft. Het komt niet voor in het Kleverland.

3.1.6 Hoppe (tumalium)

Heukels (1907: 122) noemt hoppe voor de gebieden Twente, Salland, de Graafschap en de Achterhoek.

3.1.7 Iwenboem (taxus)

Het Mnl. Wb. (III, 973) noemt iwenbōm mnd. Kiliaen (1777: 262) noteert: ieuen-boom/ieuen-hout. IJf/ijf-hout noemt hij "Fland. .j. ieuen-boom". Heukels (p. 251) noteert bij ijfboom de Achterhoek. Bij iebenboom geeft hij de Graafschap en bij ieue Twente, de Graafschap en de Achterhoek; ievenpalm komt volgens Heukels in Twente voor.

Ons woord schijnt in het mnd. en in de Graafschap voor te komen. Wegens het grafeem -v- denken we ook aan Twente en aan de Achterhoek.

3.1.8 Wynde (troclea)

Heukels (1907: 73) noemt winde voor Oost-Drente, Salland, de Graafschap, Noord-Limburg, Utrecht, Zuid-Holland, Walcheren en Zeeuws-Vlaanderen. Den grooten Herbarius enz. (1514) heeft wynde. In strijd met onze localisatie zijn deze gegevens niet.

3.1.9 Reyne vaer (tanacetum)

De Vries (1963: 569) noteert "(gewestl.) 'boerenwormkruid', ook reinevaren, nederrijns reynevaer (1420); vgl. ohd. rainfarn, mnd. reinevar(ne). Ook reeds mnl. reinvaer."

De karakterisering van De Vries bij het woord reynevaer (letterlijk de Voc. Sax., de datering is exact) zal wel navolging van Diefenbach zijn.

Heukels (p. 65) geeft reinevaer op voor Salland en de Achterhoek, en reinvaren voor Zuid-Limburg. Bij de Vlaamse namen lezen we reinevaren, reinvaart, reinvaren, renvaer en renvaren.

Concluderend stellen we vast, dat het woord in de oostelijke streken van ons land (Salland, de Achterhoek en de Graafschap) en in westelijke streken van Duitsland (Nedersaksen) en "nederrijn" inheems was.

3.1.10 Dijstel (tribulus)

De Vries en Franck-Van Wijk geven als verbreiding: Pommers dīstel, mnl. en nnl.

dial. dīstel. Heukels (1907: 237) noemt diesel voor de Achterhoek.

3.1.11 Gres (carex, gramen)

Het Mnl. Wb. (II, 2106-2111) geeft attestaties uit een tekst uit Drente en Elburg. Het citeert Kiliaen (Gelrica locutio etc.).

Franck-Van Wijk (1949: 211) noemt gres de dialectvorm van Kampen, de Veluwe, Elten-Bergh en de Achterhoek. De kaaren van de T.O.N. en de TNZN (TON, kaart 4 en TNZN, kaart 1, 14) laten voor Nederland hetzelfde gebied zien. Ook Heukels noemt de Achterhoek als een gres-gebied (1907: 87). Gallée (1895: s.v. gres) geeft gres naast grös, Broekhuysen (1950: 14) noemt alleen gres. Groneman geeft voor Zutfen en omstreken grös (1905: 11).

Het Mnd. Wb. (II, 139) noemt gres uit twee teksten uit Westfalen die achttienmaal gres vermelden. Volgens de TON (kaart 4) komt gres in Nedersaksen voor. Gres wijst duidelijk naar Nederland en Nedersaksen en niet naar Westfalen.

3.1.12 Barve (silurnus)

Het Mnl. Wb. (I, 577) kent alleen het woord barbeel, baerbel geattesteerd uit teksten uit West-Vlaanderen en Antwerpen. Het Mnd. Wb. kent het woord barve niet; toch localiseert Rooth (1945) het in 'Rheinland'.

Van Doorn (1971: 235, 400, 408) geeft de vorm barf op voor Swalmen (L 331), Ohé en Laak (L 380 en L 379), Grote Meers (Q 15^a), Maasband (Q 96^d) en de vorm berf voor Velden (L 268), Blerick (L 269), Tegelen (L 270), Steijl (L 296). Hij concludeert dat dit woord uitsluitend voorkomt in Limburg, wat ook blijkt uit zijn kaart 90 'barbeel'.

In het Rhein. Wörterb. s.v. barbe komt het woord voor op -af met a-vocalisme in Saar, Trier, Bitb., Kreuzn.-Kirn, Bernk.-Neumag.; met e-vocalisme in Saar w.d. Theele, Merz-Schwemmling, LRipp, SNfrk., Bernk.-Neumag., Keulen, Nfrk. Woeste (1966: 21) s.v. barwe vermeldt Altena en Eiringhausen b. Plettenb.

De moderne dialecten wijzen als noordelijkste gebied Noord-Limburg en het Kleverland aan. Het is mogelijk dat barve in het oostmnl. langs de IJssel ook is voorgekomen.

3.1.13 Pedde (bufo)/peddenstoel (borax)

Over pedde schrijft De Vries (1963: 500): "mnl. padde v., zelden pedde (vgl. Achterh. pedde), mnd. padde, pedde."

Het Mnl. Wb. (VI, 8-10) noemt pedde - ped oostmnl. De attestaties komen uit

West-Limburg en uit de Kleefse Teuth.

De T.O.N. (kaart 16) geeft een moderne dialectkaart waarin dit beeld wordt bevestigd. De grens loopt hierin van Kleef naar Deventer noordwaarts, volgt de provinciegrens Groningen-Drente, loopt naar Cloppenburg met een uitstulping naar Diepholz, over Rheine, Münster, Dortmund, Radevorwald, Düsseldorf naar Vreden. Het woord wijst vooral op een Oostnederlands en een Nedersaksisch gebied en niet op Westfalen. Padde komt volgens Groneman in Zutfen en omstreken voor (Groneman, 1905: 15).

Kiliaen (1777: 485) geeft "pedde. Sicamb. id est padde." Teuchert (1944: 343) constateert, dat "ein Oststreifen der Niederlande mit den deutschen Landstrichen des Rheinlandes und Westfalens die umgelautete Pädde, Pärre aufweist."

3.1.14 Das (taxus)

De Vries (1963: 106) schrijft over het woord das: "Andere namen voor het dier zijn oostmnl., mnd. grēvel, nnd. grēver, grēvink (...)"

De Teuth. (Verdam, 1896: 133) kent beide woorden: "grevel (einreley dyer scilicet dass of grevel)."

Het Mnl. Wb. (s.v. das) geeft voor das enkel Vlaamse en Brabantse attestaties. Het woord das zou terug kunnen gaan op een Vlaams-Brabantse 'Vorlage'.

3.1.15 Eempte (formica)

Het Mnl. Wb. s.v. eemke citeert slechts Diefenbach. Het tekent aan (I, 396 en II, 525), dat emte in Gelderland nog in gebruik is. Kiliaen noemt emte 'Sax. Fris. Sicamb.' (1777: 138). Het Mnd. Wb. (I, 658) kent alleen emeke/ameke. Ons woord schijnt oostelijk te zijn. Zie fig. 16: Kaart Mier.

Het type eempte, dat wij herkennen in (e)em(p)te en i(e)m(p)te, komt voor vanaf Zwolle langs de IJssel met een weststrook van Salland, in de Graafschap, de Liemers, in de Over-Betuwe en op de gehele Veluwe (behalve de noordwesthoek).

A(a)m(p)te komt in de Achterhoek voor. De Nederduits-Nederlandse kaart vult het omschreven gebied van eempte aan met het Kleverland.

3.1.16 Egel (lacta)

De TNZN 1, 10 geeft de moderne woordverbreding voor Nederlands grondgebied, terwijl de D.W.A. 13/3 deze geeft voor het Duitse gebied. Wij nemen voor de bepaling van het gebied alle vormen met (i)(e)gel.

Als westgrens komt naar voren de provinciegrens van Friesland en Groningen, Drente en Overijsel. Het woord komt voor ten noorden van de lijn Steenwijk-Coevorden, ten oosten van de lijn Coevorden-Hengelo-Aalten-Bocholt-Haltern. Heel merkwaardig is, dat Deventer het type egel vertoont als een oase in een stekelvarken-woestijn. Het duidt er mogelijk op, dat egel een groter verspreidingsgebied heeft gekend, misschien het hele noordoosten van het mnl. taalgebied. Prof. Weijnen wees ons erop, dat egel in Deventer ook schoolinvloed kan zijn. Het Mnl. Wb. (II, 584) geeft twee attestaties uit Limburg, één uit Noord-Holland en één uit een Hollands afschrift van een Westvlaamse tekst. Het Mnd. Wb. (I, 630) geeft egel in niet-gelocaliseerde teksten. Foerste (1958: 64) veronderstelt, dat in het oostned. de vorm tûnigel bekend is geweest.

3.1.17 Grundel (tironilla)

Het Mnl. Wb. (II, 2167) verwijst s.v. grondelinc naar grunde, waar één attestatie voorkomt van grunde uit het Gloss. Harl. en grondeling uit een westmnl., Zeeuwsvlaamse tekst. Kiliaen (1777: 204) noemt grondel, grondelinc, grondte zonder localisering. De Teuth. heeft grundelync. Het Mnd. Wb. (II, 157) s.v. grunde, grundelink geeft alleen attestaties van grundelink uit een tekst uit Wolfenbüttel en uit een niet-gelocaliseerde tekst. Het mnl. heeft grondel en grundelink, het mnd. grundelink. Het woord is in het mnl. en het mnd. bekend geweest. Het mnl. kende het o-, het mnd. het u-grafeem.

3.1.18 Hekel (lacena)

Het Mnl. Wb. (III, 289-290) verwijst s.v. hekel, 'stekelbaars' naar heket. Het geeft een attestatie uit de Hor. Belg. 7, 14 "snoec of een hekel, dendrix". De Bouwstoffen (art. 606, 3c) localiseren deze tekst in Antwerpen/Goes. Verder komt het woord voor in Gemma 65v: "een snoeck of een hekel (dendrix)"; op 106r: "hekel (lacena)". De Bouwstoffen (art. 489) noemen dit werk "te Antwerpen". Uit Dief. 174 citeert het heckel (is 174 een verschrijving voor 147, de Teuth.?) en uit Grimms Wb. heckel. Slaat men echter Grimm op, dan zoekt men daar heckel tevergeefs. Voorts geeft het Mnl. Wb. mnd. hekele, 'Stichling'. Het Mhd. Wb. (1200) noemt hechel uit de Voc. 1482 uit Neurenberg. Het Mnd. Wb. (II, 229) noemt hekele, 'rixale'; deze vorm hekele naast hechel komt voor in Bremen, hechel in Rostock, hekele, 'dendrix' in Lüneburg. In het mnd. is het woord waarschijnlijk bekend geweest langs de Oostzeekust, in het mnl. komt het alleen voor in de omgeving van Antwerpen. Alleen echter in een mnl. tekst komt

het Latijnse equivalent lacena voor. Misschien is de schrale, vooral westmnl., attestering van het Mnl. Wb. toe te schrijven aan de beperking die dit woordenboek zich t.o.v. het oostmnl. oplegt.

Wij constateren dat het woord in het middelnedersaksisch voorkwam. In Lasch en Borchling (1960: II, 258) ontbreekt echter hekel, 'snoek'. Bij hekel lopen de betekenissen 'snoek' en 'stekelbaars' dooreen. In de Voc. Sax. is de betekenis duidelijk lacena, 'snoek', welke betekenis in ieder geval in oude woordenboeken uit Antwerpen is geattesteerd.

3.1.19 Heket (lucius)

In de Hor. Belg. 7, 14 en in de Gemma 56v, die de vorm hekel geven, wordt in beide gevallen dendrix als de Latijnse equivox gegeven. In de Voc. Sax. wordt dendrix est lucius vermeld; lucius geeft piscis heket.

Het Mnl. Wb. (III, 290-291) geeft aan, dat het woord ook bestaat in het mnd. Het Mnd. Wb. (I, 1201) geeft hechet, hecht. Heket komt voor met het Latijnse trefwoord lucius in een tekst uit Bremen en in een tekst uit Wismar; voorts komt hechet voor in een niet-gelocaliseerde tekst. (II, 229). De Teuth. heeft hechte.

In het Mnl. Wb. staan twee attestaties van heket: een uit de Overijss. Rek. met hekeden en een uit de R. van Elburg met hekeden. Met Overijss. Rek. zal wel de kanselarij van Oversticht bedoeld worden. Combinatie van het element vis (en viswater) met de kanselarij geeft het gebied van Overijssel langs de IJsel. Het gebied van heket is dan de kop van de Veluwe (met Elburg), het westen van Overijssel (Zwolle) langs de IJsel en een kuststrook langs de Oostzee (Bremen, Wismar).

Trekken we een nog verdergaande conclusie uit de hier vermelde gegevens en betrekken we daarin de moderne kaart van Foerste (1958: kaart 2) dan constateren we, dat in het mnd. waarschijnlijk ten noorden van de lijn Zwolle - Fürstenau - Osnabrück - Minden de vorm heket gewoon is (geweest). Lasch en Borchling (1960: II, 258) geven voor het mnd. heket en zes samenstellingen met heket.

3.1.20 Loefvorsch (locusta)

Kiliaen (1777: 359) geeft twee lemmata met loof-vorsch:

"loof-vorsch/loo-vorsch. Rubeta";

"loof-vorsch. Germ. Sax. id est loock-vorsch (...)"

In de kaarten van de TNZN en de T.O.N. komt ons woord niet voor.

Gezien de mededeling van Kiliaen schijnt het woord wel in het oostmnl. te zijn voorgekomen.

3.1.21 Pier (lumbricus)

Volgens de Vries (1963: 518) is het woord pier hoofdzakelijk mnl. Het komt voor in gebieden van Neder-Duitsland die grenzen aan het mnl. gebied. Teuchert tekende van pier een kaart voor het Noordduitse gebied, waar Nederlandse kolonies gevestigd waren.

De D.W.A. 13/7 geeft met modern materiaal een scherpe oostgrens, gezien vanuit Nederlands taalgebied, voor het woord pier, conform het beeld dat Foerste reeds gaf: de lijn Friesoythe-Fürstenau-Haltern. Foerste constateerde in Fürstenau, Nordhorn, Rheine, Münster en Essen ook het woord pier.

3.1.22 Spraen (turnus, sturnus)

Het woord spraen komt op de moderne dialectkaarten van Foerste niet voor, wel de woorden spra en sprên (sprê). Het Mnl. Wb. (VII, 1792) noemt spra de Nederrijnse benaming van 'spreeuw'. De Teuth. (Verdam, 1896: 370) heeft spra.

De dialectonderzoekers zijn het er niet over eens, waar en hoe dit woord spraen voorkomt. Zo geeft Foerste voor Westfalen de vorm sprâ(n) op, terwijl Schulte Kemminghausen (1938: I) voor Westfalen en de zuidelijke Graafschap spr̄n(e) opgeeft. Volgens hem komt in de rest van de Graafschap, in de Achterhoek, Twente, Salland, de Oost-Veluwe en Zuid-Drente spr̄ voor. De D.W.A. 15/12 bevestigt dit maar ten dele: in Noord-Westfalen komt ten noorden van de lijn Dinslaken-Venlo sproan voor (met een uitzonderingsgebied van sprô) en ten zuiden van deze lijn en ten zuiden van dit uitzonderingsgebied spro(a)(n).

In Duitsland komt spraon voor ten westen van de lijn Bocholt-Essen-Keulen-Aken. In dit gebied komt ten zuiden van Viebahn spro(a)(n) voor. Zie fig. 17: kaart Spreeuw.

Spraon komt voor in Zuid-Oost-Drente, vanaf Zwolle langs de IJssel, langs de Oude IJssel en in de Zuid-Graafschap. Voorts in Noord-Limburg tot aan Roermond. De Nederduits-Nederlandse kaart vult dit gebied aan met het Kleverland en het noorden en westen van het Ruhrgebied. Het Kleverland verbindt de Nederlandse gebieden van Oude IJssel en de Zuid-Graafschap met Noord-Limburg.

Misschien kunnen we het kaartbeeld zo interpreteren, dat vroeger spraon voorkwam langs Vecht, IJssel, Oude IJssel, en tussen Rijn en Maas. Spront, sprönt en spreen zijn hierbij varianten van spraon.

In de rest van het nederduits komen de woorden spree en sprâl(e) voor.

3.1.23 Winterkoninc (pitricus)

Molema (1888: 198) geeft: "keuteldoemke (...) ook = wegkroeperke (wegkruipertje

= winterkoninkje); Oostfr. kōteldūmken."

Volgens de T.O.N. (kaart 9) komt het woord winterkoning voor in het zuiden van de Nederlandse provincie Groningen, in Drente behalve de zuidoosthoek, in Overijssel, behalve Twente en verder volgens de lijn Vreden-Bocholt langs de Rijn tot Viebahn en dan westwaarts.

De D.W.A. 15/13 geeft voor het gebied van Kleef en zuidelijk (het Noordwestfaals) de vormen winter- naast wenter- en voor het tweede deel van de samenstelling -kōn(n)ing(s)ke naast kō(n)eng(s)ke. Zie fig. 21: kaart Synthese Nederduits.

3.1.24 Zielt (tenta)

Het Mnl. Wb. (IV, 858) noemt alleen lu en verwijst naar de Glossaria Batavia in de Horis Belgicis nr. 4 (Dief. 108). Het noemt ook het woord lauwe. Kiliaen (1777: 341) geeft "lauwe/louwe id est slije." Diefenbach noemt slije en zijn varianten alleen uit (Opper-)duitse teksten uit Frankfurt, Neurenberg, Bohemen (anno 1394).

Het Mnl. Wb. (VII, 216) haalt s.v. slije een Utrechtse tekst aan. Kiliaen (1777: 580) vermeldt "seelt/slije (...) Ger. Schley".

Wij concluderen, dat slije, lu en zeelt en hun varianten in het mnl. bekend waren en dat slije en zijn varianten in het Duits voorkwamen.

De Vries meent, dat zeelt in onze taal sedert Kiliaen bestaat. Het woord bestond echter al in de 15e eeuw.

3.1.25 Baenrodse (baro)

Kiliaen (1777: 34) noemt banderotse/banrotse/banrotsheer 'Fland.' Het Mnl. Wb. (I, 514) vult Kiliaen aan: "terwijl elders de naam Baenderheer meer gebruikelijk was". Het geeft verder (I, 515) hierop weer een aanvulling: "ook in Gelder: baenritzen." Ons woord schijnt tot de Vlaams-Brabantse groep van de Voc. Sax. te behoren. Het Mnd. Wb. (I, 150) kent alleen bannerher en banreher. Het geeft s.v. banros de vormen uit de Teuth.: "banritz off banerheer." Banros komt voor in Brunswijk, Lübeck en Westfalen (Aremberg). Het woord schijnt in het mnd. niet vreemd te zijn geweest.

Het woord is overigens geen uitgesproken volksnaam.

3.1.26 Mumberschap (tutamen), vormunder (tutor)

Het Mnl. Wb. (IX, 1024) schrijft over vormunder: "Het oostmnl. woord (...), waarvoor in het westmnl. momboor (...), wordt gebruikt." Het geeft attestaties

van vormunder uit de Sassenspiegel, uit Groningen en Friesland. De Teuth. (Verdam, 1896: 238-239) geeft numberscap en voirmunderscap. Vormunder is gewoon in het Mnd. Wb. (V, 408-409) met attestaties uit Bremen, Goslar, Magdeburg, Lübeck, Suselen, Stralsund en uit Pommeren. Het woord muntbor/mumber komt voor in Münster, Heye (uitg. Hannover) en Oldenburg.

Momboor/mumber/mummer schijnt dus toch niet zo westmnl. te zijn geweest als het Mnl. Wb. aangeeft, vormunder daarentegen is typisch oostmnl. en mnd. (m.n. Nederlandsaksisch).

De moderne kaart van Weijnen (1975: 280, kaart 11) toont aan, hoezeer de huidige situatie verschilt van die van het mnl.: momboor op Nederlands gebied komt voor in Limburg en Oost-Brabant en voormond(er) nog alleen in het ZO van België. De rest van Nederland vertoont voogd.

3.1.27 Nachtschale (lupinum)

Voor lupinum is de Nederlandse vertaling nachtschade, in de Voc. Sax. luidt deze nachtschale. In de moderne dialecten komt dit woord volgens Heukels (p. 240) alleen voor in Salland.

Op de vraag van de DC 43, 10 (1968) komen de volgende antwoorden met een -l- voor: nachtschaal, -schaol, -schoal: C 155 (Zuidlaren), E 164 (Soest), G 7 (Rolde), G 35 (Valte), K 217 (Hogeloon), K 278 (Lommel), L 257 (Waalre), L 269a (Houtblierik), L 281 (Borkel), L 281^x (Schaft); nachtsjaal: L 318 (Stamprooi), L 324 (Baaksem), L 381b (Pei); nachschaol: K 218c (Kastern); nachsjaal: L 424 (Meeswijk); naschaol: K 215 (Hoge Mierde); nachtschal: F 184 (Vorden), G 35 (Valte), G 59 (Noordbarge), G 81 (Schonebeek), K 174 (Rozendaal); nachtschale(n): G 227 (Gelzelaar), I 193 (Lovendegem); nachtschoale, -schaale: I 190 (Waar-schoot), L 183 (Boekel); nachtschallen: G 77 (Zwinderen).

Volgens Brok is rechtstreeks uit nachtschale ontstaan nachtegaal: L 288 (Nederweerd), L 288a (Ospel), L 291 (Helden), L 292 (Heithuizen), L 300 (Bezel) (2x). Voorts komen de volgende varianten voor: asgale: H 71 (Hertsberge); aschale: H 118 (Zwevezele); asfalle: I 223 (Ruisselede); askoale: N 45 (Izegem); askale: N 78 (Moorslede); achskaele: O 4 (Oostrozebeke); asschale: O 6 (Oeselgem). (Brief d.d. 8 aug. 1975).

3.2 Namen van lichaamsdelen en ziekten

3.2.1 Biceers (bubo)

Het Mnl. Wb. geeft het woord niet. Het W.N.T. evenmin. Diefenbach noemt s.v.

bubo (1857), de Voc. Sax. niet. Draaijer (1896) kent het woord: "Bikeerze. Een pijnlijke geschiedenis aan de billen, die soms ontstaat door veel lopen in de warmte." Voorts kwamen wij het woord tegen in het Drents van Ruinen (Sassen, 1953: 41): "bikeers blikaars". Van Schothorst (1904: 106) geeft voor de Noord-West-Veluwe bikērs op, Gunnink (1908: 109) voor Kampen bikē^asa, ook wel pikē^as en Schönfeld Wichers geeft voor Rijssen bikears (1959: 14). In Elten-Bergh komt blek-eās en geen bikeers voor (Bruijel, 1901: 94).

3.2.2 Eengkel (talus)

Uit de kaart van de TNZN 4, 5 blijkt, dat in het gehele oosten de gerekte vorm eenkel in gebruik is, en regel is in Zuid-Limburg. Kiliaen noemt enckel "Sax." (1777: 138).

3.2.3 Schinke (tibia)

Schinke staat ablautend naast schenkel en schonk. Weijnen tekende een kaart van ham (1966d, 3-4), waaruit blijkt, dat het verspreidingsgebied van schinke het noordoosten is. Molema (1888: 366) geeft een woordverbreiding op: schink/ schinke in Groningen, Drente, Overijssel, Gelderland, Oostfriesland; lier in Friesland en hespe in Zuid-Nederland.

Het Mnd. Wb. (IV, 97-98) kent schinke/schenke. Het woord schinke komt voor in Oldenburg naast schinkel.

3.2.4 Wamme vel zulte (tripa)

Het Mnl. Wb. (VII, 2428-2429) geeft twee attestaties van sulte: één uit het Geneesk. Handb., dat de Bouwstoffen (p. 315) typeren als oostelijk mnl. op de grens met het mnd. De Rek. van Schiedam wordt geciteerd met de vorm zult, zonder een sjwa op het wordeinde. Het Mnl. Wb. geeft ook aan, dat sulte ook mnd. is. De Teuth. vermeldt sulte. Kiliaen geeft: "Sulte. Sax. Salina." (1777: 653) en "sulte. Ger. Sax. Fris. Sicamb. id est pekel (...)".

Over wamme schrijft Kiliaen (p. 794): "Wamme. Germ. Sax. Sicamb. (...)". Het Mnl. Wb. (IX, 1641) geeft als verspreidingsgebied van wamme één attestatie uit Kleef (de Teuth.), vijf attestaties uit Utrecht, één uit Delft en één uit een Zuidhollands-Zeeuwse tekst.

Het Mnd. Wb. (V, 582) kent zeer beperkt wamme met slechts drie attestaties; sulte komt voor in Lüneburg (VI, 275). 'De knecht bij het sulten' heet in Hannover solter, in Lüneburg Einsalzer, Pöhler. Sulterrecht komt alleen voor in Lüneburg.

Gallée (1895: 51) noemt wamme, 'vleesch op de onderrib', maar geeft verderop aan (p. 76), dat dit woord in Twente weinig gebruikelijk is.

Sulte (met -e) blijkt bekend te zijn in het noordoostmnl. en weinig in het mnd.; wamme is een woord dat in deze streek beperkt voorkwam en meer bekend was in het westelijk deel van het noordoostelijk gebied en in Utrecht. Overigens is zult ndl.

3.3 Namen van kledingstukken, huisraad, huisdelen en werktuigen

3.3.1 Hosvetter (liga)

De betekenis van het woord hos- is 'kous'. Volgens de kaart van de TNZN 5, 8 komt hose alleen in de oostelijke dialecten voor. De kaart in de Taaltuin IV (p. 109) toont voor het oosten een uiteengeslagen massief. Het Mnl. Handwb. (Verdam, 1932) noteert s.v. hose direct "oostmnl.", maar bij hoseveter, s.v. hosestertel blijft deze aanduiding achterwege. Kiliaen (1777: 350) schrijft "hose. Ger. Sax. Sicamb. Holl. Ang."

Het Mnl. Wb. (III, 610) s.v. hoseveter geeft twee attestaties uit de plaats Utrecht, en één uit een Utrechtse westmnl. tekst. S.v. hosenestel één uit de Geld. Maandw., s.v. hose ('kous') één uit Brugge, één uit Den Briel, één uit Utrecht, één uit Arnhem, één uit Middelburg, één uit Medemblik en één uit een Vlaamse tekst, één uit een Gelderse, één uit een Zuidnederlandse (Brabantse) en één uit een (Zuid-)Hollandse tekst. Tezamen komt hose- in het gehele mnl. gebied voor, behalve in het noordoosten, waarop de huidige dialectgegevens uitsluitend wijzen. De lacune van het Mnl. Wb. schijnt hier evident.

Het Mnd. Wb. (II, 305-307) kent hosvetel in Lübeck, hose/hase in Kiel, Dithmar, Hamburg, Stralsund. De Duitse betekenis van Hose, 'broek', speelt hier niet erg doorzichtig doorheen.

Wij concluderen, dat hose een (noord- en zuid-) oostmnl. en een mnd. (m.n. Nederlands) woord is, maar in het mnl. toch ook volop west- en zuidmnl.

3.3.2 Brueck (braca), bruecriem (bracale, lumbor)

Broec (I, 1450) komt voor in het Mnl. Wb. met één attestatie uit een Vlaamse tekst, één uit een Westvlaamse, één uit een Oostvlaamse (westmnl.) en één uit een Noordhollandse tekst.

Broecgordel (I, 1451) wordt geattesteerd: één uit een Antwerpse en één uit een Limburgse tekst. Broecrieme komt voor in twee Vlaamse teksten en in één Westvlaamse. Totaal geeft het een voornamelijk Vlaams verspreidingsgebied aan met

uitlopers in Holland en Brabant tot in Limburg toe. In Utrecht, Gelder en in het gehele noordoosten schijnt het woord vreemd te zijn, althans volgens het Mnl. Wb. In het Mnd. Wb. (I, 428) is brōk, 'broek', gewoon in Hamburg, Wismar, Wolfenbüttel, Bützow. Broek schijnt een woord te zijn dat in het gehele mnl. en mnd. voorkomt, behalve in het Utrechts, het Gelders en het noordoostmnl. Volgens een moderne kaart van broek (TNZN 5, 9) komen in de oostelijke dialecten de woordtypen broek en boks voor, zodanig, dat in het oosten boks en in het westen van het noordoosten broek verschijnt. Broek komt voor in de kop van Overijsel en in de zuidwestpunt van Drente, in een smalle strook langs de IJssel en in het gehele oostelijke, noordelijke en centrale deel van de Veluwe en in geheel Utrecht.

3.3.3 Durpel (limen)

Volgens Van Ginneken (1933: 52-55) komt naast drempel ook durpel voor. Drempel verschijnt in het noorden en oosten van de Graafschap en in de gehele Achterhoek, terwijl durpel de zuidelijke vorm is. De grens loopt in de buurt van Deventer en Brummen. Broekhuysen tekende van durpel een kaart (1950: kaart 31). In de oostelijke helft van de Graafschap en in de Achterhoek komt zol(le), zul en zoale voor, terwijl in het noordwesten van de Graafschap durpel voorkomt en in het overige deel dorpel. Broekhuysen geeft aan, dat in het noorden en oosten van de Graafschap ook drumpel voorkomt: "ik hoorde het bijna uitsluitend in het gebied waar dörpel, zul en zolle inheems is." Zie fig. 18: kaart Drempel. Durpel komt in een groot Nederlands gebied voor. Vanaf Zwolle verspreid langs de IJssel, in de West-Graafschap en de Liemers, in geheel Limburg en Noord-Brabant, in de Betuwe, de Bommeler- en Tielerwaard, in Zuid-Holland (naast dorpel), in geheel Zeeland, in Henegouwen en Brabant en in het oosten van Oost-Vlaanderen. Het Nederduits heeft ook zijn problemen. Pessler (1928) heeft twee begrippen drempel afgevraagd: "die feste Schwelle an der Diele" (kaart 16) en "die herausnehmbare Torschwelle im Einfahrtsort" (kaart 17). Voor het Kleverland geeft hij in de eerste betekenis op de vormen Drömpel, Dröppel, Dreppel en Dörpel en in de tweede betekenis Saul, Sol, Seol, Soll, Sole, Süll, Sülle, Sull, Ssuoll, Sulle. Het woord durpel is daar dus bekend; het sluit aan bij het Westgraafschapse durpel.

Voor Bocholt en omgeving komt in beide betekenissen het woord Solle etc. voor, wat aansluit bij de gegevens van Broekhuysen. De hoek van Vreden is echter verdeeld: in de eerste betekenis komt durpel etc. voor, in de tweede betekenis Solle und Grondholt. Dit laatste, m.n. Solle, sluit aan bij de gegevens van Broekhuysen, die aangeeft (p. 117), dat ook in Twente het woord zul gebruikelijk

is. Voorts schrijft hij: "Met zolle/zoale/zul wordt in sommige plaatsen ook wel de balk bedoeld, waarin de stalpalen staan ('t grondholt)."

3.3.4 Gaspe (littineus)

Franck-Van Wijk (1949: 191) noteren: "noordndl. dial.: (vooral saks.) gasp(e) (...) mnd. (...) gaspe, fri. gasp (...) mnl. (...) (vooral noordnd.) gaspe (...)". Zie ook De Vries (1971: 200).

Het Mnl. Wb. (II, 926) geeft opgaven uit Den Haag en Deventer. Kiliaen noemt gasp(e) 'Fris.'.

3.3.5 Harke (traha)

Volgens De Vries (1963: 237) komt het woord hark alleen voor in het noord-oosten van Nederland. Van Gerwen (1934-1935: 343-348) noemt voor Vlaanderen rake, voor Noord-België en Noord-Brabant rijf en in het zuidoosten van Zuid-Nederland (plaatselijk) gritsel. Fig. 19 en 20 Hark.

Ook Pauwels (1932: 153) tekende een kaart van de dialectische verspreiding van dit woord.

De kaart van de D.W.A. 14/8 geeft ten noorden van de lijn Bocholt-Essen-Olpe het woord Harke, ten westen van deze lijn komt Härke voor. In het Nedersaksische harke-gebied ligt een To(a)g(e)-gebied binnen de lijn Papenburg-Oldenburg-Osnabrück-Nordhorn.

Onze kaart (fig. 20 Grote oogsthark) geeft hetzelfde begrip weer als de kaart van de D.W.A. Fig. 19 Kaart Houten hark geeft voor het woord hark(e) ongeveer eenzelfde gebied.

Het Nederlandse gebied van hark(e) hebben we in par. 2.5.2 omschreven als Zuid-West-Drente, Stellingwerf, de kop van Overijssel, Salland en Twente, de Graafschap, de Achterhoek, de Veluwe, Utrecht en Holland. De Nederduits-Nederlandse kaart vult dit aan met een gebied rond Bocholt (niet het Kleverland) en een gebied ten oosten van de Rijn en ten noorden van de Ruhr. In Oost-Friesland komt ook hark voor.

3.3.6 Leengehael (labeten)

Het Mnl. Wb. (IV, 374) kent het woord niet. De rekking voor de velare nasaal van de e hebben we reeds besproken in par. 2.5.2. De Teuth. (Verdam, 1896: 207) geeft lengelhael.

De moderne dialecten kennen deze samenstelling wel. Deunk (1971: 132):

"Lènghool, o., mv. lènghööle, haak boven een open haardvuur, waaraan de ketel hangt (hing)." En verderop (p. 96-97): "Hòðl, ketelhaak boven een open haard. Eigenlijk: lenghòðl."

Het W.N.T. (V, 1374) geeft s.v. haal: "Als tweede lid. Lampenhaal (Overijs.): haak daar de lamp aan hangt; ook westf. lampenhäl^o; lengehaal (Overijs.): verlengstuk van het haal."

3.3.7 Temse of zeve (terrarium)

Frings (1932: 163-164) bespreekt het woord temse. Het wordt als naam van de melkzeef in het westen van ons land, Friesland en Groningen tot in Utrecht en Gelderland gebruikt. Kiliaen (1777: 669) geeft bij de vorm teemiss 'Sax.' als localisatie.

Molema (1888: 416) geeft s.v. teems/teemse een woordverbreiding:

- teems/teemse in Groningen;
- teems in Friesland, Noord-Brabant en Noord-Holland;
- têmse/têms in Oostfriesland.

De Teuth. (Verdam, 1896: 394-395) geeft eyn tempse meel doyr te siften en verderop (p. 350) syff, temss.

In de TNZN komt een moderne kaart voor (7, 2).

J. Daan tekende overigens nog een kaart (1952: 98), die hetzelfde beeld geeft als de kaart van de TNZN. Tems komt nog voor ten noorden van de lijn: grens Stellingwerfs-Fries - Assen - Emmer-Compascuum, en ten zuiden van de lijn: Kampen - langs de IJssel - Doornenburg langs de Maas.

Merkwaardig is een eenzame tems ten zuiden van Lochem, te midden van het zeef-gebied. Het is wellicht een aanwijzing voor een vroegere, grotere verbreiding. Alleen op de Veluwe komt temse naast zeve voor (let op de -e).

De Voc. Sax. kent ook beide woorden. Op grond van de moderne dialectenkaart zouden we kunnen besluiten tot een gebied waar beide woorden in gebruik zijn of waar beide woorden bekend waren, en dat is het gebied langs de IJssel op de Veluwe.

3.3.8 Schufel (trulla)

Het Mnl. Wb. (VII, 605) geeft voor het woord schufel alleen een opgave uit het Rijnland. Kiliaen (1777: 576) geeft "Schuffel. Sax. Sicamb. Fris. id est schuyffel. Pala." De Groningse vorm in de 15de eeuw van dit woord is schuffel, het mnd. heeft schuffele, het huidige Achterhoeks schûfel. In het nnl. komen schoffel en schoefel naast elkaar voor.

3.3.9 Spikelbaere (terebrum)

Het Mnl. Wb. (VII, 1729-1731) noemt spikelboor en spikelbore in het Hs. Serr. (Westvlaams), Livre d. Mest. (Antwerpen) en Gesch. v. Antw. 16de eeuw. Het Mnl. Wb. heeft alleen vormen met -o(o)-, waarvan de kopiïst voor de noord-oostelijke traditie -ae- maakte. De dissimilatie is in ieder geval Vlaams-Brabants.

3.3.10 Spinde (teca)

Pauwels (1934: 47-97) tekende van het "stervende woord" een moderne kaart. Volgens Molema (1888: 395) komt dit woord spinde voor in het Gronings als spin, spinne, spien, 'ouderwetsche spijs- of broodkast'. Hij geeft verder op voor Oostfriesland spinde, spinte, Nederlands spinde. Voor de verspreiding van dit woord in de noordoostelijke dialecten vult Weijnen (1975: 224) het W.N.T. aan met verwijzingen naar Ter Laan (voor het Gronings), naar Schönfeld-Wichers (voor het Rijssens) en naar Wanink (voor het Graafschaps-Twents).

3.3.11 Troch (linter)

Kiliaen (1777: 683) noemt "Troch. Alveus, linter. Ger. trog: Sax. troch (...). Troch. Holl. Zeland, Sicamb. id est moelie."

Habermehl en Hol tekenden kaarten van de woordtypen (TNZN 1, 11 en Hol, 1949-1950: 54-65); Hol van de woordtypen trog - zomp. Trog komt voor in Brabant, Henegouwen, Limburg, Zeeland, Zuid-Holland, Friesland en Groningen. Het komt verspreid voor in Overijssel en Gelderland. Het woord komt dus ook in de oostelijke tongvallen voor. Molema vermeldt het woord voor het Gronings (1888: 432): trog = bak.

3.4 Overige woorden

3.4.1 Griwel (tutius)

Het woord griwel is verwant aan het mhd. griuwel, mnl. gruwel. Ons woord is nog in de oostelijke dialecten bekend. Wanink geeft (1948: 104-105): griwwel, 'spook'; griwweln, "'t Griwwelt mij, of: miej griwwelt,' ik ben bang (voor spoken)'. Draaijer (1896: 8) geeft grîuwel, "De grîuwel (...) gⁱ eet mîn aover de grauwel (...)". Gallée geeft (1895: 68): griuwel en griuwelen. Deunk geeft een andere klankvorm (1971: 80): grêwwelerd en grêwweln.

De herkomst van ons woord lijkt gezien de klankvorm precies op Deventer te wijzen.

3.4.2 Hoe-wue

hoe voel (quot), hoe menichste (quotus), hoe aelt (quotennis), hoe lange (quousque), hoe groet (quantus), hoe voele (quantum), hoe groet (quantuscumque).
wue (quomodo), wuedanewijs (quomodolibet),

Hoe komt aanzienlijk meer voor dan wue. Gezien o.a. de kaart van Frings (1944: 62) wijst dit enorme overheersen van hoe op Nederland en niet op Duitsland.

woe

Volgens het Mnl. Wb. (IX, 2733-2735) komt woe voor in Kleef, Kampen, Zutfen, Zwolle, Groningen, Utrecht en in het Gelders-Overijsels, noordoostmnl., oostmnl., de Betuwe, Westgelders, Hollands-Utrechts, Gelders. De attestatie van Van Maerlant in Nat. Bl. kunnen we wel buiten beschouwing laten (zie hiervoor par. 2.5.2.). In het Mnd. Wb. (V, 756-757) komt wo/wu veelvuldig voor. Schönfeld-Wichers (1859: 86) geeft wo. 'hoe' en Wanink (1896: 215) wōo, 'hoe'. Gallée (1895: 18) geeft hō, 'hoe', maar merkt op (p. 69), dat in Twente alleen wō voorkomt. Voorts komt in Gallée voor wō, (of bō) 'hoe'.

Frings (1944: 62) tekende de moderne dialectische verdeling voor Duitsland, waaruit blijkt, dat het A.B.N. alle woe-vormen heeft verdrongen tot aan de rijksgrens van Duitsland en Nederland. In het aansluitende Duitse gebied vanaf Oost-Friesland tot en met Kleef wordt nu nog woe gebruikt. De opgaven echter van Wanink, Gallée en Schönfeld-Wichers stemmen niet met het kaartbeeld van Frings overeen. Rooth (1945: 70) volgt deze localisatie van Frings, waar hij voor Kleef de vorm hu opgeeft; zuidelijk en oostelijk van deze stad zou wu voorkomen. Het woord hoe komt volgens Frings en Rooth verder in Duitsland niet voor.

Het Mnl. Wb. (III, 450) s.v. hoe noteert, dat woe een enkele maal in de oostelijke tongvallen voorkomt. Uit de moderne tongvallen concluderen we echter, dat woe zeer waarschijnlijk zeer algemeen was in het oostmnl. Het Mnl. Wb. zal hier wel last hebben van zijn beperkte oostelijke blikrichting. Tille en ook Van der Meer signaleerden in hun teksten woe naast hoe. Kiliaen noemt woe 'Sicamb.' Rooth (1) trof woe misschien in Limburg aan. Hij noemt woe 'saks. oostmnl.'

hoe

Hoe komt volgens het Mnl. Wb. voor in: Hoorn, Hoensbroek, Sluis, Utrecht, Haarlem, Groenendaal en in het Vlaams (west en oost), Brabants (Vlaams-Brabants en Westbrabants), (Op)pergelders, Limburgs (Oostlimburgs), Hollands (Noordhollands)

en het westmnl.

In het Mnl. Wb. (III, 450-453) s.v. hoe etc. komen enige indicaties van hoe in het oostmnl. voor. Ho in Parth. fragm. (oostelijk gekleurd afschrift, Bouwst. art. 1009), hoe in een lichtelijk Limb. gekleurde tekst (art. 214), in een Westfaals afschrift van een Vlaamse tekst (art. 1168), in de R. van Utrecht (art. 1141), in een Oostlimburgse tekst met Vlaamse ondergrond (art. 606), in een tekst door een niet-Nederlander vervaardigd (art. 573). In het Mnd. Wb. komt ho/hu niet voor. Hoe in de Voc. Sax. hoeft dus niet te wijzen op een westelijke legger, aangezien hoe ook in het noordoostmnl. bekend kan zijn geweest. Wij concluderen uit al deze gegevens, dat in het mnl.:

woe voorkwam in het saksische oostmnl., d.i. Oversticht, Drente, Groningen, de Graafschap en de Achterhoek. Het sloot aan bij het noordelijke Nedersaksische gebied ten noorden van Kleef;

hoe voorkwam in het westelijke en zuidoostelijke Nederlandse gebied, d.i. het westen, Limburg, Brabant en Opper-Gelder.

3.4.3 -Huernich (triangularis)

De betekenis van -huernich, 'hoekig' verdient onze aandacht. Het Mnl. Wb. (III, 599) attesteert hornich in een Vlaamse tekst. In het Mnd. Wb. (II, 303) komt hornich voor in twee vocabularii (Voc. Ex Quo van 1429 en 1479). Van het substantief horne en zijn composita geeft het Mnd. Wb. (II, 302-303) 9 lemmata. Het Mnl. Wb. (III, 599) geeft de betekenis 'hoek' en verwijst naar hornic.

De attestaties voor horn, 'hoek' komen in het Mnl. Wb. voor in teksten waarvan het dialect gedefinieerd wordt als Hollands-Utrechts (noordnederlands), Hollands, Hollands-Vlaams, westelijk, noordoostelijk; met name worden de plaatsen Leiden, Enkhuizen en Deventer genoemd. Daarnaast noemt het Mnl. Wb. een tweetal drukken uit Gouda en één uit Delft waarin horn, 'hoek' voorkomt. Wij zien dat het gehele mnl. en waarschijnlijk ook het gehele mnd. gebied vertegenwoordigd is.

In het Mnd. Wb. (II, 302) is horn (zonder Umlaut) 'hoek' gewoon. Molema (1888: 168) geeft hörn, 'hoek', een betekenis die ook in het oostfries voorkomt.

Het lijkt niet gewaagd te constateren dat het duo horn, 'hoek' - hornich, 'hoekig' algemeen in het mnl. en mnd. voorkwam.

3.4.4 Karnemellic (balbuca)

Hoewel wij in par. 2.5.2 constateerden, dat karnemelk in het mnd. scheen te ontbreken, schijnt het woord toch vanuit Nederland uitgestraald te zijn in de randgebieden van het Nederduits. Dit blijkt tenminste uit de kaart van Foerste (1958:

kaart Buttermilch). Dit woord karnemelk is een belangrijk woord dat bewijst, dat de Voc. Sax. niet Duits is. Zie fig. 7 kaart Karnemelk.

3.4.5 Luchter- (leva), lochter (levorsum)

Van Ginneken (1933: 191) tekende een kaart van luchter/lochter, 'links', waaruit blijkt, dat dit woord alleen oostelijk voorkomt. Van Ginneken geeft het Friese taalgebied aan, wat voor ons minder interessant is. Wel interessant daarentegen zijn de relictgebieden in Twente en in de Graafschap. Oudtijds zal het gehele noordoosten wel een luchter/lochter-gebied zijn geweest.

3.4.6 Lansem (tractim)

Het Mnl. Wb. (IV, 110-111) noemt s.v. lansam enkele vormen zonder velaar: lansem uit een Haarlemse tekst van 1485 (Bouwst. art. 45). S.v. lansame wordt lansem en Hs. Kloosterr. (Gelders-Overijsels) uit de eerste helft van de 16de eeuw genoemd; voorts komt lansem voor bij Ruusbroec (Brabants) in 1437 en 1455, in een tekst uit Zwolle van 1488 en tenslotte in Hs. Cyrill. (Holl.). De vorm lanssemste komt voor in Haarlem in 1585 en lansemheit in Sp. o. B., een Vlaamse tekst. De Teuth. geeft (Verdam, 1896: 202) de vormen lantzem en lantzemheit.

3.4.7 Molken- (lacticinium)

Kiliaen (1777: 397) noemt molcken 'Sicamb.'

De Teuth. vermeldt (Verdam, 1896: 238) molcken.

Het Mnl. Wb. (IV, 1875) schrijft over molken: "Het woord is in het Mnl. zeldzaam, doch niet uitsluitend, gelijk Kil. zegt, tot de oostelijke tongvallen beperkt geweest." Het geeft een attestatie uit Delft en een uit Brugge. In de kop van de rubriek geeft het op: mnd. molken, fri. molke, noordfri. molke en gron. molken. Zie fig. 13 kaart Melk en zie par. 2.5.18.

3.4.8 Vake en cruus (trabula); vake (sepe)

De Vries noemt het woord vake vooral oostmnl. (1963: 760): "mnl. (vooral oostmnl.) vake, Kiliaen vake, vaken (Sax. Fris. Sicamb. Holl.), mnd. vake, vaken(e)". Het woord is van Fries-Saksische oorsprong. Opgemerkt zij, dat vake hier niet als vertaling bedoeld wordt, maar in de betekenis dikwijls. Overigens geeft sepe 'vake' als vertaling.

Van den Berg (1938: kaart 37) laat zien, dat "vake vroeger in Overijssel, de

Achterhoek en een gedeelte van de Oost-Veluwe thuishoorde, terwijl overigens dikwijls in gebruik is (...)." De moderne kaart van Van den Berg toont vaak bovendien nog in Drente, Groningen, Friesland en in Noord-Holland (1938: kaart 45). Muller (1916: 42-49 en 1937: 234-238) kwam vake tegen in Doetinchem en Deventer; vake naast duck(e) in Arnhem; duck(e) verder in Venray, Keppel en Zutphen. Hij constateert, dat vaak voorkomt in de kop van Noord-Holland, de Noord-West-Veluwe, in de Graafschap en de Lijmers naast duk, maar in Twente wordt alleen vaak gebruikt.

3.4.9 -Sterne (lucifer), -steern (canis)

De Vries (1963: 697) geeft voor de oostelijke dialecten het woord steern op: "in oostelijke dial. steern, mnl. sterre, starre, sterne, steerne." Kiliaen (1777: 536) s.v. sterre/sterne noemt stern 'Sax.'

3.4.10 Ta (tenax), taheyt (tenacitas)

De Vries (1963: 717) noteert, dat in Deventer toa, in het mnd. tā, teie uit ^xtanhu voorkomt. De Teuth. heeft ta (tae, tey). Het nhd. zäh, ohd. zāhi, mnd. teie gaan terug op een wgerm. āi. Deunk geeft voor het Winterswijkse tòd en Draaijer voor het Deventers toa, waarbij hij aantekent, dat dit woord langzamerhand wordt verdrongen door toai. Wanink geeft voor het Twents-Achterhoekse toa en Gallée noemt voor het Gelders-Overijsels (1895: 45) toai en verderop ('Afwijkingen in Twenthe') tao (p. 75). Het Mnl. Wb. (VIII, 3) noemt ta de Nederrijnse vorm van taey. Taheyt (tenacitas) komt in het Mnl. Wb. niet voor, wel taeyheit (VIII, 9). Het Mnd. Wb. (IV, 502) geeft ta als regel in het mnd.; de attestaties komen uit ongelocaliseerde teksten.

3.4.11 Wrantinge (lucta)

Diefenbach leest s.v. lucta wrant-(t? c?) en -inge. Beide lezingen zijn paleografisch mogelijk, omdat de figura van de t en de c dezelfde is. De lezing wrancinge moet wel onmogelijk geacht worden, daar dit woord een afleiding zou zijn op -inge van het verbum wrancen, dat nergens geattesteerd wordt. Wel geeft het Mnl. Wb. (IX, 2852) een woord wranc, dat in zijn casus obliqui echter steeds wrang- vertoont. Hetzelfde beeld geeft het Mnd. Wb. (V, 777-778) s.v. wrange: wrange, 'ein gewrungenes, gewundenes, oder gebogenes Ding (...)'; wrangelse, 'Stelle, wo man ringt'; wrangen, 'schw. v. ringen'; wranger, 'Ringer'; wrank, 'der Ringer' naast wrang. Vooral het laatste mnd. woordpaar heeft veel

overeenkomst met het mnl. wranc - wrang.

De Teuth. (Verdam, 1896: 509) geeft wranginge. Volgens het Mnl. Wb. (IX, 2852) geeft de Teuth. ook wrangyng en wranginge, waarbij het tevens voor het mnd. wranginge opgeeft. Deze vormen veronderstellen een Ablautvorm van wringen. Het ligt niet voor de hand, dat het woord wranginge door suffigering van -inge afgeleid zou zijn van het verbum wrangen, waarbij dan de groep -ang- om een of andere onverklaarbare reden omgevormd zou zijn tot -anc-.

De lezing wrantinge blijft over. Het Mnl. Wb. (IX, 2852-2853) trof het woord enkel aan bij Kiliaen en Plantijn. Wij lezen verder: "wrant. fris. nu fries wrantelich, oostfri. wrante, wranten." Kiliaen geeft verder de vormen wranten en wrantich op, die hij beide 'fris.' noemt.

Ook nu komen in het Oostfries de woorden wranten en wranterig voor. De betekenis van het verbum geeft Kiliaen aan met 'litigare'. Onze vorm wrantinge komt echter niet voor. Fokkema (1935: 234) noemt de woorden van Kiliaen wrant, wranten en wrantigh niet-Fries; ze komen echter wel voor in het Oostfries in de huidige dialecten. Het Nieuwfries kent nog de woorden wrantelich, 'verdrietelik', 'wrevelig'. Fokkema noteert bij deze laatste woorden: "Ws. ontleend aan mnd." Onder de term 'mnd.' verstaat hij de taal van het middeleeuws dat in Oost-Friesland werd gesproken. Merkwaardigerwijs noemt Fokkema de steden Delfzijl en Emden Nederlandse steden, terwijl Groningen een Saksische stad is. Kiliaen toch noemt deze drie steden alle "Fris." Volgens de opgave van Fokkema moet ons woord wrantinge gesitueerd worden in het toenmalige Friesland, wat volgens de opgave van Kiliaen de gewesten Friesland, Groningen, Oostfriesland, Noord-Drente en de kop van Overijssel omvatte (zie par. 2.4).

3.5 Eindconclusie

Van de in dit hoofdstuk bestudeerde woorden komen de volgende zowel in het mnd. als in het mnl. voor: grundel (3.1.17), dijstel (3.1.10), mumberschap (3.1.26), brueck (3.3.2), hos (3.3.2), -huernich (3.4.3) en lansem (3.4.6). Ze zeggen ons dus weinig. Slechts in een weststrook van het mnd. komen voor pier (3.1.21), wilge (3.1.4), vlieder (3.1.2) naast een Nederlands gebied.

Bezien we nu het ndd., dan zien we, dat alleen in het Nedersaksisch voorkomen (naast een Nederlands gebied): gres (3.1.10), pedde (3.1.13), vormunder (3.1.26). Alleen in het Westfaals en m.n. in het Kleverland komen voor (naast een Nederlands gebied): wamme (3.2.4), hoe (3.4.2) en lansem (3.4.6).

In het noordelijk Westfaals, maar niet in het Kleverland komt wakel/wekel (3.1.5) voor.

Deze merkwaardige, areaallinguïstische verbreidingen in het ndd. duiden erop,

dat het gemeenschappelijke gebied van de genoemde woorden wellicht niet in het mnd. ligt.

Op Nederlands gebied duiden de woorden: zielt (3.1.24) en spinde (3.3.10).

Alle hierboven genoemde gegevens komen echter nog in een zodanig groot Nederlands gebied voor, dat ze voor een localisering geen waarde hebben.

De volgende woorden komen zowel in het nnd. als in (delen van) het oostnederlands voor: wakel/wekel (3.1.5), iwenboem (3.1.7), reyne vaer (3.1.9), gres (3.1.10), pedde (3.1.13), heket (3.1.19), loefvorsch (3.1.20), vormunder (3.1.26), zulte (3.2.4), wamme (3.2.4), durpel (3.3.3), leengehael (3.3.6), temse (3.3.7) naast zeve (3.3.7), schinke (3.2.3), schufel (3.3.8), wue (3.4.2), sterne/steern (3.4.9) en ta (3.4.10).

De gebieden waarin deze woorden op noordoostelijk Nederlands gebied gezamenlijk voorkomen, zijn te omschrijven als Salland, Twente, de Graafschap en de Achterhoek.

De volgende woorden hebben alleen een verbreiding op Nederlands, noordoostelijk gebied: hoppe (3.1.6), wynde (3.1.8), eerigkel (3.2.2), troch (3.3.11). De woorden komen gezamenlijk in hetzelfde gebied voor als op het eind van de vorige alinea genoemd: Salland, Twente, de Graafschap en de Achterhoek. De volgende woorden zijn binnen dit gebied (toevallig?) slechts voor enkele plaatsen geattesteerd: heket (3.1.19): Elburg en Zwolle; biceers (3.2.1): Deventer, Kampen, Ruinen en Rijssen; griwel (3.4.1) in Deventer en egel (3.1.16) in Deventer.

Al de tot nu toe gereleveerde woorden wijzen dus naar Oost-Nederland, betrekkelijk weinige komen overigens in Groningen en Drente voor: gres (ook op de Veluwe, in de Z.-Graafschap, in Drente en Z.O.-Groningen), heket (ook op de Veluwe en langs de IJssel), temse (ook op de Veluwe naast zeve), schinke (ook in Overijssel, de Graafschap, de Achterhoek, Twente en op de O.-Veluwe), winterkonin@ (niet op de W.-Veluwe en niet in Z.O.-Drente). Het gaat dus voornamelijk om Salland, Twente, de Graafschap en de Achterhoek. De verbreiding van de woorden heket (3.1.19), griwel (3.3.1) en egel (3.1.16), beide in Deventer, wamme (3.2.4) in 't westen van het oostned., gres (3.1.10) in de Veluwe, de Achterhoek en de Graafschap, temse en zeve (3.3.7) beide langs de IJssel, wijzen erop, dat het te localiseren gebied misschien niet zal liggen in Twente en niet in de Achterhoek, maar ergens bij de IJssel. In ieder geval stellen we vast, dat geen enkel gegeven in strijd is met onze localisering tot Windesheim.

De volgende gegevens waarvoor algemeen Nederlandse (en Nederduitse) kaarten aanwezig zijn, wijzen een beperkt gebied aan, nl. loeck (3.1.1) TNZN 7, 1, weyte TNZN 2, 4, eempte (3.1.15) eigen kaart, fig. 16, spraen (3.1.22) eigen kaart 17, winterkoninc (3.1.23) TON 9 en D.W.A. 15/13, harke (3.3.5) eigen kaarten 19 en 20, karnemellic (3.4.4) eigen kaart 7, vake Van den Berg (1938: kaarten 37 en 45).

Het gemeenschappelijke gebied hebben we in fig. 21 in kaart gebracht met de kroongetuigen winterkoninc, (grote oogst-)hark(e) en spraon. De techniek van het tekenen van kaart 21 is als die van de kaarten 14 en 15; zie hiervoor par. 2.5.26.

De kaarten gres en pedde (TON 4 en TNZN 1/14 en TON 16) zouden in deze kaart een Veluws gebied langs de IJssel aanduiden. Zoals we al in de conclusie van hfst. 2 schreven, heeft de schrijftaal van het scriptorium van het klooster te Windesheim zeer waarschijnlijk Veluwse en Graafschapse woorden opgenomen, waaruit we het voorkomen van gres en pedde verklaren. Kaart 21 toont, dat het gebied door deze areaallinguïstische kroongetuigen aangewezen meer naar Windesheim dan naar Brummen wijst.

Leggen we de kaart van de grafemologische en van de areaallinguïstische conclusie over elkaar (fig. 22) dan zien we daar als gemeenschappelijk gebied een noordoostelijk Sallands gebied van Zwolle langs de IJssel, waarin inderdaad de plaats Windesheim ligt. Deze kaart, getekend met moderne gegevens, heeft geen absolute bewijskracht voor de taal van 1420. Bovendien doet deze kaart onrecht aan de schrijftaal die bestond uit een aantal taalelementen van verschillende dialecten, waarvan we hier noemen de Sallandse, de Friese, de Veluwse en de Graafschapse. Maar een zeer duidelijke indicatie voor het gebied van herkomst is dit kaartbeeld van de eindkaart wel, temeer daar we externlinguïstisch reeds Windesheim konden aanwijzen.

Bepaald in strijd met onze localisering zijn: das (3.1.14), hekel (3.1.18) en spikelbaere (3.3.9). De gegevens van deze woorden wijzen op een Brabants (Antwerpse)-Vlaamse woordverbreiding. Hekel wijst ook op Nedersaksen. Wij schrijven deze woorden toe aan een Brabants-Vlaamse legger. In hfst. 4 gaan we hier bij de bepaling van de traditie van de Voc. Sax. nader op in.

Een vreemd woord is barve (3.1.12) dat in Limburg en het Kleverland voorkomt. Kwam dit woord vroeger ook noordelijker, langs de IJssel, voor?

Van Sterkenburg (1975: 276) concludeert op grond van zijn onderzoek van een geheel ander woordbestand tot de noordoostelijke dialecten als taal van de Voc. Sax. Naar Brabant verwijzen de door hem onderzochte woorden oestal, dop en wicke, naar Brabant en Limburg eren. Wij zouden deze woorden op rekening willen zetten van een Vlaams-Brabantse legger.

Van Sterkenburg houdt het er voorlopig op, dat Johan van Brummen relict van het dialect uit zijn streek van herkomst verwerkte, d.i. van Brummen bij Zutfen. Wij menen daarentegen, dat het onjuist is het eigen dialect van de kopiïst zo'n belangrijke rol te laten spelen. Veeleer valt hier te denken aan de schrijftaal van het scriptorium van het klooster te Windesheim. De codicologisch-paleografische gegevens wezen dit scriptorium reeds aan. De gegevens van het

linguïstische onderzoek doen veronderstellen dat in de schrijftaal van dit scriptorium elementen uit de dialecten van Salland, de Veluwe, de Graafschap en ook van Friesland (de kop van Overijssel) zijn opgenomen. Dat er mede elementen van het dialect van de Oost-Veluwe (welk dialect in Brummen gangbaar was) in de schrijftaal van Windesheim zijn opgenomen, staat los van de herkomst van de kopiïst: niet het dialect van Brummen, maar de schrijftaal van het scriptorium van het klooster te Windesheim is de taal van de Voc. Sax.

NOTEN BIJ 3 WOORDENSCHAT

- 1 E. Rooth, 'Mittelniederländische Wortstudien', in: N.D.M., 16-18, 1960-1962, p. 6-83, en in: N.D.M., 20-22, 1963-1965, p. 5-113.
Op p. 25 (noot) noemt hij woe 'saks. oostned.' Op p. 24-25 geeft hij aan, dat hoe voorkomt in het westen, in Limburg, in Gelder (tot 1375), in Brabant en Limburg. Dat hij hier Gelder noemt, doet ons vreemd aan. Volgens het Mnl. Wb. kent Gelder bijna uitsluitend woe. Wellicht bedoelt Rooth, Wortstudien, hier Opper-Gelder. Hij noemt de plaats Geldern (Stadt).

4 LEXICOGRAFISCHE TRADITIE VAN DE VOC. SAX.

4.1 Bepaling van het onderzoekgebied

4.1.1 Hs. I 597 van het Stadtarchiv te Mainz; Dief. 19

In par. 1.3.1 vergeleken we de incipits van de hss. I 603 nr. 4 en I 597 (Dief. 19), beide van het Stadtarchiv te Mainz, beide afkomstig uit de oude kloosterbibliotheek van de kartuizers van de St. Michaëlsberg te Mainz. Hs. I 597 had in die kloosterbibliotheek de signatuur MS 32; in de catalogus uit ca. 1566 de signatuur H XXIIII T. Reeds Diefenbach (1857: XV) wees op de overeenkomsten van deze beide teksten. Hij meende, dat Dief. 19 een Hoogduitse bewerking van Dief. 11 was:

"Hic liber (...) non solum singularis sua latinorum verborum et primitivorum et derivatorum abundantia, sed etiam eo insignis est quod ejus glossae ex Saxonice libri 11 saepius sane perperam intellectis in linguam Superiorem conversas esse apparet, quam ob rem pariter atque hic (11) cum libris 20, 8, 9 similitudine quadam cohaeret." (1) Ook Padberg (1912: 34-35) wees op overeenkomst.

Diefenbach veronderstelt derhalve, dat tekst 19 later is dan 11, die uit 1420 dateert.

De watermerken van tekst 19 zijn:

een sleutel, cfr. Briquet 3863, Mainz 1462; een sleutel, cfr. Briquet 3894, Mainz 1410 (drie tanden); een sleutel, cfr. Briquet 3893, Mainz 1411 (vier tanden); een ossekop, cfr. ongeveer Briquet 14919, Mainz 1389 (rechts is er nog een cirkel) (2).

Op grond van deze watermerken dateren we deze vocabularius ca. 1410-1420, waarmee hij een tijdgenoot is van de Voc. Sax.

Bij de watermerken zien we, dat deze een localisatie van het hs. te Mainz mogelijk maken. Voeg daarbij, dat het hs. stamt uit de kloosterbibliotheek van de St. Michaëlsberg te Mainz en we kunnen op extern-linguïstische gronden aannemen, dat het hs. in Mainz gelocaliseerd moet worden.

Bevestigen de inter-linguïstische gegevens dit?

Zoals we in par. 2.5.19 reeds zagen, is Dief. 19 verhoogduitst en zijn zijn grafemen bewerkt. Een zeer sprekend voorbeeld van een "reconstructie" gaven we daarvan in dezelfde paragraaf. Een localisatie van de taal van dit hs. naar de grafemen kunnen we daarom beter achterwege laten. We beperken ons tot een klein onderzoek naar de woordenschat, waarbij we een aantal woorden uit Dief. 19 nagaan in de Deutsche Wortatlas (D.W.A.).

De D.W.A. geeft grote gebieden aan door woordtypen erin aan te geven met

daarnaast tekens die een bepaalde fonetische variant geven of een ander woord. Alles bij elkaar geven de isoglossen die in de kaart zijn getekend, een beeld dat grofweg juist te noemen is. Bij onze localisatie gaan we uit van deze door de isoglossen gegeven gebieden.

tzunekonnyck: D.W.A. 15/13 geeft het woord Zaunkönig 'winterkoning' in het gebied ten oosten en ten zuiden van de lijn Freiburg-Karlsruhe-Rüdesheim-Koblenz-Marburg-Leipzig-Berlijn. Het gebied bestaat uit Baden-Württemberg, Beieren, Hessen, Thüringen en Brandenburg en een ooststrook van Rijnland-Palts.

emess: D.W.A. V geeft de vorm Emetz. Deze komt voor in het gebied dat omschreven wordt door de lijn Karlsruhe-Mannheim-Saarbrücken-Mainz-Eisenach-Meiningen-Heilbronn-Karlsruhe. Dit gebied is het zuidelijke deel van Hessen en het noordelijke gebied van Baden-Württemberg. Het past geheel in het gebied van

tzunekonnyck.

buochwee, buchweten: D.W.A. IV

Buchwee, Buchweten komen voor in het gebied ten oosten en ten zuiden van de lijn Freiburg-Rüdesheim-Wiesbaden-Frankfurt-Kassel-Würzburg-Praag. Het is een tong die in het gebied van de tzunekonnyck steekt en in de punt het gebied van emess heeft.

hulderbaum: D.W.A. III Holder, Holler. Holder komt voor in het gebied ten zuiden en ten oosten van de lijn Basel-Straatsburg-Karlsruhe-Heilbronn-Augsburg.

Holler komt noordelijker voor dan Holder; nl. ten zuiden en ten oosten van de lijn Pirmasens-Rüdesheim-Marburg-Meiningen-Beireuth. Samen vormen ze een grotere tong dan die van buochwee, buchweten. Deze tong strekt zich nl. uit ten noorden van Mainz, Wiesbaden, Frankfurt en Würzburg.

echel: D.W.A. 13/17, Ichel komt voor ten oosten van de lijn Basel-Karlsruhe-Mannheim-Mainz-Würzburg. Het beschreven gebied komt overeen met dat van emess: een gebied ten zuidoosten van Mainz.

crade, cradensteyn: D.W.A. 13/2, Krott komt voor in een zeer klein gebied, beschreven binnen de lijn Karlsruhe-Offenburg-Ulm-Frankfurt-Mainz-Karlsruhe. In de streek Bonn-Keulen komt krat voor. D.W.A. IV, Krott, Krott(a) komen voor in het gebied beschreven door de lijn Freiburg-Straatsburg-Trier-Mainz-Wiesbaden-Frankfurt-Würzburg-Mannheim-Ulm-Bregenz-Freiburg. De eerste kaart geeft een klein gebied aan ten zuiden en ten westen van Mainz. Beide kaarten geven een gebied aan ten zuiden en ten oosten, dat ongeveer overeenkomt met de gebieden van emess en echel. De tweede kaart geeft aan alle kanten het eerste meer ruimte.

kefer: D.W.A. I/24, Käfer komt voor in een gebied ten zuiden van de lijn Freiburg-Karlsruhe-Trier-Kassel-Frankfurt-Neurenberg-Berlijn noordwaarts tot de Noordzee. Een zeer grote tong die zich tot de Noordzee vanuit een breed zuidelijk gebied uitstrekt.

Het gemeenschappelijke gebied ligt binnen de lijn tussen de plaatsen Mainz-Darmstadt-Mannheim. We zien geen redenen aanwezig om te twijfelen aan de localisatie te Mainz, die wij op grond van de extern-linguïstische gegevens reeds vonden. Is deze localisatie ten Z.O. van Mainz te danken aan de kopiïst die zijn "couleur locale" aan de Mainzer schrijftaal van het scriptorium gaf? Het lijkt ons één van de zaken die het onderzoek naar de herkomst van Dief. 19 aan het licht moet brengen.

4.1.2 Hs. E 8633 van het Rijksarchief te Stockholm; Voc. Skokl.

Rooth (1945) deelt mee, dat de overeenkomsten tussen de Voc. Skokl. en de Voc. Sax. zo opvallend zijn, dat "sich die Übereinstimmungen auf gemeinsame Fehler und Eigenheiten sowohl im lat. als im deutschen Text erstrecken."

De Voc. Skokl. is reeds vermeld bij Jo. H. Schröder, Catalog öfver Manuscripterna (...) i Grefliga Braheska Bibliotheket på Skokloster onder nr. 14 als een "Dictionarium på Latin och Platt-Tyska (Handschrift från 1400 talet. Synes has tillhört Alvastra kloster.)" (Rooth, 1945). In de voormarge van de versozijde van het folio voorafgaande aan het eerste folio met het incipit, staat verticaal geschreven: "Dictionarium Latinum ad stylum monachorum". Dat het handschrift uit het Alvastrakloster stamt, een vroegere Cisterciënzer-abdij in de nabijheid van het Vättermeer in de Zweedse provincie Ostergötland in het diocees Linköping, is slechts een vermoeden. Het hs. heeft nooit tot het boekenbezit van het Skokloster behoort. Het hs. is sinds de 16de eeuw als erfstuk door de handen van verscheidene Zweedse, grafelijke geslachten gegaan, zoals Sture, Oxenstierna, Bielke, Brahe, Von Essen. In het Rijksarchief te Stockholm wordt de collectie bewaard die eigendom was van Friherre Rutger von Essen (3).

Mohlin dateert deze tekst op grond van de watermerken tussen 1403 (terminus a quo) en 1427 (terminus ante quem); hij noemt 1420, wat mogelijk schijnt, maar moeilijk is vast te stellen (4). Rooth (1945) schrijft terecht: "Ob von den beiden eng verwandten Glossaren Dief. Nr. 11 (1420) und Voc. Skokl. ersteres ein etwa höheres Alter beanspruchen kann, ist unsicher. Sie können etwa gleichaltrig sein."

Rooth (1945) heeft in zijn artikel het dialect van de Voc. Skokl. naar de grafemen en naar de woordenschat in het bijzonder bepaald tot een gebied ten westen van de lijn Hamm-Werl-Neuenrade-Plettenburg-Olpe.

4.1.3 Hs. C 15 van de kloosterbibliotheek der Kruisheren te St. Agatha; Pandecta

De Man (1964: 92) ziet verwantschap tussen de Voc. Sax. en de hss. F 8 en F 9

van de Landes- und Stadtbibliothek te Düsseldorf (nu van het Heinrich Heine Institut). F 9 is verder verwijderd, constateert hij (p. 92-93). De Man noemt verder hs. Sa 5 uit Paderborn (1448).

Van Sterkenburg (1975: 75) constateert eveneens grote overeenkomst van de Voc. Sax. met F 8 en minder met F 9. Hs. C 15 is volgens zijn onderzoekingen ook met deze teksten verwant. De Man dateert het hs. in navolging van De Vreese en Vermeeren van 1410-1420, waarmee Van Sterkenburg instemt (Vermeeren, 1953; De Man, 1964: 92; Van Sterkenburg, 1975: 138-139).

Het hs. C 15 wordt genoemd in de Catal. Tross. 45. De papieren katernen zijn in perkament gevouwen en gebonden. Incipit en explicit ontbreken, evenals het eerste blad met de geïllumineerde initiaal A. Op het eerste perkamenten blad van het eerste katern staat het eigendomsmerk: "Liber monasterii memoris beate marie prope northorn canonicorum regularium." Het hs. hoorde thuis in de bibliotheek van het klooster Mariënwald te Nordhorn, een klooster van de reguliere kanunniken van St. Augustinus van Windesheim. Het hs. is beschreven door De Vreese, cfr. Vermeeren en uitvoerig geciteerd door Van Sterkenburg (Vermeeren, 1953: 217; Van Sterkenburg, 1975: 139).

De Vreese, aangehaald door Vermeeren en deze weer door Van Sterkenburg, localiseert het dialect van C 15 in Frenswegen bij Oldenzaal.

4.1.4 Hs. 10.886 van de K.B. te Brussel; Br. 10.886

Van Sterkenburg (1975: 75) maakte ons attent op hs. 10.886 van de K.B. te Brussel, dat hij uitvoerig beschrijft (p. 143-146). Het hs. dateert uit 1445 of later. Terminus ante quem is volgens hem vermoedelijk 1506. Hoewel deze tekst buiten het chronologische kader van ons onderzoek naar de herkomst van de Voc. Sax. valt, menen we toch deze tekst in onze onderzoekingen te moeten betrekken op grond van de zeer grote overeenkomst die Van Sterkenburg tussen de beide woordenboeken vaststelde. Het zal blijken, dat we met deze vocabularius de verhoogduitste tekst Dief. 19 een duidelijker gezicht kunnen geven.

Van Sterkenburg (1975: 146) neigt tot een zuidoostelijke localisatie van Br. 10.886 bij een afschrijver die uit de omgeving van het Benedictijnerklooster St. Laurentius nabij Luik afkomstig was. Het noordoostelijke karakter van de taal schrijft hij toe aan de waarschijnlijk noordoostelijke legger van het hs.

4.1.5 Kader van onderzoek

Bij deze studie naar de herkomst van de Voc. Sax. beperken we ons bij de

vergelijking met andere alfabetisch geordende vocabularii tot die woordenboeken, waarvan de literatuur aangeeft, dat ze grote overeenkomst met de Voc. Sax. vertonen en waarvan bekend is, dat zij uit dezelfde tijd als de Voc. Sax. komen (1410-1420). Op suggestie van dr. Van Sterkenburg betrekken we de latere Br. 10.886 erbij (zie Van Sterkenburg, 1975: 73-82). Deze woordenboeken kunnen niet onderling zijn afgeschreven, omdat een kopiïst ca. 8 jaar voor het afschrijven nodig had (zie hfst. 1). Door nu de redacties van deze vocabularii te vergelijken, kunnen we de typen redacties en daarmee de onderlinge relaties van de vocabularii vaststellen.

Wij beperken ons onderzoek tot de hss.:

V Voc. Skokl.

C C 15 (Pandecta)

S Voc. Sax.

D Dief. 19

B Br. 10.886

Hs. F 8, F 9 en Sa 5 uit Düsseldorf en Paderborn, die zeker later zijn, vallen buiten ons onderzoek naar de herkomst van de Voc. Sax.

4.2 Methode van onderzoek

De vijf teksten onderzoeken wij op drie manieren. Onze eerste verkenning betreft een onderzoek naar de alfabetische ordening van de eerste trefwoorden van de rubrieken van de letters beginnend met B, L en T. De B zoeken we af tot en met Baccar, de L tot en met laborusca en de T vanaf terminalis tot en met tersus. Onze vreemde sprong bij de T is te danken aan de vermissing van een aantal folio's in Voc. Skokl., waarop het begin van de T stond geschreven.

Deze alfabetisering bestuderen we op het al dan niet voorkomen van dezelfde trefwoorden, op de volgorde der trefwoorden en op hun spelling. Op deze wijze is vast te stellen of een tekst is uitgebreid of ingekort, in welke mate en met welk soort woorden. Bij deze methode maken we een enkele keer gebruik van het Catholicon en de Breviloquus.

Onze belangstelling gaat echter in hoofdzaak uit naar de onderlinge relaties van de teksten en daarmee met name naar de volkstalige overeenkomsten, en niet naar hun verhouding tot het Cath. en daarmee tot de Latijnse bronnen. Voor Latijns onderzoek verwijzen we naar de publikaties van Bellaard (1904) en Claes (1967 / 68). Op inspiratie van Grubmüller gebruikten we als tweede Latijnse bron naast het Cath. een Breviloquus van Reuchlin (Grubmüller, 1967) (5).

De tweede methode van onderzoek betreft het Latijn der interpretamenten. Wij stelden vanuit de gegevens van de Voc. Sax. een willekeurige lijst op, wat

onvermijdelijk ons ook door het materiaal wordt opgedrongen, gezien het karakter van deze steekproefstudie en gezien de toestand waarin de teksten tot ons zijn gekomen. In de andere teksten van de Voc. Sax. geeft een vaste lijst direct problemen, zoals het ontbreken van trefwoorden in die teksten, het ontbreken van folio's, onbeschreven bladen, trefwoorden zonder interpretamenten. Wij menen echter de oorspronkelijke, willekeurige lijst te moeten handhaven, allereerst wegens het karakter van deze steekproefstudie. Een lijst van interpretamenten zodanig opstellen, dat alle lemmata in alle te vergelijken teksten voorkomen, is nu niet bepaald een methode van een steekproef. Van de andere kant doet zich het zeer concrete probleem voor, dat er vergelijkingsmateriaal moet zijn om überhaupt de relaties van alle teksten te kunnen bepalen. We noteerden van alle teksten (Cath. en Brevil. inbegrepen) de overeenkomstige trefwoorden en hun lemmata. We schrapten vervolgens die lemmata die enkel en alleen een vertaling als interpretament gaven; zij waren volledig ongeschikt voor dit tweede onderzoek naar de overeenkomsten in het Latijnse interpretament. Wij vergelijken dit Latijn in de teksten op uitgebreidheid, op de woordkeus van het Latijn, op de woordvolgorde en op de spelling. Op deze wijze valt er te constateren in hoeverre de kopiïsten 'vrij' met hun materiaal zijn omgesprongen, in hoeverre zij zelf Latijn hebben geschreven of juist hebben weggelaten of gereduceerd. Bij deze methode maken we eveneens gebruik van de interpretamenten van het Cath. en de Brevil. ter vergelijking van de resultaten en conclusies van de eerste methode met die van deze. De derde methode betreft de vertalingen. Deze benaderen we cijfermatig met een lijst van 225 woorden naar het voorbeeld van Van Sterkenburg (1975), waarbij we echter uitvoerig de typische overeenkomsten van de teksten zullen vaststellen en afwegen wat bij een automatische verwerking ten enen male geheel onmogelijk is en waarin ook de beperktheid en daarmee de zwakte van een geheel automatische verwerking is genoemd.

Het zal blijken, dat een scherpe scheiding van de eerste en tweede methode van onderzoek niet geheel mogelijk is (cfr. Van Sterkenburg, 1975: 54-86).

De eerste aanzet van de steekproef uit de Voc. Sax. was geheel volgens de regels van de aselechte steekproeftrekking. De statistiek stelt hieraan enkele eisen, waarvan we noemen:

- een aselechte steekproef wordt getrokken uit een populatie door elk element uit deze populatie onafhankelijk te trekken;
- elk element uit de aselechte steekproef draagt kenmerken die representatief zijn voor de gehele populatie.

Aan de eerste eis kan onze trekking uit de Voc. Sax. voldoen: vanuit deze vocabularius stelden we onze willekeurige lijst op. Aan de tweede eis kon de trekking uit de Voc. Sax. voldoen juist door onze onderzoekingen in de hfst. 2 en 3 die

de representatieve (dialect-)kenmerken van de vertalingen opspoorden. De trefwoordensteekproef is telkens representatief.

Deze steekproef van de alfabetische volgorde zetten we op als een aselechte steekproef van clusters: een heterogene onderzoekpopulatie (woordenboek) die uit een groot aantal deelpopulaties (A, B, C etc.) bestaan die elk heterogeen van samenstelling zijn. Wij kozen, zoals in de Inleiding beschreven, de deelpopulaties B, L en T; bij de vertalingen gingen we uit van een aselechte steekproef.

De lijsten vanuit de Voc. Sax. bevatten significant materiaal. Voor de Voc. Sax. kunnen de beide lijsten (trefwoorden en vertalingen) gelden als een aselechte steekproef. De standaardfout vermenigvuldigen we met de factor 1,96, wat bij aselechte steekproeven een betrouwbaarheid van 95% oplevert.

Bij de andere teksten ligt de zaak statistisch geheel anders. Aan beide bovengenoemde eisen kon niet worden voldaan door de gebrekkige toestand van de vocabularii: het percentage uitvallers door ontbrekende trefwoorden, ontbrekende folio's, onbeschreven bladen, ontbreken van interpretamenten en beschadigingen van de codices, is groter dan 5%.

De steekproef bij de andere teksten dan de Voc. Sax. is dus niet meer aselechte. Dit betekent, dat formules die bepalen hoe de gegevens uit de steekproef geldig zijn voor de gehele populatie, niet toegepast konden worden. En derhalve beperken we ons tot de analyse van de steekproef wegens het ontbreken van een goede foutentheorie. Wij zien trouwens een foutentheorie die ontbrekende folio's, ontbrekende trefwoorden, overgeslagen of dubbel voorkomende trefwoorden, water-vlekken etc. in zich bevat, met belangstelling tegemoet.

Mijn voorgangers die er stilzwijgend van uitgingen, dat de resultaten van hun steekproefstudies zonder meer golden voor de populatie, vergaten de foutentheorie: hun resultaten zijn uitsluitend geldig voor de steekproef en verder niet.

4.3 Alfabetische volgorde der trefwoorden

4.3.1 Lijst

<u>Cath.</u>	<u>Brevil. (I)</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
Baal	Baal				Baal	
	Baalberith					
	Baalim					
	Baalpharasim					
	Baalphasis					
		Babtile	Baltile	Babtile	Babtile	Babtile
	Babatum	Babatum	Babatum	Babbatum	Babatum	Babbatum
		Babiger	Babiger	Babiger	Babiger	Babiger
		Babullus	Babillus	Babillus	Babillus	Babillus
Babel	Babel	Babel	Babel	Babel	Babel	Babel
	Babiger					
		Baburrus	Baburrus	Baburrus	Baburrus	Babirrus
	Baburra	Baburra	Baburra	Baburra	Baburra	Babirra
Babylonia		Babilonia	Babilonia	Babilonia	Babilonia	Babilonia
		Babilon	Babilon	Babilon	Babilon	Babilon
		Babilonius				
		Babilocus				
			Baca	Baca		
		Bacanius	Babarius			
			Baculum	Baculum		
Bacca	Bacca	Bacca	Bacerca	Bacca	Bacca	Bacca
			Bactaris	Baccaris		
			Bacallum			
		Baccatus	Baccatus	Baccatus		Baccatus
Baccar	Baccar	Baccar			Baccar	Baccar
Labarum	Labarum					
Labdacismus	Labdacismus					
		Labdarius	Labdarius	Labdarius	Labdarius	Labdarius
		Labeten	Labeten	Labeten	Labeten	Labeten
		Labes	Labes	Labes	Labes	Labes
Labecula	Labecula	Labecula	Labecula	Labecula	Labecula	Labecula
Labefacio (Labefacio)		Labefacio	Labefacio	Labefacio	Labefacio	Labefacio
		Labefacio				
Labefacto (Labefacto)		Labefacto	Labefacto		Labefacto	Labefacto

<u>Cath.</u>	<u>Brevil. (I)</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
Labefio	(Labifio)					
Labellum	Labellum	Labellum	Labellum	Labellum	Labebellum	Labellum
		Labellulum	Labellulum	Labellulum	Labellulum	Labellulum
		Laberna	Laberna			
				Labellator		
		Labescit	Labescit	Labescit	Labescit	Labescit
					Labellator	
		Labasco				
		Labienus	(Labienus)	Labiolus	Labionus	Labionus
		Labina	Labila	Labina	Labina	Labina
Labeo	Labeo	Labeo				
Laberintus	Laberintus					
Labes	Labes					
Labilis	Labilis	Labilis	Labilis	Labilis	Labilis	Labilis
		Labiliter				Labilis
		Labim	Labim		Labin	Labin
		Labium	Labium	Labium		Labium
Labiolum	Labiolum	Labiolum	Labiolum	Labiolum	Labiolum	Labiolum
Labina	Labina					
			Labion	Labion	Labron	Labron
Latiosus	Labiosus	Labiosus		Labiosus	Labiosus	Labiosus
		Labion				
Labium						
		Labio	Labio	Labio	Labio	Labio
			Labiosus			
Labo	(Labo)	Labo	Labo	Labo		
Labor	(Labor)	Labor	Labor	Labor	Labor	Labor
					Labo	Labo
Labor	Labor	Labor	Labor	Labor	Labor	Labor
	Laborosus	Laborosus			Laborosus	Laborosus
		Laboriosus	Laboriosus	Laboriosus	Laboriosus	
		Laboriositas	Laborosus			
Laboro	(Laboro)	Laboro	Laboro		Laboro	Laboro
		Laboratus				
			Laboramen- tum	Laboramen- tum	Laboramen- tum	Laboramen- tum
		Laboramen	Laboramen		Laboramen	Laboramen
				Laboro		
		Laboramentum				

<u>Cath.</u>	<u>Brevil. (I)</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
		Laborato- rium	Laborato- rium	Laborato- rium	Laborato- rium	Laborato- rium
		Laborintus	Laborintus			
		Laborinticus				
		Laborusca	Laborusca	Laborusca	Laborusca	Laborusca
Terme						
Termes						
Terminalia						
Termino (Termino)						
		Termina- bilis	Termina- bilis	Termina- bilis	Termina- bilis	Termina- bilis
		Termina- bilitas				
		Termina- biliter				
		Termina- lia				
Terminus	Terminus					
	Terminos					
		Terminosus	Terminosus	Terminosus	Terminosus	Terminosus
		Terminare	Termino	Termino	Termino	Termino
Terinus				Termus	Termus	Termus
		Terma	Terma	Terma	Terma	Terma
		Termus	Termus			
		Termosus	Termosus	Termosus	Termosus	Termosus
		Termo	Termon	Termos	Termon	Termon
		Terme	Terme	Terme	Terma	Terme
Ternio	Ternio	Ternio	Ternio			
		Termes	Ternies	Termes		
				Termopile		
Ternus	Ternus	Ternus	Ternus	Ternus	Ternus	Ternus
		Ternarius	Ternarius	Ternarius	Ternarius	Ternarius
Tero	(Tero)	Tero	Tero	Tero	Tero	Tero
			Tero	Tero	Tero	Tero
Terra	Terra	Terra	Terra	Terra	Terra	Terra
			Terratium	Terracium	Terracium	Terracium
			Terredo			
Terreo (Terreo)						
		Terreus	Terreus		Terreus	Terreus
		Terenus	Terrenus	Terrenus	Terrenus	Terrenus

<u>Cath.</u>	<u>Brevil. (I)</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
				Terreus		
Terrestris	Terrestris		Terrestris	Terrestris		
		Terrela				
		Terreo				
		Territus				
		Territo				
		Terre- bundus	Terri- bundus	Terre- bundus	Terre- bundus	Terre- bundus
Terri- bilis	Terri- bilis	Terri- bilis	Terri- bilis	Terri- bilis	Terri- bilis	Terri- bilis
			Terreo	Terreo		
			Territus	Territus		
		Terri- bilitas				
		Terri- biliter				
Terri- bulosus	Terri- bulosus	Terri- bilosus	Terri- biliosus			
Terri- bulum	Terri- bulum	Terri- bulum				
		Terrifico	Terrifico	Terrifico	Terrifico	Terrifico
		Terrificus	Terrificus	Terrificus	Terrificus	Terrificus
		Terrifacio				
		Terri- torium	Terri- torium	Terri- torium	Terri- torium	Terri- torium
		Terri- tabulum	Terrum- bulum			
		Terri- tandrum	Terri- tanrus			
Terrigena	Terrigena	Terrigena	Terrigena	Terrigena	Terrigena	Terrigena
		Terrigena				
		Terristrum	Terristrum	Terristrum	Terristrum	Terristrum
		Terrosus	Terrosus	Terrosus	Terrosus	Terrosus
		Terror	Terror			Terror
Territo	(Territo)	Territo				
		Terrula	Terrula			Terrula
Terri- torium	Terri- torium					
	Terri- torium					
Terrosus	Terrosus					

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u> (I)	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
Terrula	Terrula					
Terru- lentus	Terru- lentus	Terru- lentus	Terru- lentus		Terru- lentus	Terru- lentus
		Terrulens	Terrulus			
		Terru- lencia				
Tersus	Tersus	Tersus	Tersus	Tersus	Tersus	Tersus

Brevil. (II)

Labefacio

Labefactio

Labefio

Labo

Labor

Laboro

Termino

Tero

Terreo

Territo

C 15: labienus is onderaan de bladspiegel met andere hand later bijgeschreven (fol. 113r).

De Brevil. valt uiteen in drie delen: deel I met de nomina, deel II met de verba en deel III met de indeclinabilia. De trefwoorden voor terminus in het Cath. en de Brevil. geven een beeld van de plaatsverschuiving m.n. in de Voc. Skokl. De verba van de Brevil. II hebben we in de lijst ingevoegd. De juiste volgorde staat achteraan in de lijst.

Het kolon in de Brevil. en het Cath. geven we weer aldus: achter een woord (geen abbreviatuur) met een komma; achter een woord vóór een (gerubriceerde in de Brevil.) lombarde met een punt.

4.3.2 Relatie tot de ééntalige, Latijnse teksten

Bij de totaal telling zien we af van de volgorde van de trefwoorden en van de spelling, maar we letten uitsluitend op het voorkomen van de trefwoorden in de vergeleken teksten. Het uiteindelijke criterium voor de bepaling van overeenstemming der trefwoorden is het lemma. De spelling van C 15 verschilt soms van die der andere teksten: bactaris (C 15) en baccaris (Voc. Sax.), baltile (C 15) en babtile (Voc. Skokl., Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886), bacerca

(C 15) en bacca (overige teksten), labila (C 15) en labina (overige) (6). Zo zullen we ook beweren, dat territorium, terrosus, labes en labina in alle teksten voorkomen, hoewel hierbij het Cath. en de Brevil. beide een andere volgorde vertonen dan de tweetalige teksten.

Van het aldus verkregen totaal trekken we het aantal gemeenschappelijke woorden af, die we vaststellen uitsluitend naar voorkomen en niet naar volgorde, zoals we hierboven reeds beschreven. We houden nu over de unica van de teksten en de niet-gemeenschappelijke woorden. Wij spreken hier van 'het eigen karakter van de tekst'. Het gaat ons immers niet om het gemeenschappelijke, maar om het eigene van een tekst, m.n. van de Voc. Sax. Distinctief zijn voor het eigen karakter van de tekst niet de unica, omdat deze in oppositie staan tot een 'nultrefwoord' in de andere teksten. Theoretisch is dit van belang om het eigen karakter van een tekst te definiëren als 'het voorkomen van een aantal overeenkomstige trefwoorden in een deel-verzameling van een verzameling teksten', waarbij de unica van een bepaalde tekst een aantal overeenkomstige 'nultrefwoorden' zijn van de andere teksten.

Praktisch komen we met de unica voor de bepaling van de onderlinge relaties van de teksten niet verder. We moeten dus de 'nultrefwoorden' elimineren door de unica af te trekken van het aantal van het eigen karakter van de tekst. We houden dan over de gerealiseerde overeenkomstige trefwoorden. Wij spreken in dit verband van het getal van de 'kleine relaties'.

Deze kleine relaties nu zijn voor ons van het meeste belang, omdat we hiermee de speciale overeenkomsten kunnen samenstellen.

Het totaal aantal lemmata van de overeenkomstige passages van onze teksten is als volgt:

	<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
b	5	11	15	16	14	12	12
l	19	19	37	30	25	28	28
t	22	20	46	38	30	26	28
totaal	46	50	98	84	69	66	68

Direct zijn er een aantal cijfermatige gegevens te constateren:

- de ééntalige woordenboeken hebben een plaats binnen de traditie van de tweetalige;
- de ééntalige woordenboeken zijn t.o.v. de tweetalige dusdanig in de minderheid, dat deze t.o.v. de Voc. Skokl. en C 15 slechts voor ca. 50% de bron geweest kunnen zijn, voor de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 voor ca. 70%;
- er zijn drie groepen: de groep van de ééntalige, Latijnse vocabularii, het Cath. en de Brevil., de groep van de Voc. Skokl. en C 15 en de groep van de

Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886.

							b	l	t	
Ca	Br	Sk	C	Sa	D	B	2	12	10	(2-12-10)
46,74%	39,24%	18,15%	26,5%	27,33%	32,39%	32,8%				(24)

De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 10,53% en 44,53%.

Het eigen karakter van de tekst bepalen we door het aantal gemeenschappelijke trefwoorden van het totaal af te trekken.

Eigen karakter:

Ca	Br	Sk	C	Sa	D	B
3-7-12	9-7-10	13-25-36	14-18-28	12-13-20	10-16-16	10-16-18
(22)	(26)	(74)	(60)	(45)	(42)	(44)

De hoge scores van de tweetalige woordenboeken duiden op een gemeenschappelijke (Latijnse) bron.

Wij zien dat de cijfermatige constateringingen ook hier uiteraard van kracht zijn.

Het aantal der kleine relaties stellen we vast door het aantal unica van het aantal eigen karakters af te trekken.

Ca	Br	Sk	C	Sa	D	B
0-0-0	4-0-2	2-6-8	1-0-1	0-0-1	0-0-0	0-1-0
(0)	(6)	(16)	(2)	(1)	(0)	(1)

Kleine relaties:

Ca	Br	Sk	C	Sa	D	B
3-7-12	5-7-8	11-19-28	13-18-27	12-13-19	10-16-16	10-15-18
(22)	(20)	(58)	(58)	(44)	(42)	(43)

Wij trekken een aantal cijfermatige conclusies:

- de Voc. Skokl. kenmerkt zich door het grote aantal unica, wat wijst op het zelfstandig karakter van deze tekst t.o.v. de andere tweetalige vocabularii;
- de cijfermatige constateringingen bij de totaaltelling en bij het eigen karakter blijven geheel van kracht.

Preciseren we deze kleine relaties, dan geeft dit één grote groep.

					b	l	t
Sk	C	Sa	D	B	4	10	12
20,44%	28,94%	31,12%	36,64%	37,62%		(26)	

Voor deze groep pleit bovendien de volgorde van de trefwoorden babiger, labes territorium, terrosus en de spelling van babilonia. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 17,6% en 46,64%.

Het is zonneklaar, dat de ééntalige vocabularii een andere groep vormen t.o.v. de tweetalige.

De Brevil. en het Cath. zijn wel als een bron aan te merken, maar hun relatie tot de tweetalige vocabularii is onduidelijk.

De overeenkomst van het Cath. met de Brevil. is intussen een hechte. Niet alleen het kleine aantal unieke relaties wijst erop, maar ook een aantal kleine bijzonderheden die niet binnen de cijfermatige overeenkomsten vallen: labes, labina, terrula, territorium en terrosus hebben dezelfde volgorde, terwijl bij labyrinthus dezelfde spelling en dezelfde volgorde voorkomt.

In totaal vertonen zij in b 4, in l 18 en in t 18 overeenkomsten (4-18-18=40), wat is t.o.v. het Cath. 78,13% en t.o.v. de Brevil. 65,18%.

Beide woordenboeken hebben ca. 72% van elkaars bestand gemeen.

Conform de traditie die Claes en Bellaard (zie par. 4.4.2) hebben uiteengezet, besluiten we tot een bron-relatie van het oudere Cath. tot de jongere Brevil.

Wij stellen meteen vast, dat bij een overeenstemming van ca. 70% deze bron-overeenkomst hoort. Van Sterkenburg (1975) hanteert een norm van 40%.

Intussen blijft de vraag, welke van deze twee mogelijke Latijnse bronnen in concreto het meest met de tweetalige vocabularii overeenkomt.

Cijfermatig valt er niets over te zeggen. Andere bijzonderheden zijn niet te vinden. Wij kunnen daarom alleen volstaan met de vermelding 'Latijnse bronnen' waar het Cath. en de Brevil. zijn inbegrepen.

Padberg (1912: 34-35) deelt mee, dat Dief. 19 en de Brevil. verwant zijn: van de ca. 150 lemmata beginnend met Aa en Ab, kwamen er ca. 80 ook in de Brevil. voor. Op twee na kwamen deze ook voor in de Voc. Sax.

4.3.3 Totaal van de onderlinge relaties der tweetalige woordenboeken

Het totaal van de onderzochte trefwoorden binnen de groep van de tweetalige vocabularii, ongeacht de plaatsing in de volgorde en ongeacht de spelling hebben we in par. 4.3.2 gegeven.

Het getal van de gemeenschappelijke trefwoorden is in deze groep (10-22-24=56), zodat het getal van het eigen karakter voor deze woordenboeken wordt:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
5-12-22 (39)	6-8-12 (26)	4-3-6 (13)	2-6-2 (10)	2-6-4 (12)

Zuiver cijfermatig constateerden we reeds twee groepen: de groep van de Voc. Skokl. en C 15 en de groep van de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886.

Procentueel geeft het aantal gemeenschappelijke trefwoorden een deelname van:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
44,94%	62,89%	67,29%	78,28%	81,44%

De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 43,86% en 90,72%.

De scores van de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 zijn zeer hoog: er moet een gemeenschappelijke bron zijn, zeker tussen Dief. 19 en Br. 10.886.

Trekken we van het getal van het eigen karakter van deze teksten het aantal unica af, dan houden we het getal van de kleine relaties over:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
2-7-11 (20)	1-0-1 (2)	0-0-1 (1)	1-0-0 (1)	0-1-0 (1)

Kleine relaties:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
3-5-11 (19)	5-8-11 (24)	4-3-5 (12)	1-6-2 (9)	2-5-4 (11)

De twee groepen blijven cijfermatig gehandhaafd. De Voc. Skokl. accentueert zijn zelfstandig karakter door het grote aantal unica.

Binnen de groep van de kleine relaties komen de volgende groepen voor:

C	Sa	D	(10-23-25)
64,9%	69,54%	81,02%	(18)

De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 44,21% en 94,87%.

Sk	C	Sa	(11-24-27)
49,67%	69,69%	74,58%	(62)

De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 47,65% en 100%.

De volgende, niet cijfermatig weer te geven, overeenkomsten bevestigen deze groep: labo heeft in Sk, C en Sa dezelfde volgorde. In C, Sa, D en B hebben babillus en terrenus dezelfde spelling en laboramentum dezelfde volgorde. In Sk, C, Sa en D hebben baburrus en baburra (met Brevil.) dezelfde spelling.

Wij constateren hieruit het volgende:

- C 15 vertoont steeds overeenkomsten met de Voc. Skokl. en/of met de Voc. Sax.;
- de Voc. Skokl. treedt steeds op in relatie met C 15;
- de Voc. Sax. vertoont steeds overeenkomsten met C 15 en/of met Dief. 19.

Wij zullen deze overeenkomsten afzonderlijk bestuderen.

4.3.4 Relatie van de Voc. Sax. en C 15

Er is een exclusieve overeenkomst tussen C 15 en de Voc. Sax.

Bijzonderheden over deze overeenkomst die niet cijfermatig zijn weer te geven, zijn: baca, baculum, terrestris, baccaris (bactaris) komen alleen in deze twee voor; terreo, territus en baculum vertonen dezelfde volgorde en bij labion is én de spelling én de volgorde gelijk.

Het totaal van hun overeenkomsten is 14-24-29=67. Dit is: t.o.v. de Voc. Sax. 81,68% en t.o.v. C 15 76,85%.

De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 56,53% en 100%.

Dit is geen overeenkomst, maar directe verwantschap. Evenals in par. 4.3.4 moeten we wegens de chronologie tot een bron voor C 15 en de Voc. Sax. besluiten.

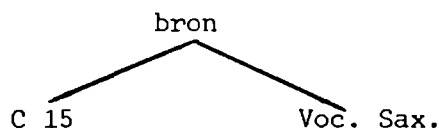
Uit Van Sterkenburg (1975: 74) kunnen we berekenen, dat hij een overeenkomst constateerde:

t.o.v. de Voc. Sax. $\frac{190}{365} \times 100 = 52,05\%$

t.o.v. C 15 $\frac{190}{346} \times 100 = 54,91\%$.

Van Sterkenburg spreekt van een overeenstemming van 53,48%. De reden van dit geheel verschillende percentage ligt misschien in de andere keuze van het bestand. De voornaamste reden echter is, dat hij een geheel andere wijze van overeenkomstbepaling toepast. Zijn wijze van bepaling van een lemma is geenszins een linguïstische, hij bepaalt een "computer-lemma" (Van Sterkenburg, 1975: 68). Hij werkt voor de overeenkomstbepaling niet met exclusieve, unieke relaties en bijzonderheden. Een spellingverschil tussen twee trefwoorden vormt voor hem een onoverkomelijke barrière voor de overeenkomst. "(...) op het automatiseringsaltaar vallen nu eenmaal slachtoffers en dient men steeds ongewild te kiezen." (p. 68). Op p. 74 merkt hij op, dat C 15 veel verschrijvingen vertoont. Terecht merkt hij op p. 77 op, dat dit soort overeenkomstbepaling een eerste selectie criterium kan zijn, terwijl het de taak van toekomstige onderzoekers is de details uit te werken.

De relatie van de Voc. Sax. en C 15 geven we in schema 1 weer.

Schema 1: Relatie C 15 en Voc. Sax. volgens de trefwoorden.

4.3.5 Relatie van de Voc. Skokl. en C 15

We zagen reeds, dat de Voc. Skokl. en C 15 zuiver cijfermatig sterk overeenkomen. Zij vertonen ook vele exclusieve overeenkomsten als we acht slaan op spelling en volgorde van plaatsing: labienus en labim vertonen dezelfde spelling; dezelfde spelling en volgorde komen voor in laborintus en terribil(i)osus (met -bil-). Termus vertoont dezelfde volgorde. Uniek zijn in beide bacanius (babarius), laberna, laborintus (uit Ca en Br), territabulum (terrumbulum), territandrum (territanrus), terrulens (terrulus).

Reeds Van Sterkenburg (1975: 74 en onze noot 6) merkte op, dat C 15 (Pandecta) verschrijvingen vertoont, die hij toeschreef aan de eigen "inbreng" van de lexicograaf. Het woord "inbreng" dient wellicht vervangen te worden door het woord "slordigheid".

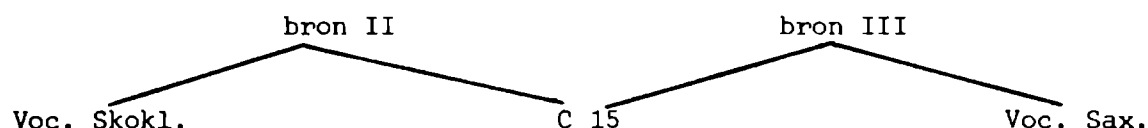
Beschouwen we de Voc. Skokl. en C 15 alleen in hun onderlinge overeenkomsten zonder hun overeenkomsten met andere teksten er bij te betrekken, dan tellen we $12-30-34 = 76$ overeenkomsten. Dat is: t.o.v. de Voc. Skokl. 62,13% en t.o.v. C 15 84,54%.

De chronologie van deze teksten wijst uit, dat ze ongeveer gelijktijdig zijn geschreven. In par. 4.3.2 berekenden we bij ca. 70% een directe, afhankelijke verwantschap, wat nu gezien de chronologie niet mogelijk schijnt. Wel echter is het mogelijk, dat beide teksten één gemeenschappelijke bron tonen, waarbij we niets zeggen over mogelijke andere bronnen, waarvan zeker bij de Voc. Skokl. wegens zijn grote aantal unica sprake is. Onderzoek naar de herkomst van deze teksten zal dat uit moeten wijzen.

Is er één gemeenschappelijke bron van C 15, de Voc. Sax. en de Voc. Skokl. geweest? Getalsmatig uitgedrukt betekent dit: geeft de relatie van de genoemde teksten een overeenkomstpercentage van ca. 70% of hoger? Wij gaan er van uit, dat we deze norm mogen hanteren, hoewel hij niet strikt bewezen is. Om deze vraag te kunnen beantwoorden, moeten we niet alleen de overeenkomsten van de Voc. Sax. met de Voc. Skokl. onderzoeken, ook het gezamenlijk optreden van de drie teksten moeten we bestuderen. De overeenkomst van de Voc. Sax. met de Voc. Skokl. geeft nergens enige reden tot vermelding van bijzonderheden. Cijfermatig is hun relatie bepaald op $11-24-27 = 62$ overeenkomsten. Exclusiviteiten zijn er niet: steeds is C 15 erbij betrokken. Dit getal geeft tevens hun gezamenlijke optreden, aldus: t.o.v. de Voc. Skokl. 49,67% en t.o.v. de Voc. Sax. 74,58%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 47,65% en 100%. Er is wel enige, exclusieve overeenkomst tussen deze drie teksten, maar deze is iets meer dan de totale gemeenschappelijke overeenkomst, nl. 5: baccatus (met Br.), laboriosus (met D), termes, terreo en territus. We aarzelen daarom tot één gemeenschappelijke bron voor deze drie te besluiten.

De bron van de Voc. Sax. en C 15 is geen bron van de drie geweest, omdat de Voc. Sax. te ver van de Voc. Skokl. verwijderd is en omdat C 15 daar zijn unieke overeenkomsten met de Voc. Sax. toont, waar de Voc. Skokl. verstek laat gaan. Hetzelfde is ook van toepassing op de bron van C 15 en de Voc. Skokl. voor de Voc. Sax.

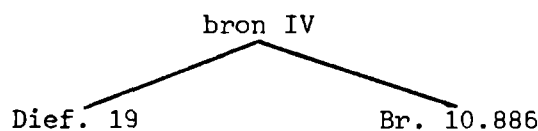
Wij zijn nu in staat C 15 geheel te definiëren in zijn traditie (schema 2).

Schema 2: Relaties van C 15 volgens de trefwoorden.

4.3.6 Relatie van Dief. 19 en Br. 10.886

Cijfermatig komen Dief. 19 en Br. 10.886 overeen met 11-26-26 = 63 trefwoorden, wat is t.o.v. Dief. 19 87,3% en t.o.v. Br. 10.886 90,98%. Dit is directe verwantschap. Exclusief komen deze teksten overeen in: labionus, labin, labron en termon (met Sa) met dezelfde spelling; labo heeft dezelfde volgorde. Betrekken we hierbij, dat Dief. 19 een bewerkte, verhoogduitste tekst is, en dat Br. 10.886 weliswaar een afschrift, maar geen bewerking vanuit het Hoogduits is, dan is deze treffende overeenkomst alleen toe te schrijven aan een gemeenschappelijke, niet verhoogduitste bron, zie schema 3.

Schema 3: Relatie Dief. 19 en Br. 10.886 volgens de trefwoorden.

4.3.7 Relatie van de Voc. Skokl. en Dief. 19

Cijfermatig is het aantal der overeenkomsten tussen de Voc. Skokl. en Dief. 19 11-27-24 = 62, wat betekent: t.o.v. de Voc. Skokl. 51,51% en t.o.v. Dief. 19 84,93%. Wij hebben reeds geconstateerd, dat Dief. 19 en Br. 10.886 een gemeenschappelijke bron hebben. Zetten we deze bron af tegen de bron van de Voc. Skokl. en C 15, dan ontstaan de volgende cijfermatige verhoudingen. De Voc. Skokl. en Br. 10.886 hebben 12-27-26 = 65 trefwoorden gemeen, wat betekent: t.o.v. de Voc. Skokl. 54,19% en t.o.v. Br. 10.886 94,08%.

De bijzondere relaties van de Voc. Skokl., Br. 10.886 en Dief. 19 zijn: baccar alleen in deze teksten (met Ca en Br.), laborosus zelfde volgorde.

Dief. 19 en C 15 hebben 10-27-26 = 63 trefwoorden gemeen, wat betekent: t.o.v. Dief. 19 86,87% en t.o.v. C 15 69,55%.

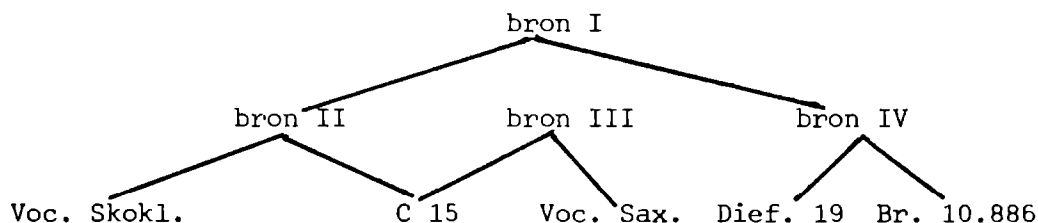
Br. 10.886 en C 15 hebben 11-27-28 = 66 trefwoorden gemeen, wat is: t.o.v. Br. 10.886 95,18% en t.o.v. C 15 73,46%. Dit is een hoge graad van onderlinge overeenkomst, die parallel loopt aan die van C 15 en Dief. 19. Blijkbaar demonstren Br. 10.886 en Dief. 19 hiermee hun gemeenschappelijke bron t.o.v. C 15.

De overeenkomst van computer-lemmata volgens Van Sterkenburg is t.o.v. C 15 $\frac{188}{346} \times 100 = 54,34\%$ en t.o.v. Br. 10.886 $\frac{188}{391} \times 100 = 48,08\%$.

Bijzondere overeenstemmingen zijn:

laborosus (volgorde), baccar Sk = D = B
laboro (volgorde), terreus (volgorde), Sk = C = D = B
labefacto, labim (-in),
laborosus, laboramen,
terrulentus
termon (spelling), laboramen (volgorde) C = D = B
terrula (volgorde), terror Sk = C = B

Wij concluderen, dat er een bijzondere overeenstemming is van C 15 met de bron van Dief. 19 en Br. 10.886, en voorts, dat er zeer zeker gesproken kan worden van een bron der bronnen, wegens de belangrijke getalsmatige relatie van de Voc. Skokl. tot bron IV en wegens de bijzondere overeenstemmingen. Wij brengen deze relaties in schema (schema 4).

Schema 4: Relatie van de Voc. Skokl., C 15, Dief. 19 en Br. 10.886 volgens de trefwoorden.

Over de vreemde, "zwevende" positie van de bron van C 15 en de Voc. Sax. (bron III) komen we nog in par. 4.3.8 te spreken.

Van Sterkenburg stelde een zeer grote mate van overeenkomst vast, op grond van de trefwoorden tussen de Voc. Sax. en Br. 10.886. Hij concludeerde, dat Br. 10.886 een zuidoostelijk afschrift van een oorspronkelijk noordoostelijke compilatie is (p. 75).

In ons relatieschema op grond van de trefwoorden, zouden we vooruitlopend op ons eigen resultaat van onderzoek, deze noordoostelijke compilatie zoeken bij of misschien identificeren met de bron van Dief. 19 en Br. 10.886 (bron IV).

4.3.8 Relatie van de Voc. Sax., C 15 en Dief. 19

De gemeenschappelijke groep van C 15 en de Voc. Sax. (bron III) hebben we reeds gesignaleerd, alsook de groep van Dief. 19 en Br. 10.886 (bron IV). De overeenkomst van C 15 tot Dief. 19 en Br. 10.886 bespraken we in par. 4.3.7, waarbij we vaststelden, dat deze een bijzonder hoge graad van overeenstemming had. Blijft over de relatie van de Voc. Sax. tot deze twee woordenboeken te onderzoeken.

De Voc. Sax. en Dief. 19 hebben 10-24-25 = 59 trefwoorden gemeen, wat is: t.o.v. de Voc. Sax. 70,54% en t.o.v. Dief. 19 82,06%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 45,3% en 95,78%.

Padberg (1912: 34) onderzocht 123 trefwoorden beginnend met Aa en Ab in de Voc. Sax., waarvan er 102 in Dief. 19 terug te vinden zijn: d.i. t.o.v. de Voc. Sax. $\frac{102}{123} \times 100 = 82,93\%$. Een tweede steekproef van Padberg (1912: 34-35) toonde aan, dat van ca. 150 lemmata uit Dief. 19 er ca. 80 in de Brevil. voorkwamen. Deze trefwoorden uit Dief. 19 kwamen alle op twee na voor in de Voc. Sax.

De Voc. Sax. en Br. 10.886 hebben 11-23-15 = 59 trefwoorden gemeen, wat is: t.o.v. de Voc. Sax. 71,08% en t.o.v. Br. 10.886 86,08%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 48,06% en 94,1%.

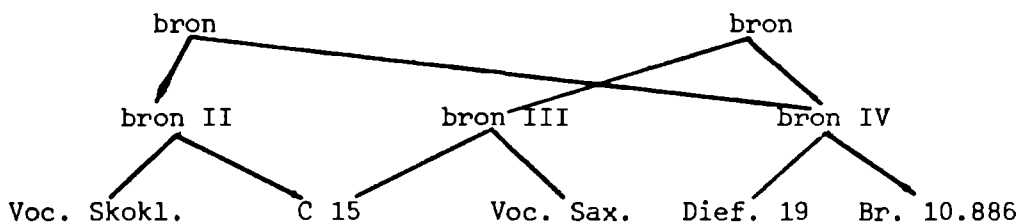
Ook t.o.v. de Voc. Sax. demonstreren Br. 10.886 en Dief. 19 hier hun gemeenschappelijke bron.

Bijzonderheden van de relaties zijn:

<u>labiosus</u> (volgorde)	Sk	=	Sa	=	D	=	B
<u>labellator</u>			Sa	=	D		
<u>babillus</u> (spelling), <u>terrenus</u> (spelling),	C	=	Sa	=	D	=	B
<u>laboramentum</u> (volgorde), <u>tero</u> ,							
<u>terracium</u>							
<u>terracium</u> (spelling)			Sa	=	D	=	B

Uit al deze gegevens concluderen we dat de bron van C 15 en de Voc. Sax. (bron III) zeer dicht aansluit bij de bron van Dief. 19 en Br. 10.886 (bron IV). De laatstgenoemde bron echter heeft een zeer duidelijk eigen karakter, zowel in het voorkomen der trefwoorden, als in de spelling, als in de volgorde, zoals ook bron III daarin een eigen karakter vertoont. Wij constateren dan, dat de beide bronnen III en IV niet dezelfde kunnen zijn. Het ligt dan voor de hand aan bron III en bron IV een gemeenschappelijke bron toe te dichten.

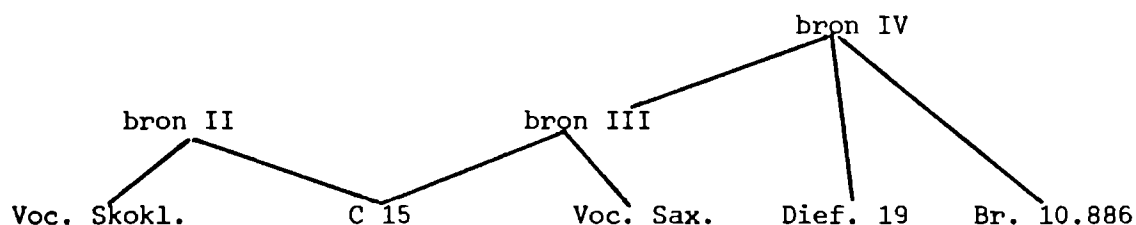
Schuiven we de tot nu toe getekende en gevonden overeenkomsten in elkaar, dan ontstaat schema 5.

Schema 5: Overeenkomsten van de bronnen II, III, IV.

Wij zagen dat het grootste aantal overeenkomsten bestaat tussen de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886, wat ook in het schema tot uitdrukking komt (zie par. 4.3.3). Het grote aantal overeenkomsten van C 15 met Dief. 19 en Br. 10.886 blijkt eveneens uit dit schema. De Voc. Skokl. echter is hierbij slechts zijdelings betrokken, alleen reeds wegens zijn grote aantal unica die uit een ander bestand dan bron IV moeten stammen. Tegen dit schema pleit echter, dat nergens tot uitdrukking komt, dat er een grote mate van gemeenschappelijkheid is. Schema 5 voldoet daarom niet: de voorgaande schemata laten zich niet simpel in elkaar schuiven.

Nemen we aan, dat de bron van de Voc. Sax. en C 15 (bron III) een bewerking of een kopie is naar de bron van Dief. 19 en Br. 10.886 (bron IV), dan wordt het schema aldus (schema 6):

Schema 6: Overeenkomsten van de bronnen II, III, IV.

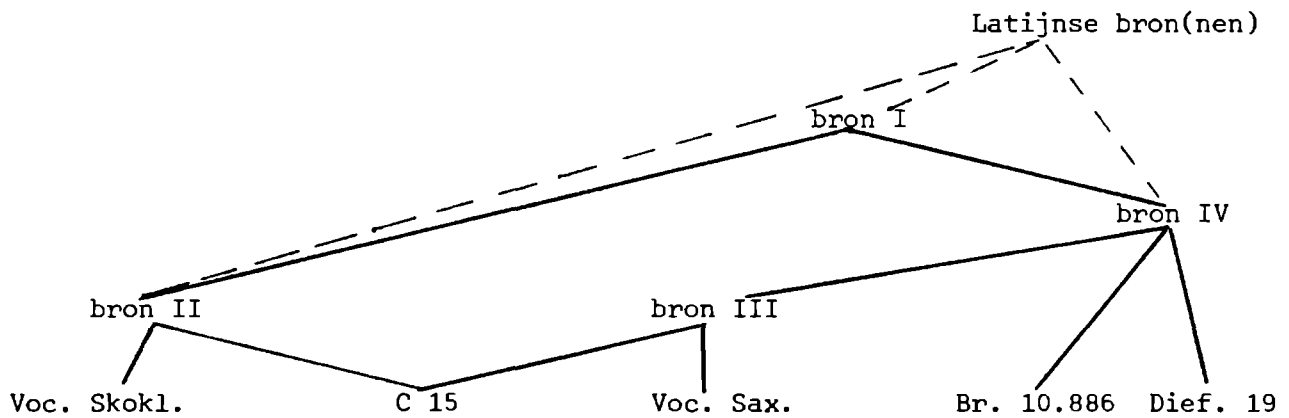
Wat pleit nu voor dit schema? En: wat is er over bron III te zeggen? Het aantal onderzochte en het aantal gemeenschappelijke trefwoorden van de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 kwamen ongeveer overeen, in ieder geval zodanig, dat we direct al tot een 'groep' concludeerden. Hetzelfde was het geval met de 'groep' van de Voc. Skokl. en C 15 (zie par. 4.3.3). Dit houdt in, dat bron III en bron IV een gelijk aantal lemmata moeten hebben gehad. C 15 heeft zowel van het lemmatabestand van bron II als van dat van bron III gebruik gemaakt.

Over de chronologie van al deze bronnen valt niets te zeggen.

4.3.9 Conclusie

Op grond van alleen de alfabetische volgorde der trefwoorden kunnen we een relatieschema opzetten. De basis lijkt smal, maar is dat allerm minst, omdat een lexicograaf die een afschrift maakt, sterk gebonden is voor de opbouw van zijn woordenboek aan de volgorde van de rubrieken van zijn legger. Deze opbouw van een woordenboek nu verraaft zich allereerst in de alfabetische volgorde der trefwoorden.

Het door ons op grond van de onderlinge vergelijking en bestudering van de treifwoorden van de vergeleken teksten opgestelde schema, ziet er als in schema 7 uit.

Schema 7: Relatieschema van Voc. Skokl., C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886.

Alle overeenkomsten zijn volgens dit schema te verklaren.

4.4 Latijn in de interpretamenten

4.4.1 Lijst

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
	<u>babatum</u> dicitur ferrum, quod annectit faber equo cum gumpho.	<u>babatum</u> <u>hofyseren</u> unde faber in augaria con- nectit babata gumphí	<u>babatum</u> <u>hoefyseren</u>	<u>babbatum en</u> <u>huefyser</u>	<u>babatum eyn</u> <u>huobeysen</u>	<u>babbatum</u> <u>hoeffyser</u>
<u>baculus</u> li, a bacho dicitur secundum Isidorum, quia ab ipso bacho dicitur repertus, quia homines moti vino baculo innitebantur, vel dicitur a baculo las, (etc.)	<u>baculus</u> , mascu- linum substan- tivum, dicitur a bachos secundum Isidorum, quia ab ipso baccho dicitur repertus, quia homines vino moti baculo innitebantur. Vel dicitur a baiulo, as.	<u>baculus en staf</u> et dicitur a bachus quia secundum ysi- derum a bacho dicitur repertus quia homines moti vino baculo imitabantur et adhuc inituntur vel dicitur a baiulando vel dicitur quasi colens basim	<u>baculus li staf</u> quia a bacho dicitur fuisse inventus vel a zabulo vel dicitur quasi colens basim	<u>baculus li staf</u> quia a bacho dicitur fuisse inventus vel a bazulo vel dicitur quasi colens basim	<u>baculus eyn</u> <u>stayp</u> quia a bacho dicitur fuisse inventus vel a basulo vel dicitur quasi colens basim	<u>baculus li een</u> <u>stoc</u> quia a bacho dicitur fuisse inventus vel a basulto vel dicitur quia colens basim inde

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
		<u>belbicum gest</u> idem quod blictrum	<u>bellicium li</u> <u>geest</u>	<u>belbicum geest</u>	<u>belbicum geyst</u>	<u>belbicum</u> <u>gheest</u>
<u>bello</u> las, lavi, dicitur a bellum, et est verbum neutrum, et numquam deponens, et componitur ut debello las id est expugno, et est activum.	<u>bello</u> , as, avi, n.p. id est pugnare, et componitur cum de, ut debello, as, a.p. id est expugno.	<u>bello</u> as <u>striden</u> inde verbalia activum	<u>bello</u> as <u>striden</u>	<u>bellor</u> aris vel lo las <u>striden</u>	<u>bello</u> las <u>stryden</u>	<u>bello</u> as litigare
<u>belua</u> ue, dicitur a bellum, quia apta sit bellis, vel a balo quasi balua, unde beluinus na num et belutus ta tum id est	<u>belua</u> , f.p. dicitur immavis bestis maris. Inde beluinus, a, um, et belutus, a, um, id est turpis, et belue, id est bestie similis.	<u>bellua</u> piscis qui aptus est bellis proprie <u>merunder</u>	<u>bellua</u> piscis quia aptus bellis proprie <u>meerwunder</u>	<u>belua</u> piscis qui est aptus bellis en <u>merwonder</u>	<u>bellua</u> piscis qui aptus natus est bellis <u>merwonder</u>	<u>bellua</u> qui aptus est belliis

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
turpis, et belue id est bestie similis (etc.)						
<u>bellus</u> , a bonus dicitur bellus la, lum, diminutivum, aliquantulum bonus, et comparatur (...) Invenitur etiam hic belus li, pro quodam idolo, ut habetur in Daniele, sed tunc scribitur per unum l.	<u>bellus</u> , a, um, id est pulcer vel aliquan- tulum bonus. Inde belluinus id est aliquan- tulum bellus. Invenitur etiam hic belus, li, pro quodam idolo, ut habetur in Daniele, sed tunc scribitur per unum l.	<u>bellus</u> a um id est pulcher et est diminu- tivum a bonus et est aliquantulum pulcher vel bonus unde Sepe gerunt bella iuvenes pro virgine bella et comparatur	<u>bellus</u> a um <u>schon</u> et est diminutivum a bonus et est aliquan- tulum pulcher vel bonus	<u>bellus</u> a um <u>schone</u> et est diminutivum a bonus et est aliquantulum pulcer vel bonus	<u>bellus</u> la lum <u>schone</u> aliquantulum bonus vel pulcer et est diminutivum a bonus versus Sepe gerunt bella iuvenes pro virgine bella	<u>bellus</u> a um pulcher aliquantulum bonus et est diminutivum a bonus versus Sepe gerunt bella iuvenes pro virgine bella
<u>benefacio</u> cis, verbum neutrum, componitur a bene et facio, et̄ acuit (etc.)	<u>benefacio</u> , cis feci, ctum, n.t. componitur a bene et facio.	<u>benefacio</u> cis <u>woldoen</u>	<u>benefacio</u> <u>waldoen</u>	<u>beneficio</u> <u>waeldoen</u>	<u>benefacio</u> <u>wol dun</u>	<u>benefacio</u> is bene agere

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
			<u>benefactor trix</u> inde <u>waldeder</u>	<u>benefactor vel</u> trix <u>waldeder</u>	<u>benefactor</u> <u>walduner</u> <u>wolteder</u>	
				<u>beneplacito as</u> <u>waelbehaghen</u>	<u>beneplacito</u> <u>wolbehein</u>	<u>beneplacito</u> <u>welbehaghen</u>
		<u>beneplacitus</u> a um <u>behegelick</u>	<u>beneplacitus</u> <u>beheghelich</u>			
<u>benedico</u> cis, in dico cis, exponitur. (etc.)	<u>benedico</u> cis, xi, ctum est gloriam vel gratiam dare. (etc.)	<u>benedico</u> is <u>segenen</u> inde benedixio	<u>benedico</u> is ere <u>zeghenen</u>	<u>benedico</u> cis <u>benedien</u>	<u>benedico</u> cis <u>benedyen</u>	<u>benedico</u> is <u>benedien</u> inde benedico
<u>benivolus</u> , bene componitur cum volo vis, (...) et hic et hec et hoc beni- volens tis, unde hec beni- volentia tie.	<u>benivolus</u> a, um, dicitur a bene et volo. Inde beni- volens et benivolentia.	<u>benivolus</u> a um <u>willich</u> et componitur a bene et volo	<u>benivolus</u> a um <u>witlic</u> et componitur a bene et vola	<u>benivolus</u> a um <u>willich</u> et componitur a bene et volo	<u>benivolus</u> la lum <u>willick</u> componitur a bene et volo	<u>benivolus</u> a um <u>willich</u> et componitur a bene et volo

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>benelinguatus</u> ta, tum, id est eloquens, facundus, a bene et lingua dicitur.	<u>benelinguatus</u> a, um id est eloquens, facundus.	<u>benelinguatus</u> a um id est eloquens et facundus a bene et lingua	<u>benelinguatus</u> eloquens	<u>benelingwatus</u> <u>waelsprekende</u>	<u>beneligwatus</u> <u>wolsprechende</u>	<u>benelinguatus</u> bene loquens
<u>berillus</u> per geminum l, gemma est, in India habens nomen sue gentis secundum Hugucionem (etc.)	<u>berillus</u> per geminum l, est gemma in India habens nomen sue gentis secundum Hugucionem (etc.)	<u>berillus bril</u> lapis similis smaragdo multas habens virtutes	<u>berillus</u> <u>virilis</u> lapis similis smaragdo multas habens virtutes	<u>berillus</u> lapis similis smaragdo proprie est <u>bril</u>	<u>berillus</u> lapis similis smaragdo multas in se continens vir- tutes vel <u>bryl</u>	<u>berillus</u> lapis similis smaragdo multas in se continens vir- tutes
<u>beth</u> apud hebreos dicitur mola olearia vel etiam betha, et beth est secunda littera eorum, et a beth dicunt greci betham	<u>beth</u> apud hebreos dicitur mola olearia, vel est betha, et beth est secunda littera eorum. Et a beth dicunt greci betham	<u>beta</u> apud hebreos mola oliaria apud grecos littera secunda apud nos herba vel caulis que post abscicionem secundario	<u>beta</u> apud hebreos mola olearia; apud grecos littera secunda apud nos herba vel caulis qui post abscicionem secundo	<u>betha</u> herba quedam <u>bete</u>	<u>betha</u> apud ebrehos mola olearia apud grecos littera apud nos herba vel caulis qui post abscicionem secundario	<u>beta</u> apud ebreos mola olearia apud grecos littera apud nos herba vel caulis qui post abscicionem secundario

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
secundam	secundam	crescit in	nascitur in		nascitur in	nascitur in
litteram, et a	litteram. Et a	maguderi	maguderi		magudri proprie	maguderim
betha dicimus	betha dicimus	proprie <u>sprute</u>	proprie <u>sprute</u>		<u>eyn spruss</u> vel	
nos b. Sic ergo	nos b. Sic ergo	vel <u>bete</u>	vel <u>bete</u>		<u>eyn uss-spring</u>	
betha apud	betha apud				vel <u>eyn</u>	
hebreos est	hebreos est				<u>romesche koyl</u>	
mola olearia	mola olearia,					
apud grecos est	apud grecos					
secunda littera,	secunda littera,					
et tunc est	et tunc est					
neutri generis,	neutri generis					
et indeclina-	indeclinabile.					
bile. Apud nos	Et inde apud					
betha dicitur	nos betha f.p.					
in feminei	est genus					
generis, genus	oleris,					
oleris,	scilicet					
scilicet	secundus caulis					
secundus caulis	qui post					
qui post	abscisionem					
abscisionem	nascitur in					
nascitur in	maguderi.					
maguderi,	(etc.)					
(etc.)						

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
		<u>bica eyn bicke</u>	<u>byca beke</u>	<u>bica steenbicke</u>	<u>bica eyn bick</u> vel <u>fedderschosse</u> instrumentum de ligno parvo cum duabus pennis	<u>bica bick</u> instrumentum de ligno parvum ad duobus pennis factum
		<u>biclipeatus</u> dicitur miles sub se habens aliquos milites <u>en twischildich</u> <u>rydder</u>	<u>biclipiatus</u> miles habens aliquos milites sub se <u>twischildich</u> <u>ridder</u>	<u>biclipiatus</u> <u>twischildich</u> <u>ridder</u>	<u>biclippeatus</u> <u>eyn schyldig</u> <u>ritter</u>	<u>biclepiatus</u> <u>twischildich</u> <u>ridder</u>
<u>bifores</u> , a bis et fores com- ponitur pluraliter he bifores biforium, id est duplices valve, quia bina foramina faciant (etc.)	<u>bifores</u> , rium, fe. t., plu- ralis numeri, dicuntur ianue que simul clauduntur, et in claudendo se mutuo claudunt, vel dicuntur duplices	<u>biforis</u> e id est valve duplices	<u>bifores</u> ium <u>valtdore</u>	<u>bifores</u> ium <u>en valduer</u>	<u>bifores</u> ianue duplicate proprie <u>eyn</u> <u>valde dore</u>	<u>bifores</u> ianue duplicate

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
	valve, quia bina foramine faciunt, (etc.)					
<u>bilix</u> cis, licium compo- nitur cum bis vel tris, et dicitur hec <u>bilix</u> cis, et hec <u>trilix</u> cis, id est lorica que contexitur duobus vel tribus liciis accumulatis, (etc.)	<u>bilix</u> , f.t., id est lorica que contexitur duo- bus liciis accumulatis, textitur enim ponendo licium super licium, et dicitur a bis et licium, cum quo compo- nitur etiam tris, ut trilicium, et est lorica que tribus contexi- tur liciis. (etc.)	<u>bilix</u> icis id est lorica que textitur ponen- do licium super licium proprie <u>plate</u> vel <u>halsberch</u>	<u>billix</u> <u>halsberch</u> <u>plate</u> vel pugna	<u>bilix</u> <u>halsbarch</u> <u>plate</u> vel pugna	<u>bilex</u> <u>blade</u> vel pugna	<u>bilex</u> <u>platt</u> vel pugna

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>bimaritus</u> , ti, masculini generis, id est bigamus qui bis fuit maritus, et componitur a bis et maritus, quia bis marcuit, luxuria enim facit marcere hominem, unde (etc.)	<u>bimarius</u> , masculinum substantivum, id est bigamus, qui bis fuit maritus, et dicitur a bis et maritus, quia bis marcuit. Luxuria enim facit marcere hominem. (etc.)	<u>binarius</u> a um <u>twe mannich</u> alii dicunt bimartus a bis et maritus vel bimarcus a bis et marcio es quia bis marcuit luxuriam luxuria facit et inde hominem marcere	<u>bimarius</u> <u>twymanich</u>	<u>bimarius</u> <u>twimannich</u>	<u>bimarius</u> a um <u>tzweymennich</u>	<u>bimarius</u> <u>twiemennich</u>
<u>binus</u> na num nomen distri- butivum quod in singulari tamen valet quantum duo, ut bina lectio, id est due lectiones, sed in plurali tenetur	<u>binus</u> , a, um, nomen distri- butivum, quod in singulari tamen valet quantum duo, ut Bina lectio, id est due lectiones. Sed in plurali tenetur	<u>binus</u> a um nomen distributivum in singulari numero tamen va- let quasi duo ut bina lectio id est due lectio- nes sed in plurali tenetur distributive	<u>binus</u> a um nomen distributivum <u>twe unde twe</u>	<u>binus</u> a um nomen distributivum in singulari <u>twie ende</u> <u>twie</u>	<u>binus</u> a um distributivum in singulari <u>tzwey und</u> <u>tzwey</u>	<u>binus</u> a um distributivum in singulari numero

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
distributive proprie, ut isti comedunt bini, et quandoque tamen valet in plurali quantum in singulari, ut vidi binos homines id est duos, et est compositum binus a bis et unus, inde (etc.)	distributive proprie, ut isti comedunt bini. Et quandoque tamen valet in plurali quantum in singulari, ut vidi binos homines, id est duos, et dicitur a bis et unus. (etc.)	proprie ut isti incedunt bini. Quandoque tamen valet in plurali quantum in singulari ut vidi binos homines id est duos homines et dicitur binus a bis et unus				
		<u>birretum</u> mitra presbiteri	<u>biretrum</u> mitra presbiteri <u>veffe</u>	<u>birretrum</u> mitra presbiteri <u>en beff</u>	<u>birretrum</u> mitra presbiteri scilicet <u>beff</u>	<u>birretrum</u> mitra presbiteri
<u>birsa</u> , cloaca, vel corium bovis, unde (etc.)	<u>byrsa</u> , f.p., id est cloaca vel corium bovis. (etc.)	<u>birsa</u> coreum bovis vel <u>schitcamere</u>	<u>birsa</u> est coreum bovis vel <u>slickamer</u>	<u>birlsa</u> coreum bovis vel <u>schijthuus</u>	<u>birsa</u> coreum bovis vel <u>schiiskamer</u>	<u>birsa</u> corium bovis vel een <u>chijthcamer</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>labilis</u> , a labor, beris, dicitur hic et hec labilis et hoc, le, et dicitur labile quod cito labitur, vel in quo quis facile labitur.	<u>labilis</u> , lis, con. t. et hoc le, quod cito labitur, vel in quo quis facile labitur	<u>labilis</u> et hoc e quod facile labitur vel in quo quis facile labitur	<u>labilis</u> hoc e <u>gladelic of</u> <u>glat</u>	<u>labilis</u> <u>glidelich</u>	<u>labilis</u> et hoc le <u>glydelich</u> vel <u>glydschelych</u>	<u>labilis</u> le <u>glidelick</u>
<u>labiosus</u> , sa, sum, qui grossa habet labia, (etc.)	<u>labiosus</u> , sa, sum, qui grossa habet labia	<u>labiosus</u> a um qui grossa habet labia	<u>labiosus</u> a um <u>groetlippich</u>	<u>labiosus</u> a um <u>grootlippich</u>	<u>labiosus</u> a um <u>groyss lyppyck</u>	<u>labiosus</u> a um <u>groet lippick</u>
<u>labor</u> , beris, lapsus sum, unde (etc.)	<u>labor</u> , eris, lapsus sum, d.t. id est cadere Inde (etc.)	<u>labor</u> eris <u>gliden</u>	<u>labor</u> eris <u>uutgliden</u>	<u>labor</u> eris <u>gliden</u>	<u>labor</u> eris <u>glyden</u>	<u>labor</u> eris <u>gliden</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>labo</u> , as, avi, are, id est titubare, vacillare, et tremere vel labi, (etc.)	<u>labo</u> as, are, avi, n.p. id est titubare, vacillare, et tremere, labi. (etc.)	<u>labo</u> as id est titubare vacillare tremere neutri generis	<u>labo</u> as <u>stameren</u> vel tremere vel <u>gliden</u>	<u>labo</u> as <u>stameren</u> vel <u>gliden</u>	<u>labo</u> as idem vel <u>stammelen</u>	<u>labo</u> as idem vel <u>stameren</u>
<u>labor</u> vel labos huius laboris derivatur a labora, ras. Et a labor dicitur laboriosus, et laboriosus, sa, sum id est plenus labore qui patitur laborem, et qui exigit laborem ut fiat, (etc.)	<u>labor</u> vel labos, oris, id est studium, cura, vigilie, miseria, calamitas, conatus, et dicitur a laboro, as. Inde laborosus et laboriosus, a, um, id est plenus labore, qui patitur laborem, et qui exigit laborem ut fiat	<u>labor</u> oris <u>arbeyt</u> deponentiale generis	<u>labor</u> oris nomen <u>arbeit</u>	<u>labor</u> oris <u>arbeit</u>	<u>labor</u> oris <u>erbeyt</u>	<u>labor</u> oris <u>aerbeit</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>laboro</u> , ras, ravi, re, id est laborem ferre, et laborare labore aliquid facere, et secundum hoc invenitur eius passivum in tertia persona, ut Vestis laboratur, (etc.)	<u>laboro</u> as, avi, n.p. id est laborem ferre. Et laborare, labore aliquid facere. Et secundum hoc invenitur eius passivum in tertia persona, ut vestis laboratur (etc.)	<u>laboro</u> as id est laborem ferre et laborare id est labore aliquid facere et secundum hoc invenitur huius passivum in tertia persona	<u>laboro</u> as <u>arbeyden</u>	<u>laboro</u> as <u>arbeyden</u>	<u>laboro</u> as <u>erbeyden</u>	<u>laboro</u> is <u>aerbeiden</u>
		<u>laborusca</u> <u>hundesvlege</u>	<u>laborusca</u> <u>hundesvleghe</u>	<u>laborusca</u> <u>hontsvliege</u>	<u>laborusca</u> <u>hundesche</u> <u>flyeghe</u>	<u>laborusca</u> musca canis
<u>labrum</u> , a lambo, bis, dicitur hoc labrum et hoc labium, bii.	<u>labrum</u> , bri, et hoc labium bii, ambo a lambo, is, differunt, quia labium	<u>labrum</u> bri <u>lippe</u> virorum vel inferius. Item labrum est in quo	<u>labrum</u> ri <u>lippe</u> et est mulierum vel superiorus Item labrum est quo lavabantur	<u>labrum</u> <u>lippe</u>	<u>labrum</u> eyn <u>gleff eyn lypp</u> scilicet viri Item labrum est quoddam	<u>labron</u> <u>lippe</u> viri vel est illud in quo lavabantur in ingressu templi

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
Et differunt, quia labium dicitur superius, labrum inferius, vel labium mulierum, labrum virorum propter pilos, (...). unde et labrum inveni- tur pro ipso vase in quo pedes lavan- tur, et tunc dicitur labrum a lavando quasi lavum, quia lavatio sine lotio infan- tium in eo fieri solet,	dicitur superius, labrum inferius. Vel labium mulierum, labrum virorum propter pilos, (...) Unde et labrum inveni- tur per ipso vase in quo pedes lavan- tur, et tunc labrum dicitur a lavando quasi lavum, quia lavatio sine lotio infantium in eo fieri solet. Item alveus	lavabantur in ingressu templi sacrificaturi unde et labrum invenitur pro ipso vase in quo pedes la- vantur et tunc labrum a la- vando quia lavatio infan- tum in eodem solet fieri. Item dicitur et alveus et labrum est signum regis bellicum scilicet Eciam dicitur ecclesia vel margo vel extremitas rei unde Tullius ut	in ingressu templi sacri- ficaturi Unde labrum quasi lavium Eciam est signum regis bellicum scilicet vexillum Eciam dicitur ecclesia vel margo vel extremitas rei versus Tullius ut dicit mulierum labra vocantur Sed proprie labra nos dicimus esse virorum Est labrum veneris in campo cardinis asper Est labrum mensura		vas ad lavandum factum scilicet erat vas in qua lavabantur in- gressuri tem- plum dei et sacrificaturi unde labrum quasi lavium Item est signum bellicum regis scilicet vexillum etiam dicitur ecclesia vel mergo vel extremitas rei unde Tullius dicit mulierum labra vocantur sed proprie labia dicimus esse virorum sed communiter eius sit in usu versus labra virorum sed labia dic mulierum	

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
idem dicitur et alveus		dicit mulierum labra vocantur Sed proprie labia nos dicimus esse virorum Est labrum veneris in campo car- dinis asper Est mensura labrum sic pelves labra vocantur Naso refert numquam videamus labra dyane Illud pro vulva dic labrum significare	sic pelves labra vocantur Nos refert num- quam videamus labra dyane Illud quod vulva dic labra significare		verso sit in usu versus labra virorum sed labia dic mulierum	
<u>labrusca</u> , a labrum dicitur hec labrusca, sce, vitis silvestris, sic	<u>labrusta</u> , ste, f.p., vitis silvestris sic dicta, quia in labris, id est	<u>labrusca</u> ce <u>wilt winstock</u> silvestris vitis sic dicta quia in labris	<u>labrusca</u> <u>wilt wijnstok</u>	<u>labrusca</u> <u>wilt wijnstock</u>	<u>labrusca</u> <u>eyn wynstock</u>	<u>labrusca</u> <u>wiilt winstoc</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
dicta, quia in labris, id est extremitatibus terre vel agrorum fini- bus et margi- nibus nascitur, (etc.)	extremitatibus terre vel agro- rum finibus et marginibus nascitur. (etc.)	id est extremitatibus vel agro fini- bus et margi- nibus nascitur				
<u>lac lactis</u> dicitur a leucos quod est album, quia album est, et a lac dicitur hec lactis huius lactis quedam pars intestinorum (etc.)	<u>lac, lactis,</u> n.t. a colore nominatur, eo quod sit albus liquor. Leucos enim grece, album dicunt. Cuius natura ex sanguine procreatur. Nam post partum si quid sanguinis nondum fuerit veteri nutri- mento consump- tum, naturali	<u>lac quasi</u> liquor albi coloris	<u>lac tis mellick</u> Et dicitur quasi liquor albi coloris	<u>lac lactis</u> <u>meelic</u> quasi liquor albei coloris	<u>lac mylche et</u> dicitur quasi liquor albi coloris	<u>lac melick et</u> dicitur quasi liquor albi coloris

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
--------------	----------------	--------------------	-------------	------------------	-----------------	-------------------

meatu fluit in
 mammas, et
 earum virtute
 albescens lac-
 tis accipit
 qualitatem. Et
 a lac dicitur
 hec lactis,
 ctis, quedam
 pars intesti-
 norum. (etc.)

lacero, ras,
 ravi, rare,
 id est
 scindere,
 frangere,
 (etc.)

lacero as, avi,
 a.p. id est
 scindere,
 frangere (etc.)

lacero as
 scindere
 frangere
 vulnerare

lacero as
cleygen vel
schoeren

lacero as
crabben vel
schoren vel
villen

lacero as
villen vel
ryissen

lacero as
villen

lacer, ra, rum,
 id est
 laceratus, vide
 in lacero, ras.

lacer, ra, rum,
 id est
 laceratus. Inde
 lacerosus, sa,
 sum in eodem
 sensu.

lacer
 vulnerator unde
 Qui lacerat
 lacer est
 laceratus qui

lacer een
cleyer versus
 Qui lacerat
 lacer est et
 qui laceratus
 habetur

lacer eri
crabber versus
 qui lacerat
 lacer est
 laceratus qui
 laceratur

lacer ri eyn
rysser versus
 qui lacerat
 lacer est
 laceratus qui
 laceratur

lacer eri
 qui rumpitur
 unde lacerat
 lacer est vel
 qui lacerat
 laceratur

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
		laceratur lacer a um et idem est quod laceratus				
		<u>lacena e hekele</u>	<u>lacena e hekele</u>	<u>lacena e hekel</u>	<u>laceva eyn hechil</u>	<u>lacena id est dentrrix scilicet hekele</u>
<u>lachryma</u> , me, feminei generis, dicitur a lacero, ras, quia lacerat mentem, unde et lachryma quasi lacerans mentem, (etc.)	<u>lachryma</u> , me, f.p. id est gutta fluens de oculis, et dicitur a lacero, as, quia lacerat mentem. Unde (etc.)	<u>lacrima e tran</u> a lacero quia lacerat mentem unde dicitur lacrima quasi lacerans mentem	<u>lacrima e traen</u>	<u>lacrima e en traen</u>	<u>lacrima me eyn drehen</u>	<u>lacrima traen</u>
Item a lachryma lachrymor maris matum. Antiqui tamen dicebant lachrymo, mas, et inde	<u>Lachrymor aris</u> , atus sum, d.p. id est plorare flere. Inde verbalia, (etc.)	<u>lacrimor aris</u> <u>tranen</u> quod antiqui dixe- runt lacrimo as inde verbalia	<u>lacrimor aris</u> <u>tranen</u>	<u>lacrimor aris</u> <u>tranen</u>	<u>lacrimor aris</u> <u>schryen</u>	<u>lacrimor</u> <u>ghrinen</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
verbalia (etc.) <u>Lachrymor</u> , maris, in lachryma vide.						
		<u>lacta</u> quoddam animal <u>egel</u>	<u>lacta</u> quoddam animal <u>eghel</u>	<u>lacta</u> e animal proprie <u>egel</u>	<u>lacta</u> te quoddam animal <u>eyn eghel</u>	<u>lacta</u> quoddam animal <u>eghel</u>
<u>lactatum</u> , ti, cibus qui fit ex lacte ut ex lacte amigdalarum, (etc.)	<u>lactatum</u> , ti, cibus qui fit ex lacte, ut ex lacte amygdalorum	<u>lactatum</u> wyt <u>moes</u> vel <u>wegebri</u> cibus qui fit ex lacte ut ex lacte amigdularum	<u>lactatum</u> ti <u>wit moes</u>	<u>lactatum</u> ti <u>witmues</u>	<u>lactatum</u> ti <u>wyss muysse</u> confectum ex lacte dulci	<u>lactatum</u> <u>witmoes</u> confectum ex lacte dulci
<u>lacteo</u> , ctes, in lacto, tas, exponitur <u>lacto</u> (...) lacteo lac sugo lacto lac prebeo nato. Infans dum	<u>lacto</u> as, avi, a.p. id est lac prebere. Inde lacteo es, id est lac sugere. Unde, Lacteo lac sugo, lacto	<u>lacteo</u> es id est lac sugere et pertinet ad infantem unde lacteo lac sugo lacto dum prebeo nato	<u>lacteo</u> es <u>sughen</u> et pertinet ad infantulum	<u>lacteo</u> es <u>zuken</u> et pertinet ad pueros	<u>lacteo</u> es <u>suogen</u> et pertinet ad pueros unde verbo lacteo lac sugo lacto lac prebeo nato	<u>lacteo</u> lac sugo lacto lac prebeo nato

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
lactet (etc.)	lac prebeo nato. Infans dum lactet, (etc.)					
			<u>lacticinium</u> <u>zuvel</u> vel <u>molkenspise</u>	<u>lacticinium</u> <u>zuvel</u> vel <u>molkenspise</u>	<u>lacticinium</u> <u>milche spyse</u>	<u>lacticinium</u> <u>melken spise</u>
<u>lactuca</u> , a lac dicitur hec lactuca, ce, quia ex abundantia lactis exuberat, vel feminas lacte nutrientes impleat, hec est in viris veneris usum coercet, (etc.)	<u>lactuca</u> , ce, f.p. herba quedam, et dicitur a lac, eo quod ex abundantia lactis exuberet, vel feminas lacte nutrientes impleat. Hec etiam in viris veneris usum coercet. (etc.)	<u>lactuca</u> ce <u>lattick</u> herba a lac quia habundantiam lactis exuberet vel quia lacte nutrientes feminas implet et in viris usum veneris cohercet	<u>lactuca</u> e <u>lodeke</u>	<u>lactuca</u> <u>katten</u> <u>meellich</u>	<u>lactuca</u> <u>lattyck</u> dicta eo quod habundantia lactis exuberet seu quia lacte feminas intelligentes implet	<u>lactuca</u> <u>mellichk</u> <u>cruet</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>lactis</u> huius lactis in lac exponitur. (zie lemma lac, H.L.)		<u>lactis</u> <u>vischemelick</u> unde lac liquor est mamme lactes pisces tenet in se	<u>lactes</u> is <u>vißches melik</u> versus lac liquor est mamme lactes pisces gerunt in se	<u>lactis</u> is <u>meellicken</u> versus lac liquor est et cetera	<u>lactis</u> tis <u>milchener</u> proprie <u>von</u> <u>eym herinck</u>	<u>lactis</u> is <u>mellerlink</u>
<u>lacus</u> , cus, cui, masculini generis, (...) et est lacus cupa in qua vinum decurrit, et fossa que alio nomine dicitur lacuna, et est receptaculum aquarum. Et differt a stagno et piscina. Stagnum enim est aqua	<u>lacus</u> , cus, cui, masculini generis, et hic lacus, ci, secunde decli- nationis invenitur, id est cuppa in qua vinum decurrit, et fossa que alio nomine dicitur lacuna, et est receptaculum aquarum	<u>lacus</u> us ui id est cupa in quam vinum decurrit et fossa que alio nomine dicitur lacuna et receptaculum aquarum et differt a scangno et piscina scangnum enim est aqua stans artificio habens pisces vel carens	<u>lacus</u> ci <u>cule</u> vel <u>pael</u> vel canpa	<u>lacus</u> ci <u>en</u> <u>kule</u>	<u>lacus</u> ci e fovea <u>puole</u>	<u>lacus</u> ci vel cus cui id est fovea

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
stans	Et differt a	piscibus vel				
artificio et	stagno et	dicitur a				
habens pisces.	piscina.	pisce per				
Piscina est	Stagnum enim	contrarium				
aqua stans	est aqua	lacus est aqua				
artificio	stans	stans				
carens	artificio, et	naturaliter				
piscibus, unde	habens pisces.	vel parum				
et dicitur a	Piscina est	fluens sive				
pisce per	aqua stans	habeat pisces				
contrarium.	artificio	sive non qui				
Lacus est aqua	carens	autem dicitur				
stans	piscibus. Unde	lacus quasi				
naturaliter	et dicitur a	locus aque				
vel parum	pisce per	ethymologia				
fluens sive	contrarium.	est				
habeat pisces	Lacus est					
sive non.	aqua stans					
Quia autem	naturaliter					
dicitur lacus	vel parum					
quasi locus	fluens, sive					
aque etymo-	habeat pisces					
logia est,	sive non					
(etc.)						

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
		<u>laficus</u> avis <u>grone specht</u>	<u>laficus</u> avis <u>gronespecht</u>	<u>laficus</u> ci <u>gruenspecht</u>	<u>laficus</u> ci <u>eyn grune</u> <u>specht</u>	<u>laficus</u> ci <u>groen specht</u>
<u>lagena</u> , laginos grece inde nos dicimus lagena, ne, et est lagena vas vinarium proprie, licet etiam aquatile inveniatur. Unde in evangelio (etc.)	<u>lagena</u> , ne, f.p. est vas vinarium proprie, licet etiam aquatile inveniatur. Unde in evangelio. (etc.)	<u>lagena</u> e <u>legelen</u> et est proprie vas vinarium licet et aquatile inveniatur Et non quod quidam solent proferre hoc nomen corrupte scilicet languena	<u>lagena</u> e <u>leg Helen</u>	<u>lagena</u> <u>legelen</u>	<u>lagena</u> <u>eyn</u> <u>legeln</u>	<u>lagena</u> <u>legelen</u>
<u>laicus</u> , ca, cum, id est popularis, et dicitur a laos quod est populus, vel potius a laos quod est	<u>laicus</u> , ca, cum, id est popularis, et dicitur a laos, quod est populus, quod dicitur a laas quod est	<u>laycus</u> a um id est popularis a laos quod est populus vel pocius a laos quod est lapis inde laycus id est lapideus	<u>laycus</u> ca <u>leye</u> Et dicitur a laos id est lapis et icos pectus quasi habens lapi- deum pectus	<u>laycus</u> ca <u>en leke</u> et dicitur a laos id est lapis et icos pectus quasi habens lapi- dium pectus	<u>laycus</u> ca <u>eyn leyhe</u> et dicitur a laos id est lapis et ycos pectus quasi habens lapi- dium pactus	<u>laicus</u> <u>leek</u> et dicitur a laos id est lapis

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
lapis, inde laicus id est lapideus, quia durus et extraneus a scientia litterarum, (etc.)	lapis. Inde laicus quia durus et extraneus est a scientia litterarum (etc.)	quia deotalion reparavit homines de lapidibus iactis post tergum vel lapideus id est durus et extraneus a scientia litterarum				
<u>lambo</u> , bis, bi, bitum, id est lambere, id est lingere, lingua contingere. (etc.)	<u>lambo</u> , bis, bitum, a.t. id est lingere, lingua contingere. (etc.)	<u>lambo</u> is id est lingere lingua contingere	<u>lambo</u> is <u>licken</u>	<u>lambo</u> is <u>leeken</u>	<u>lambo</u> is <u>lecken</u> et proprie hominum versus lingere dico canum sed lambere dico virorum	<u>lambo</u> is lambi itum <u>lecken</u> proprie virorum versus lingere dico canum sed lambere dico virorum
<u>lana</u> , ne, dicitur a lanio, nias, quia laniatur cum	<u>lana</u> , ne, id est vellus, et dicitur a lanio, quia laniatur	<u>lana</u> e <u>vulle</u> a lanio as quia laniatur dum carpitur	<u>lana</u> e <u>wulle</u>	<u>lana</u> e <u>wulle</u>	<u>lana</u> ne <u>wollen</u>	<u>lana</u> <u>wolle</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
carpitur, (etc.)	cum carpitur. (etc.)					
<u>lancea</u> , cee, dicitur a lance pro libra, et est proprie lancea hasta (etc.)	<u>lancea</u> , cee, est proprie hasta habens in medio amentum, et dicitur a lance pro libra, (etc.)	<u>lancea</u> e <u>sper</u> proprie hasta	<u>lancea</u> e <u>speer</u>	<u>lancia</u> e <u>speer</u>	<u>lancia</u> <u>eyn</u> <u>sper</u>	<u>lancea</u> <u>speer</u>
<u>terribilis</u> , a terreo res, dicitur hic et hec <u>terribilis</u> et hoc le id est metuendus quasi terrore habilis. (etc.)	<u>terribilis</u> , con. t., et hoc le, id est metuendus, quasi terrori habilis.	<u>terribilis</u> le id est metuendus	<u>terribilis</u> hoc e <u>grezelic</u>	<u>terribilis</u> et hoc le <u>grijscelic</u>	<u>terribilis</u> et hoc le <u>grysselych</u>	<u>terribilis</u> <u>vervarelic</u>
<u>tersus</u> , a tergo gis, tersi, tersum, dicitur	<u>tersus</u> , sa, sum id est mundus, nitidus,	<u>tersus</u> a um <u>gedroget</u> a tergo	<u>tersus</u> a um <u>gedroghet</u> vel <u>gereyniget</u> a	<u>tersus</u> a um <u>gedroecht</u> of <u>gereyneghet</u>	<u>tersus</u> a um <u>gedruget</u> et <u>gereyniget</u>	<u>tersus</u> a um sicatus vel piagitus

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
		<u>testadulus</u> <u>garnewinden-</u> <u>stock</u>	<u>testadulus li</u> <u>gaerwijnden-</u> <u>stok</u>	<u>testadulus li</u> <u>garwinderstock</u>	<u>testadulus li</u> <u>garwynden</u> <u>stock</u>	<u>testadulus li</u> sipes garagalli (?)
<u>testis</u> , a testor dicitur hic et hec testis, quia testatur vel quia testationi et confir- mationi testamenti solet abhiberi.	<u>testis stis</u> , con. g. dicitur a testor aris, quia testatur, vel quia testationi et confirmationi testamenti solet adhiberi. Inde testimonium, nii. Et hinc hic et hec testimonialis, lis, et hoc le.	<u>testis is tuch</u> a testor quia testatur vel quia testationi id est confirma- tioni testa- menti solet adhiberi	<u>testis tuech</u>	<u>testis is</u> <u>tuuch</u>	<u>testis</u> <u>getzuyick</u>	<u>testis</u> <u>ghetuuch</u> qui testatur aliquem esse veram

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>testor</u> aris, atus sum, ari, id est testamentum facere, et testari, testificare, testimonium dare et testari, id est iurare, vel coniurare, vel in testem adducere, vel rogare. (...) Testor est deponens, cum omnibus suis compositis.	<u>testor</u> , aris, atus sum, d.p. id est testa- mentum facere. Et testari id est testifi- care, testi- monium dare. Et testari id est iurare vel coniurare, vel in testem adducere vel rogare. (etc.)	<u>testor</u> aris <u>tugen</u> testa- mentum facere et testari id est testificari testimonium dare et testari id est iurare vel coniurare vel in testem adducere vel rogare depo- nens cum omnibus suis compositis	<u>testor</u> aris <u>tughen</u> testa- mentum facere vel testimonium dare vel iurare vel coniurare	<u>testor</u> aris <u>tughen</u> vel testimonium facere vel testimonium dare vel iurare vel coniurare	<u>testor</u> aris <u>zugen</u> vel testimonium facere vel testimonium dare vel iurare vel coniurare	<u>testor</u> aris <u>tughen</u> vel testimonium dare et iurare coniurare
<u>texo</u> xis, xui, xtum, xtu, ad telam pertinet, et texere, id est cooperire,	<u>texo</u> , xis, xui, textum, a.p., id est cooperire, ordinare,	<u>texo</u> is xui textum ad tela pertinet id est cooperire construere	<u>texo</u> is componere tegere ornare confirmare weven	<u>texo</u> is componere ordinare confirmare weven	<u>texo</u> is tegere ornare confirmare <u>weben</u>	<u>texso</u> is componere tegere ornare confirmare weven

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
ordinare, construere, (etc.)	construere, et ad telam pertinet. (etc.)	tegem confir- mare acus				
<u>thalamus</u> , thalamos grece latine dicitur cubiculum vel coniugalis lectus, unde hic thalamus dicitur apud nos cubiculum vel camera vel coniugalis lectus sponsi et sponse, (etc.)	<u>thalamus</u> mi, masculini generis, dicitur cubiculum vel camera, vel coniugalis lectus sponsi et sponse, et dicitur a thalamos grece quod latine dicitur cubi- culum, vel coniugalis lectus, vel a thalamos duce, (etc.)	<u>thalamus</u> mi <u>slapekamer</u> cubiculum camera coniugalis lectus sponsi et sponse	<u>thalamus</u> mi <u>beddecamer</u>	<u>thalamus</u> mi <u>beedcamer</u>	<u>thalamus</u> mi <u>slayffkammer</u>	<u>talamus</u> mi cubiculum

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>theatrum</u> a theoro dicitur hoc theatrum tri, spectacu- lum ubicumque fiat semicir- culi figuram habens, in quo stantes omnes inspiciunt, cuius forma prius rotunda erat, sicut et amphitea- tri, sed postea ex medio amphi- teatro theatrum factum est, sic dictum a spec- taculo, item theatrum dici- tur prostibulum et lupanar, quia post ludos	<u>theatrum</u> , tri, neutri generis, spectaculum ubicumque fiat semicirculi figuram habens, in quo stantes omnes inspiciunt, cuius forma prius rotunda erat, sicut et amphitheatri, sed postea ex medio amphi- teatro thea- trum factum est, sic dictum a spectaculo. Item theatrum dicitur prostibulum et lupanar, quia post ludos	<u>theatrum</u> tri <u>rathus</u> habens figuram semi- circuli in quo stantes omnes aspiciunt cuius forma primum rotunda erat sicut et amphiteatri sed ex medio amphiteatro theatrum factum est Eciam dici- tur prostibulum et lupanar quia post ludos ex actos mulieres meretrices ibi prostituerentur a theoron vel theoros id est videre	<u>teatrum</u> tri <u>spelhuys</u> scilicet spectaculum semicirculi figuram habens quo stantes homines inspiciunt cuius forma prius erat laterem vel a theos	<u>theatrum</u> <u>spelehuus</u> scilicet spectaculum semicirculi figuram habens cuius forma prius erat theron vel theros	<u>theatrum</u> <u>speelhues</u> scilicet spectaculum semicirculi figuram habens quo stantes homines inspiciunt cuius forma prius erat rotunda	<u>theatrum spelhuus</u> spectaculum semicirculi figuram habens quo stans homines inspiciunt

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
exactos meretrices prostituerentur ibi, (etc.)	exactos, meretrices prostituebantur ibi. (etc.)					
<u>theca</u> ce, grece latine positio repositorium quodcunque sit, quia ibi reponatur aliquid. Vel teca dicitur quasi tega, c posita pro g, a tego gis, quia aliquid receptum tegat. (etc.)	<u>theca</u> , ce, grece, latine positio, repositorium quodcunque sit, eo quod ibi reponatur aliquid.	<u>theca</u> e <u>swert</u> <u>scheyde</u> <u>vingerhoyt</u> Et dicitur repositorium quodcunque a theca grece quod latine dicitur posicio vel theca a tego gis quasi thega quia aliquod receptum tegit c pro g posita	<u>theca</u> ce <u>sweert</u> <u>schede</u> vel <u>vingerhoet</u>	<u>theca</u> sub ordo <u>scheyde</u> vel <u>vingerhoet</u>	<u>theca</u> ce <u>fyngerhuyd</u>	<u>theca</u> e <u>vingherhoet</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>thesaurus</u> , theca compo- nitur cum aurum, et dicitur hic thesaurus ri, id est aurum repositum vel locus ubi aurum reponitur, (etc.)	<u>thesaurus</u> ri, masculini generis, id est aurum repositum vel locus ubi aurum reponitur, et dicitur a theca et aurum. (etc.)	<u>thezaurus</u> <u>schat</u> vel locus ubi ponitur	<u>thesaurus</u> ri <u>schat</u> vel locus ubi ponitur	<u>thezaurus</u> ri <u>schat</u> vel locus ubi ponitur	<u>thesaurus</u> <u>schatz</u> vel locus ubi ponitur	<u>thesaurus</u> gasa similis locus ubi ponitur
<u>thus</u> thuris a theos quod est deus dicitur, et est thus arbor arabie immensa et ramosa, et est feminei generis thus pro arbore, et eius fructus similiter dicitur hoc	<u>thus</u> uris, est arbor arabie immensa atque ramosa, lenis- simi corticis, ramis ad aceris qualitatem amigdale modo succum aroma- ticum fundens album, et apud nos appellatur	<u>thus</u> uris arbor arabie immensa et eius fructus similiter dicitur thus quedam maneries eius apud nos dicitur mascu- lum quia sit natura rotundum in modum testiculorum	<u>thus</u> uris <u>wyroc</u> arbor arabie vel resina quia diis abdoletur	<u>thus</u> uris <u>wieroeck</u> arbor arabie	<u>thus</u> thuris <u>wyrauch</u> arbor arabie vel resina quia diis adoletur	<u>thus</u> <u>wieroeck</u> arbor arabie vel resina quia dis adoletur

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
thus generis neutri et quedam maneries eius apud nos dicitur mascu- lum, quia sit natura rotundum in modum thesticulorum, reliquum vero planum et pene scabrosum minus optimum. Et dicitur thus a theos, quia in sacrificiis deorum adoletur et sacrificatur, et secundum hoc habet aspirationem, vel tus turis dicitur a tundendo, quia tunditur vel	masculus, eo quo natura rotundum ad modum testi- culorum, reliquum vero planum et pene scabrosum minus optimum. Adulteratur autem admixta resina et gumi, sed dinoscitur sua proprie- tate. Nam thus igni appositum ardescit, resina fumescit, gumi vero liquescit. Et thus est generis feminei per arbore, sed pro fructu neutri	reliquum vere planum et pene scabiosum vel scabrosum minus aptitum. Et dicitur thus a theos quia in sacrificiis adoletur et sacrificatur et secundum hoc habet aspirationem vel thus dici- tur a tundendo quia tunditur vel quia abile est ad tuendum et secundum hoc aspiracione caret hoc et libanum dicitur a monte libana ubi collitur				

Cath.

Brevil.

Voc. Skokl.

C 15

Voc. Sax.

Dief. 19

Br. 10.886

quia habile est generis. Hoc
ad tundendum, etiam dicitur
et secundum hoc libanum a monte
caret libano ubi
aspiratione. colligitur. Et
Et hoc etiam nota quod
libanum dicitur secundum
a monte libano Hugucionem thus
ubi colligitur. dicitur a theos
(etc.) quod est deus,
quia in sacri-
ficiis deorum
adoletur et
sacrificatur, et
secundum hoc
habet aspira-
tionem. Vel
dicitur a tundo,
dis, quia abile
est ad tundendum,
et secundum hoc
non aspiratur.
Et a thus dici-
tur thureus
(etc.)

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
<u>tibia</u> a tibin quod est iuncus dicitur hec tibia bie, crus propter longitudinem, unde hic et hec tibialis et hoc le, et hoc tibiale lis, quod a bracis depen- det ad tibias tegendas. Item et alio nomine dicitur tubricus quasi tibicus, quia tibias tegat, vel dicitur a tibia et bracis, quia a bracis usque ad tibias perveniat.	<u>tibia</u> , bie, id est crus, et dicitur a tibin quod est iuncus, propter longitudinem. Inde hic et hec tibialis, et hoc le, et hoc tibiale, lis, illud quod a brachis depen- det ad tibias tegendas. Idem et alio nomine dicitur tubricus quasi tibicus, eo quod tibias tegat, vel dicitur a tibia et brachis usque ad tibias perveniat.	<u>tibia</u> e <u>schene</u> <u>schulder</u> crus a tibin quod est iunctus propter longitudinem. Item est instrumentum musicale quia primum de ceruinis tibeis et cruribus gruinis et tibeis hinnulorum vel muloris fieret habens multa foramina	<u>tibia</u> <u>schinke</u> vel <u>sculder</u> vel crus a tybin id est inutus propter longitudinem Item est instrumentum musicum scilicet <u>fleute</u> quod deservit tyberis et sic cruribus huniloris fiebat habens multa foramina	<u>tibia</u> <u>schene</u> vel <u>schulder</u> vel crus scilicet <u>schinke</u> a tibin id est iunctus viese propter longitudinem Item est instrumentum musicum scilicet <u>eyn fleyt</u>	<u>tybia</u> <u>schynck</u> vel <u>schulder</u> vel crus scilicet <u>schene</u> a tibin id est iunctus propter longitudinem Item est instrumentum musicum scilicet <u>eyn fleyt</u>	<u>tibea</u> <u>een sceen</u> <u>of scouderen</u> vel crus scilicet <u>scincke</u> a tibin id est iuncus propter longitudinem Item est instrumentum musicum proprie <u>een fluette</u>

<u>Cath.</u>	<u>Brevil.</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
Item a tibia dicitur tibia bie, quoddam instrumentum musicum, quia primum de ceruinis et gruinis tibiis et cruribus hinulorum hinnulorum fieret, sed postea abusive undecunque fieret, (etc.)	Item tibia est quoddam musicum instrumentum, quia primum de ceruinis et gruinis tibiis et cruribus hinulorum fieret, sed postea abusive undecumque fieret. Inde tibianus a, um, ad tibiam pertinens, vel tibias faciens.					
		<u>tibiale is</u> scilicet quod a brachiis dependet ad tibias tegendas item et alio	<u>tibiale is</u> <u>brock</u> <u>beynlinck</u>	<u>tibiale is</u> <u>benelic</u>	<u>tibiale is</u> substantivum <u>eyn beynlynck</u> <u>von eyner</u> <u>bruoche</u> scilicet quod	<u>tibiale is</u> similis

Cath.

Brevil.

Voc. Skokl.

C 15

Voc. Sax.

Dief. 19

Br. 10.886

nomine dicitur
tiburcus quasi
tibicus quia
tibias tegat
vel dicitur a
tibiis et
brachiis quia
a brachiis
usque ad tibias
veniat

pendet de
bracis ad
tibias

4.4.2 Relatie tot het Cath. en de Brevil.

Het verschijnsel dat ongeveer de helft der trefwoorden niet in het Cath. en niet in de Brevil. voorkomt, hebben we reeds besproken in par. 4.3.2. We bespreken in deze paragraaf de overeenkomsten en de verschillen in de Latijnse tekst van de interpretamenten van het Cath. en de Brevil. met die der andere teksten om hun preciese relaties tot deze ééntalige woordenboeken te ontdekken. De onderlinge overeenkomsten en de verschillen van de tweetalige teksten komen hier slechts summier ter sprake, in de volgende paragrafen echter uitvoerig. We bespreken de interpretamenten in de volgorde waarin ze in onze lijst voorkomen. Als we spreken van "is gelijk", laten we spelling en kleine (klank-)verschillen terzijde.

babatum: er is een vage overeenstemming tussen de interpretamenten van de Brevil. en van de Voc. Skokl.

baculus: het eerste deel van de interpretamenten van de teksten en m.n. dat van de Voc. Skokl. is duidelijk geïnspireerd op het Cath. of de Brevil. In de tekst van de Voc. Skokl. en van het Cath. is de woordvolgorde moti vino tegenover de Brevil. met vino moti. Deze drie teksten stemmen met elkaar overeen. De tweetalige teksten lijken op hun beurt met elkaar overeen te stemmen, m.n. de Voc. Skokl., C 15, de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 met colens basim (laatste stuk). Hun zinsneden "vel a bazulo vel dicitur quasi carens basim" komen uit een andere Latijnse bron die zij gemeenschappelijk hebben. C 15, de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 sluiten hier bij elkaar aan.

bello: de tekst van de Voc. Skokl. lijkt geïnspireerd op die van het Cath.

belua: alle teksten schijnen terug te gaan op die van het Cath., behalve de tekst van de Brevil. Cath. en Brevil. stemmen in het tweede deel van het lemma letterlijk overeen.

bellus: alle teksten schijnen terug te gaan op het Cath. De slotformule in de Voc. Skokl., Dief. 19 en Br. 10.886 vertoont geen relatie met de ééntalige vocabularii. C 15 en de Voc. Sax. hebben een identiek interpretament. Cath. en Brevil. stemmen, zeker in het tweede deel van het lemma, letterlijk overeen.

benedico: de toevoeging in de Voc. Skokl. en Br. 10.886 komt uit een andere Latijnse tekst.

benivolus: alle teksten schijnen terug te gaan op het Cath.

benelinguatus: de Voc. Skokl., de Brevil., C 15 en Br. 10.886 gaan terug op het Cath.

berillus: het Cath. en de Brevil. stemmen overeen. De tweetalige teksten gaan terug op een andere Latijnse bron dan het Cath.

betha: alle teksten (behalve de Voc. Sax.) schijnen terug te gaan op het Cath.

De Brevil. is bijna woordelijke gelijk aan het Cath.

bifores: de tekst van de Voc. Skokl. en de Brevil. ("duplices" etc.) schijnt op het Cath. geïnspireerd; de tekst van Dief. 19 en Br. 10.886 daarentegen op een andere Latijnse tekst.

bilix: de Brevil. gaat niet terug op het Cath. De tweetalige woordenboeken (behalve Voc. Skokl.) gaan terug op een andere tekst dan die van het Cath.; pugna staat alleen in C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886. De Voc. Skokl. gaat terug op de Brevil.

bimarius: de tekst van de Voc. Skokl. lijkt op die van de Brevil., maar is bewerkt. De Brevil. geeft als trefwoord bimarius evenals de tweetalige woordenboeken.

binus: alle teksten lijken op het Cath. De Voc. Skokl. en Br. 10.886 lezen tezamen numero.

birsa: idem.

labilis: de tekst van de Voc. Skokl. is bijna woordelijk gelijk aan die van het Cath. en de Brevil.

labiosus: idem.

labo: de tekst van de Voc. Skokl. en in mindere mate die van C 15 lijkt op die van het Cath. en de Brevil.

labor: Brevil. gaat duidelijk terug op het Cath., maar heeft ook een andere bron gebruikt.

laboro: de tekst van de Voc. Skokl. is bijna woordelijk gelijk aan die van het Cath. en de Brevil.

labrum: de teksten van de Voc. Skokl., C 15, Dief. 19 en Br. 10.886 lijken slechts ten dele op die van het Cath. en de Brevil. Er is hier een andere Latijnse bron. De interpretamenten van het Cath. en van de Brevil. zijn bijna woordelijk gelijk. De laatste zin van de tekst stemt in de Voc. Skokl. en C 15 overeen; idem voor Dief. 19 en Br. 10.886.

labrusca: de Voc. Skokl. lijkt hier op het Cath. en de Brevil., die op hun beurt weer woordelijk overeenstemmen.

lac: de tweetalige teksten gaan terug op een andere tekst dan het Cath. Het Cath. en de Brevil. stemmen deels woordelijk overeen. De Brevil. heeft blijkbaar een andere bron naast het Cath. gebruikt.

lacero: vulnerare in het interpretament van de Voc. Skokl. komt uit een andere Latijnse bron; overigens stemmen Cath., Brevil. en de Voc. Skokl. overeen.

lacer: het Cath. en de Brevil. stemmen overeen. De spreuk "unde" staat in de Voc. Skokl. en Br. 10.886; de spreuk "versus" in C 15, de Voc. Sax. en Dief. 19.

lacrima: de spelling van het Cath. en de Brevil. van dit woord is anders dan die van de tweetalige woordenboeken. De interpretamenten van de Voc. Skokl.,

het Cath. en de Brevil. zijn gelijk.

lacrimor: idem. De Voc. Skokl. met een zelfstandig interpretament gelijkt het Cath. het meest.

lactatum: de tekst van de Voc. Skokl. is gelijk aan die van het Cath. en de Brevil. Dief. 19 en Br. 10.886 stemmen met elkaar overeen: 'ex lacte dulci'.

lacteo: de teksten van de Voc. Skokl., Dief. 19 en Br. 10.886 zijn gelijk aan die van het Cath. en de Brevil. met de tekst lacteo lac sugo lacto lac prebeo nato. De Brevil. en de Voc. Skokl. wijken het meest af; samen hebben ze lacteo es, id est lac sugere. C 15 en de Voc. Sax. wijken af met minder Latijn. De Voc. Sax. en Dief. 19 geven ad pueros, terwijl C 15, de Voc. Skokl. en ook de Brevil. infantulum, infantem en infans hebben.

lactuca: de Voc. Skokl. en Dief. 19 lijken op het Cath. en de Brevil.

lacus: de Voc. Skokl. lijkt op het Cath. Dief. 19 en Br. 10.886 wijken samen af. C 15 staat met canpa apart (schrijffout voor cupa?).

laficus: de Voc. Skokl. en C 15 zijn woordelijk gelijk, wat ook het geval is met de andere tweetalige woordenboeken. Het trefwoord komt niet voor in de één-talige Latijnse woordenboeken.

lagena: de Voc. Skokl. lijkt enigszins geïnspireerd te zijn op het Cath. en de Brevil. Het tweede deel van de tekst van de Voc. Skokl. verraaft een andere Latijnse bron.

laicus: de Voc. Skokl. lijkt hier meer op het Cath. ("vel potius a laos") dan op de Brevil. C 15, de Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 hebben een ander interpretament uit een andere Latijnse bron dan het Cath. en de Brevil.

lambo: de Voc. Skokl. lijkt op het Cath. en de Brevil. Dief. 19 en Br. 10.886 wijken samen af.

lana: de Voc. Skokl. lijkt op het Cath. en de Brevil.

lancea: idem.

terribilis: idem.

tersus: de Voc. Skokl. en C 15 lijken door hun Latijnse toevoeging "a tergo" op het interpretament van het Cath.

testa: de Voc. Skokl. en Dief. 19 lijken op het Cath. en de Brevil. Br. 10.886 wijkt duidelijk af.

testis: de Voc. Skokl. lijkt op het Cath. en de Brevil. Het Cath. en de Brevil. hebben dezelfde tekst. Br. 10.886 wijkt duidelijk af.

testor: het eerste deel van het interpretament van de Voc. Skokl. en de interpretamenten van C 15, Dief. 19 en Br. 10.886 gaan terug op die van het Cath. en de Brevil. Het tweede deel van de tekst van de Voc. Skokl. gaat terug op het Cath.

texo: alle teksten lijken op het Cath. Voorts: "cooperire" in het Cath. (Ca),

de Brevil. (B) en de Voc. Skokl. (Sk). "ordinare" in Ca, B en Sa. "construere" in Ca, B en Sk. "confirmare" in Sk, C, Sa, D en Br. "ornare" in C, D en Br. thalamus: de Voc. Skokl. lijkt op het Cath., maar het meest op de Brevil. theatrum: alle teksten lijken op het Cath. en de Brevil. Het Cath. en de Brevil. stemmen woordelijk overeen.

theca: de Voc. Skokl. lijkt op het Cath. en minder op de Brevil.

thesaurus: alle teksten lijken op het Cath. en de Brevil.; de tweetalige hebben 'aurum' weggelaten.

thus: de Voc. Skokl. lijkt op het Cath. Dief. 19 en Br. 10.886 met resina etc. staan apart. Deze tekst kan alleen binnen ons kader van onderzoek geïnspireerd zijn op de Brevil. C 15 en de Voc. Sax. stemmen met hun zeer beknopte interpretamenten overeen.

tibia: alle teksten lijken op het Cath. en de Brevil.; let op iunctus bij de tweetalige vocabularii. (in C 15 schrijffout).

tibiale: dit trefwoord ontbreekt in de ééntalige Latijnse woordenboeken. Het eerste deel van de tekst van de Voc. Skokl. stemt met de tekst van Dief. 19 overeen.

De vele overeenkomsten van de Voc. Skokl. met het Cath. en de Brevil. zijn tekenend voor de relatief enge overeenkomst van deze drie teksten. We kunnen hier hoogstens van relatief spreken, omdat ca. 50% van de lemmata van de tweetalige woordenboeken en dus ook van de Voc. Skokl. vertegenwoordigd is in de ééntalige Latijnse. Dat echter de andere teksten minder met het Cath. en de Brevil. overeenstemmen, is slechts schijn, omdat deze het Latijn in de interpretamenten sterk hebben gereduceerd, bij welke reductie de Voc. Sax. vooropgaat, zie bv. de interpretamenten van betha en labrum.

De overeenkomst van het Cath. en de Brevil. is zeer duidelijk: de Brevil. gaat in zeer veel interpretamenten woordelijk terug op het Cath., maar heeft een andere tekst of andere teksten daarnaast verwerkt.

In de Brevil. en de tweetalige woordenboeken komen twee lemmata voor, die niet in het Cath. staan: babatum, lactis.

De vraag doet zich voor, op welke van de twee door ons onderzochte Latijnse bronnen de tweetalige woordenboeken het meest terug gaan.

Geven we de vocabularii weer met hun siglen (zie par. 4.1.5 en 4.3.2), dan zien we de volgende groepen overeenstemmingen met een frequentie van drie of meer:

Ca = B = Sk = C = Sa = D = Br	bellus, benivulus, betha (Sa?), binus, birsa, texo, theatrum, thesaurus, tibia (9)
Ca = B = Sk	baculus, bifores, labilis, labiosus, laboro, labrusca, lacero, lacrima, lactatum, lagena, lambo, lana, lancea, terribilis, testis, texo, thus (17)

Ca = B	bello, bellus, belua, berillus, betha, bilix, labrum, lac, lacer, lacrima, labor, laicus (12)
Ca = Sk	bello, lacrimor, lacus, theca, thus (5)
B = Sk	babatum, bimarius, bilix, lacteo, thalamus (5)
Ca = B = Sk = C	labo, tersus, testor (3)
Sk = C = Sa = D = Br	baculus, berillus, lac, texo, thesaurus, tibia, tibiale (7)
C = Sa = D = Br	baculus, bilix, laicus (3)
C = Sa	bellus, lacteo, thus (3)
D = Br	bifores, labrum, lactatum, lactis, lacus, lambo, testor (7)

De Voc. Skokl. heeft zeer veel Latijn in zijn interpretamenten in vergelijking met de andere tweetalige woordenboeken, zodat het niet verwonderlijk is, dat de Voc. Skokl. vaak optreedt in de bovenstaande lijst. Daarentegen is een voorkomen in de andere tweetalige teksten van groot belang, omdat deze het Latijn sterk hebben gereduceerd.

Het is misschien veelzeggend, dat babatum niet in het Cath. en wel in de overige teksten voorkomt. Het interpretament van thus in de Brevil. komt met die van de tweetalige vocabularii (behalve met de Voc. Skokl.) overeen, terwijl het Cath. een geheel andere lezing heeft. Daartegenover staat slechts één interpretament van het Cath. dat gemeenschappelijk is aan de tweetalige woordenboeken (belua met "aptus"). Wij concluderen hieruit dat de Brevil. mogelijk een directere bron is geweest dan het Cath.

In de bovenstaande lijst van de groepen overeenstemmingen zien we, dat de Brevil. in 34 gevallen vertegenwoordigd is met de Voc. Skokl. Van deze 34 gevallen zijn er 5 exclusief. Ook met het Cath. stemt de Voc. Skokl. in 34 gevallen overeen, waarvan 5 exclusief. Het Cath. en de Brevil. stemmen in 41 gevallen overeen. In alle overeenkomsten waarin Dief. 19 en Br. 10.886 voorkomen, treden deze tweetalige woordenboeken tezamen op. Hoe de onderlinge relaties van deze twee teksten precies is, is het onderwerp van de volgende par. 4.4.5. We zien voorts, dat C 15 alleen voorkomt in combinatie met de Voc. Skokl. en/of de Voc. Sax., waarin we een aanwijzing zien voor de nauwe relatie van deze tweetalige vocabularii. De Voc. Sax. wordt alleen genoemd in combinatie met C 15 en verder met Dief. 19 en Br. 10.886. De Voc. Skokl. is in de relaties van de Voc. Sax. niet steeds aanwezig.

Op grond van de bovenstaande overwegingen vermoeden wij, dat de tweetalige teksten wel teruggaan op een Breviloquus die echter een andere is dan die van Reuchlin die wij raadpleegden. We kunnen slechts het relatieschema, zoals we dat tekenden in par. 4.3.9, bevestigen.

In par. 4.3.2 zagen we reeds, dat ongeveer 50% van de trefwoorden van de tweetalige woordenboeken voorkwam in het Cath. en de Brevil., waaruit wij concludeerden, dat er andere Latijnse bronnen zijn geweest. Wij signaleerden een andere Latijnse bron in de volgende lemmata:

baculus: de laatste zinsnede bij alle tweetalige teksten.

bellus: slotformule in de Voc. Skokl., Dief. 19 en Br. 10.886.

benedico: de toevoeging in de Voc. Skokl. en Br. 10.886.

berillus: alle.

bifores: Dief. 19 en Br. 10.886.

bilix: alle.

binus: numero in Voc. Skokl. en Br. 10.886.

labrum: alle (ook Voc. Sax.?)

lac: alle.

lacero: Voc. Skokl.

lacus: Dief. 19 en Br. 10.886.

laicus: C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886.

lambo: Dief. 19 en Br. 10.886.

testa: Br. 10.886.

testis: Br. 10.886.

texo: confirmare in alle.

ornare in C 15, Dief. 19 en Br. 10.886.

Het is wel weer opvallend dat in twaalf van de 15 gevallen waarbij Dief. 19 en/of Br. 10.886 worden genoemd, deze tezamen voorkomen, waarvan 3 exclusief. We zien hierin, dat Dief. 19 en Br. 10.886 het meest afwijken van de interpretamenten van het Cath. en de Brevil. en van deze twee vocabularii vooral Br. 10.886, de latere tekst. We kunnen dit toeschrijven aan de bron van deze teksten die volgens de stand van ons onderzoek zich op een andere wijze vanaf het Cath. en de Brevil. schijnt ontwikkeld te hebben dan de Voc. Skokl. en daarmee C 15. Hiermee zeggen we zoveel als dat Dief. 19 en Br. 10.886 een zodanige relatie onderhouden, dat we deze toeschrijven aan een gemeenschappelijke bron, wat ook het geval schijnt te zijn met de Voc. Skokl. en C 15. Maar daarover later meer. Wij concluderen, dat een Breviloquus zeker in de Latijnse traditie van de tweetalige teksten te vinden is, maar dat andere Latijnse bronnen of een andere Latijnse bron in deze teksten verwerkt zijn of is.

Ook de traditie van de ééntalige Latijnse woordenboeken van het Cath. en de Brevil. loopt niet direct van het Cath. naar de Brevil. In ons onderzoek wijzen we hiervoor naar de interpretamenten van: babatum, baculus, belua, bimarius, lac, lacer, lacus, laicus, thalamus, theca, thus. Naast het Cath. heeft de Brevil. blijkbaar ander materiaal verwerkt.

De onderzoekingen van Bellaard en van Claes naar de traditie van de ééntalige Latijnse vocabularii doen ons echter geloven in een zeer besliste directe lijn van traditie, waar zij spreken over de Breviloquus ontstaan uit excerpten van het Catholicon.

Claes (1967/1968) verklaart de filiatie van de Latijnse woordenboeken volgens de lijn:

Isidorus van Sevilla, Originum vel Etymologiarum Libri XX (Liber X, De Vocabulis) (7)

Ansileubus (?), Liber glossarum

Papias, Elementarium doctrinae erudimentum

Hugucio, Magnae derivationes (8)

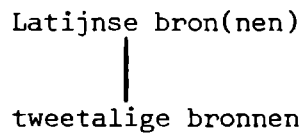
Joannes Balbus de Janua, Summa quae vocatur catholicon (9)

Bij Papias tekent Claes aan, dat deze zijn werk vooral opvatte als een inleiding tot de grammatica, waarom hij bij elk woord het geslacht, de verbuiging of de vervoeging vermeldde en de afleidingen bij het grondwoord rangschikte. De grammaticale elementen ontmoeten we ook in onze tweetalige teksten. Van het Cath. nooteert hij, dat deze in plaats van het etymologiserende systeem van Hugucio een doorlopende alfabetische rangschikking toepaste. Bovendien heeft het Cath. volgens Claes als secundaire bron ook Papias gebruikt.

Wegens dit alfabetiserende systeem ligt het voor de hand, dat het Cath. als alfabetisch gerangschikt woordenboek het eerst als ééntalige Latijnse tekst in aanmerking komt voor vergelijking met onze tweetalige alfabetisch ingedeelde vocabularii. Bellaard wees er reeds op, dat het Cath. een belangrijke Latijnse bron is geweest voor de middeleeuwse tweetalige woordenboeken. Hij concludeert, dat Papias, Hugucio, Januensis, Brito en Breviloquus de belangrijkste ééntalige, Latijnse woordenboeken voor de 15de eeuw waren (Bellaard, 1904: 20-29; Arens, 1972: 281-283). Claes noemt van de door Bellaard genoemde woordenboeken Brito, Exposiciones vocabulorum Biblie (einde 13de eeuw) niet in de grote traditie van het Cath. (p. 229-230).

Bellaard zet uiteen, dat de glosseringen van de Latijnse, ééntalige vocabularii het begin waren van de tweetalige vocabularii tot de 14de eeuw, "terwijl men in de 14de en 15de eeuw uit de bovengenoemde ééntalige Latijnsche woordenboeken van Papias, Ugutio, Januensis, Brito en den Breviloquus excerpten trok, waarmede hetzelfde plaatsgreep. Uit die vertaalde woordenboek-excerpten, hetzij uit één of uit meer woordenboeken samengelezen, ontstonden in historische volgorde de Vocabularia Ex Quo, de Conflatii, de Gemmulae en de Gemmae." Ook Grubmüller vond als bron van de Vocabularii Ex Quo de Breviloquus (1967: 68-69) als voornaamste bron. Mohlin wees in zijn studie op overeenkomsten van de Voc. Skokl. met het Cath. (1947: 7 (noot)).

Het ziet er nu na onze onderzoeken naar uit, dat onze tweetalige woordenboeken geheel passen in het beeld dat reeds Bellaard ervan tekende en waarin het Cath. een voorname plaats inneemt (10). In ons schema geven we deze ééntalige Latijnse relaties weer met de term 'Latijnse bron(nen)' (Schema 8).

Schema 8: Relatie volgens de Latijnse traditie

In het schema spreken we van "tweetalige bronnen", omdat het best mogelijk is, dat sommige tweetalige woordenboeken andere Latijnse woordenboeken gebruikten dan andere tweetalige deden. Zo heeft de Voc. Skokl. gezien zijn vele unica zeker andere Latijnse woordenboeken dan de overige tweetalige gebruikt. Hetzelfde geldt ook voor de beide vocabularii Dief. 19 en Br. 10.886. Hetzelfde verschijnsel signaleerden we ook bij de vergelijkingen in het begin van deze paragraaf.

4.4.3 Relatie van de Voc. Sax. en C 15

Op vele plaatsen komen de Voc. Sax. en C 15 letterlijk of bijna letterlijk met elkaar overeen. Hiervan hebben we reeds melding gemaakt in par. 4.4.2 bij de relaties. Wij noemen:

bellus: het interpretament is bij de Voc. Sax. en C 15 woordelijk gelijk. Het valt op, dat bij vergelijking met de Voc. Skokl. het woord pulcher in de beide tekststen vervangen is door de vertaling met het woordtype schone.

benefactor: de toevoeging trix. Het interpretament komt alleen voor in C 15, de Voc. Sax. en Dief. 19.

lactatum: het gehele lemma is bij beide teksten woordelijk gelijk. De andere teksten hebben een Latijnse toevoeging.

lacer: samen met Dief. 19 geven beide teksten "versus".

lactes: beide beginnen de spreuk met "versus". De Voc. Skokl. geeft "unde".

laicus: het interpretament van C 15, de Voc. Sax. en Dief. 19 stemt overeen.

lambo: in C 15 en de Voc. Sax. staat geen Latijn, maar alleen de vertaling.

thus: de interpretamenten van beide teksten zijn woordelijk gelijk.

Voorts wijzen we op de hoeveelheid Latijn in de interpretamenten, die in de Voc. Sax. en C 15 ongeveer gelijk is.

Het lijkt erop, dat deze teksten naar Latijns interpretament verwant zijn.

4.4.4 Relatie van de Voc. Skokl. en C 15

Een relatie van de Voc. Skokl. met C 15 (en de Voc. Sax.) zagen we reeds in bellus. Er zijn echter meer en duidelijker tekenen van verwantschap van deze teksten, m.n. van Voc. Skokl. en C 15.

benelinguatus: de spelling -gu- komt in de beide teksten voor en in Br. 10.886.

beneplacitus: komt alleen voor in deze beide teksten en zijn daarenboven woordelijk gelijk.

berillus: deze beide teksten spreken van multas habens.

beta: beide lezen hebreos, littera secunda (alleen in Voc. Skokl. en C 15), abscicionem (met spelling c), maguderi.

Ze wijken onderling af bij:

Voc. Skokl. secundario crescit

C 15 secundo nascitur

biclipeatus: de interpretamenten van Voc. Skokl. en C 15 zijn bijna woordelijk gelijk.

binus: C 15 lijkt hier op de Voc. Sax., Dief. 19 of op de verkorte tekst van Voc. Skokl.

labrum: de interpretamenten zijn zodanig aan elkaar verwant, dat de tekst van C 15 uit die van Voc. Skokl. valt te lezen door een reductie van een enkel woord, door omzetting van woorden of door vervanging. Wij zetten bij reductie door C 15 de tekst van Voc. Skokl. tussen haakjes. Item labrum est (in) quo lavabantur in ingressu templi sacrificaturi unde (et) labrum (...); (dicitur et alveus et labrum) est signum regis bellicum scilicet vexillum Eciam dicitur ecclesia vel margo vel extremitas rei (versus in Voc. Skokl., unde in C 15) Tullius ut dicit mulierum labra vocantur Sed proprie (labia in Voc. Skokl., labra in C 15) nos dicimus esse virorum Est labrum veneris in campo cardinis asper Est (mensura labrum in Voc. Skokl., labrum mensura in C 15) sic pelves labra vocantur Nos refert numquam videamus labra dyane Illud (pro in Voc. Skokl., quod in C 15) vulva dic (labrum in Voc. Skokl., labra in C 15) significare.

lac: beide teksten lezen albi.

lacteo: beide teksten zijn gelijk, behoudens: infantem in Voc. Skokl., infantum in C 15. C 15 heeft het Latijn gereduceerd.

lactes: beide interpretamenten luiden bijna gelijk, aldus: (unde in Voc. Skokl., versus in C 15) lac liquor est mamme lactes pisces (tenet in Voc. Skokl., gerunt in C 15) in se.

laficus: beide teksten zijn letterlijk gelijk.

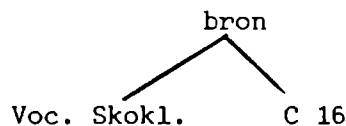
tersus: beide teksten voegen a tergo toe.

testor: beide interpretamenten zijn bijna gelijk. De "meer-tekst" van Voc. Skokl.

zetten we weer tussen haakjes: testamentum facere (et testari id est testificari) testimonium dare (et testari id est) (vel voegt C 15 hier toe) iurare vel coniu-rare (...) Beide teksten lezen testamentum.

tibia: het einde van het lemma lijkt in beide teksten iets op elkaar.

Wat allereerst opvalt, is, dat C 15 veel minder Latijn in zijn interpretamenten heeft dan Voc. Skokl. Bij onze weergave ter vergelijking gaven we daar specimina van. Bij onze vergelijkingen constateren we, dat Voc. Skokl. en C 15 zeer grote overeenkomsten vertonen, dat C 15 het Latijn t.o.v. Voc. Skokl. heeft gereduceerd. Wij besluiten hieruit, dat C 15 een bewerking is naar de bron van Voc. Skokl. Een bewerking naar Voc. Skokl. zelf ligt niet alleen chronologisch moeilijk, maar in de vorige paragraaf bij onze bestudering van de alfabetisering der trefwoorden zagen we, dat Voc. Skokl. apart van de overige teksten staat. Hier constateerden we de aparte plaats van Voc. Skokl. in de grote hoeveelheid Latijn. Deze onderlinge overeenkomsten van deze teksten zetten we om in schema 9.

Schema 9: Relatie V en C naar Latijns interpretament

4.4.5 Relatie van Dief. 19 en Br. 10.886

De tekst Dief. 19 is verhoogduitst, wat veronderstelt, dat er een tekst is om te verhoogduitsen. Derhalve veronderstelt Dief. 19 een niet-Hoogduitse bron. De relatie van Dief. 19 en Br. 10.886 bestuderen we met het oogmerk de bron van Dief. 19 een duidelijker gezicht te geven.

baculus: basulo in Dief. 19 en basulto in Br. 10.886 lijken het meest op elkaar.

beneplacito: dit lemma komt alleen voor in deze beide teksten en in Voc. Sax.

berillus: beide teksten lezen in se continens.

beta: beide teksten lezen ebrehos, littera (zonder secunda) en secundario nascitur.

bica: het interpretament van Dief. 19 is bijna letterlijk dat van Br. 10.886.

bifores: beide lezen duplicate. Voc. Skokl. leest duplices.

bilex: beide spellen -ex.

labrum: beide teksten hebben het slot van het lemma gemeen. Sed (sunt in Br. 10.886) communiter eius (verso in Dief. 19) sit in usu versus labra virorum sed labia dic mulierum.

lac: beide spellen albi of albi (met Voc. Skokl.).

lactatūm: beide teksten zijn woordelijk gelijk: confectum ex lacte dulci.

lacteo: beide teksten hebben het gehele lemma van Br. 10.886 gemeen (met Cath., Brevil. en Voc. Skokl.).

lactis: beide teksten vertonen uitsluitend een vertaling als interpretament.

lambo: na versus zijn de interpretamenten van beide teksten aan elkaar gelijk.

testor: beide teksten zijn gelijk, waarbij Br. 10.886 verkort is t.o.v. Dief. 19. De reductie van Br. 10.886 staat tussen haakjes: testimonium (facere et testimonium) dare (vel in Dief. 19, et in Br. 10.886) iurare (vel) coniurare.

thus: de interpretamenten van beide teksten zijn gelijk: Dief. 19 leest diis, Br. 10.886 dis.

tibia: beide teksten zijn gelijk, aldus: vel crus scilicet (vertaling), a tibia id est iunctus propter longitudinem Item est instrumentum musicum (scilicet in Dief. 19; proprie in Br. 10.886) (vertaling). Cfr. de kortere tekst in de Voc. Sax. ende langere in C 15 en de Voc. Skokl.

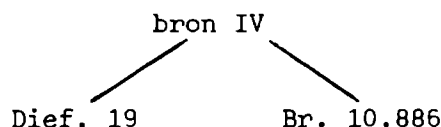
De relatie van Dief. 19 en Br. 10.886 is als die van Voc. Skokl. en C 15: beide groepen zijn zodanig aan elkaar verwant, dat er een gemeenschappelijke bron moet zijn.

Dat Dief. 19 een bron moet hebben, hebben we reeds betoogd. Voor Br. 10.886 geldt, dat deze bron een verwijderde bron is gezien de chronologie, maar ook, omdat er meer teksten als bron gediend hebben. Wij noemen daarvoor:

lacer: Br. 10.886 wijkt van alle andere teksten af met qui rupitur unde.

thesaurus: Br. 10.886 leest i.p.v. de vertaling gasa similis.

Wij vereenvoudigen deze overeenkomsten van Dief. 19 en Br. 10.886 tot het eenvoudige lijnenstelsel van schema 10.

Schema 10: Relatie D en B naar Latijns interpretament

4.4.6 Relatie van de Voc. Skokl. en Dief. 19

De bestudering van de overeenkomsten van Voc. Skokl. en Dief. 19 is geen eenvoudige zaak. Dief. 19 toch is via een bron verwant aan Br. 10.886, terwijl Voc. Skokl. via een bron verwant is met C 15, die op zijn beurt weer verwant lijkt aan Voc. Sax. De eigenlijke bepaling van de overeenkomst van Dief. 19 en Voc. Skokl. zou dus moeten luiden: de overeenkomst van de bron Voc. Skokl. en C 15 (met Voc. Sax.) met de bron Dief. 19 en Br. 10.886. Wij stellen de volgende

lijst op van de overeenkomsten Voc. Skokl. en Dief. 19.

babatum: de spelling met -b- komt voor in Voc. Skokl., C 15 en Dief. 19.

bellua: de spelling met -ll- komt voor in Voc. Skokl., C 15, Dief. 19 en Br.

10.886. Het interpretament van Voc. Skokl. en Voc. Sax. en Br. 10.886 is gelijk:

Voc. Skokl. aptus est

Voc. Sax. est aptus

Dief. 19 aptus natus est

Br. 10.886 aptus est

bellus: de toevoeging Sepe gerunt etc. komt alleen voor in Voc. Skokl., Dief. 19 en Br. 10.886.

benedico: inde benedico (benedixio) bij Br. 10.886 en Voc. Skokl.

benelinguatus: de spelling -gu- in Voc. Skokl., C 15 en Br. 10.886 is gemeen.

Alleen een Latijns interpretament komt voor in Voc. Skokl., C 15 en Br. 10.886.

binus: de teksten lijken sterk op elkaar: C 15 lijkt op Voc. Sax. en Dief. 19

of op de gereduceerde tekst van Voc. Skokl.

labrum: de teksten van Dief. 19, Br. 10.886, C 15 en Voc. Skokl. zijn deels aan elkaar gelijk, aldus: Item est signum bellicum regis etc. tot (nos in Dief. 19) esse virorum. Dief. 19 schrijft mulieris, terwijl C 15, Br. 10.886 en Voc. Skokl. mulierum hebben.

lacta: lees lacerta. Deze foute lezing is in alle vier vergeleken teksten gemeenschappelijk. De Voc. Skokl., Dief. 19 en Br. 10.886 lezen quoddam animal, terwijl de Voc. Sax. alleen animal heeft.

lacteo: Voc. Skokl. en Dief. 19 lezen: unde (verbo in Dief. 19) lacteo lac sugo lacto (dum in Voc. Skokl.) prebeo nato. Zelfde lezing staat in Cath., Brevil. en Br. 10.886.

testa: Dief. 19 en Voc. Skokl. lijken sterk verwant, aldus: de ovo vel (est in Voc. Sax.) olla et (quidquid in Dief. 19) (argilosa in Voc. Skokl., archillosa in Dief. 19) (...) (similitudine in Voc. Skokl., per similitudinem in Dief. 19) dicitur testa capitis. De rest van de interpretamenten is geheel anders.

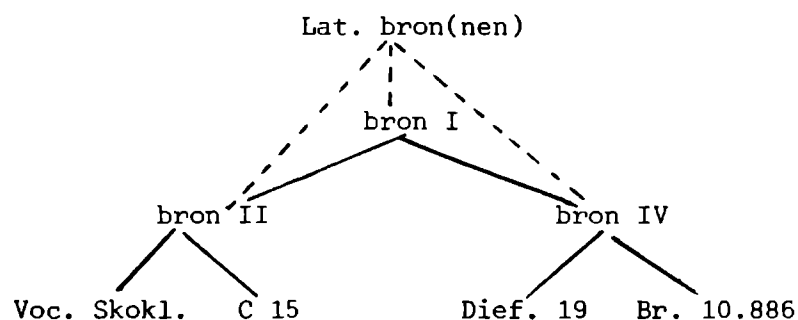
t(h)alamus: Voc. Skokl. en Br. 10.886 hebben cubiculum gemeenschappelijk.

theatrum: de teksten van Dief. 19 en Voc. Skokl. lopen parallel: (spectaculum in C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886) (semicirculi figuram habens in C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886, figuram semicirculi in Voc. Skokl.) in (quo stantes homines inspiciunt in C 15, Dief. 19. Voc. Skokl. met 'omnes aspiciunt'; quo stans homines inspiciunt in Br. 10.886) cuius forma primum erat (rotunda in Voc. Sax., Voc. Skokl. en Dief. 19, laterem in C 15). De toevoeging theos in C 15, theoron vel theoros in Voc. Skokl. en theron vel theoros in Voc. Sax. lijken op elkaar geïnspireerd. We zien, dat C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 bij elkaar aansluiten in spectaculum en dat deze teksten de volgorde semicirculi

figuram vertonen; dat C 15, Dief. 19, Br. 10.886 en Voc. Skokl. de zinsnede quo stantes (stans in Br. 10.886) homines inspiciunt hebben (de Voc. Skokl. omnes aspiciunt), dat Voc. Sax., Dief. 19, Br. 10.886 en Voc. Skokl. rotunda vertonen; dat C 15, Voc. Sax. en Voc. Skokl. het woordtype theoros vertonen. Wij concluderen hieruit tot een gemeenschappelijke bron voor alle teksten, die elk voor zich op een eigen manier de tekst van het lemma theatrum geven. C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 sluiten hier bij elkaar aan, terwijl Voc. Skokl. en Dief. 19 (met verder verwijderd C 15 en Voc. Sax.) ook weer bij elkaar aansluiten. tibiale: de tekst van de Voc. Skokl. lijkt op die van Dief. 19, aldus: scilicet quod (a brachiis dependet in Voc. Skokl., pendet de brachis in Dief. 19) ad tibias.

Wij constateren tussen Dief. 19 en Voc. Skokl. een verwantschap die niet bepaald direct te noemen is, maar dat was ook niet te verwachten, merkten we in het begin van deze paragraaf op. Dat beide teksten immers zelf ook weer afschriften van bronnen zijn die onderling verschillen, hebben we reeds betoogd en aangetoond.

We zitten nu met het merkwaardige geval, dat de onderzochte teksten gemeenschappelijke fouten vertonen, sommige stukken tekst soms woordelijk, ja zelfs letterlijk gelijk hebben, dezelfde bouw van het Latijnse interpretament vertonen, maar ook weer volmaakt van elkaar verschillen. Dit is alleen toe te schrijven aan de voortdurende be- en omwerking van teksten naar een verre 'Vorlage'. Deze oude bron op zijn beurt is weer een be- en omwerking van het ééntalige, Latijnse woordenboek, het Catholicon. Wij besluiten dan ook, dat er een gemeenschappelijke bron aan de beide reeds geconstateerde bronnen ten grondslag ligt. De interpretatie van de bovenstaande lijst moet er daarom van uit gaan, dat de teksten via de lijnen van bronnen aan elkaar verwant zijn. De tekst Voc. Sax. hebben we tot nu toe slechts verwant gezien aan C 15. We brengen ons betoog in schema 11.

Schema 11: Relaties van V, C, D, B en S volgens Latijns interpretament

4.4.7 Relatie van de Voc. Sax., C 15, Dief. 19 en Br. 10.886

De tekst Voc. Sax. neemt een merkwaardige, tot nu toe niet te definiëren plaats in. We zagen slechts zijn meest duidelijke relatie tot C 15. De exclusiviteiten in overeenkomst van Voc. Sax. met de andere teksten bestuderen we in deze paragraaf.

benefactor komt alleen voor in C 15, Voc. Sax., en Dief. 19.

benelingwatus: de spelling -gw- staat alleen in Voc. Sax. en Dief. 19.

binus: de interpretamenten van Voc. Sax. en Dief. 19 zijn woordelijk gelijk; C 15 en Br. 10.886 lijken hier op elkaar.

lacteo: pertinet ad pueros komt alleen voor in Voc. Sax. en Dief. 19.

laycus: de tekst van C 15, Voc. Sax. en Dief. 19 is woordelijk gelijk. Br. 10.886 heeft het Latijn gereduceerd. Voc. Skokl. wijkt hier af. Voc. Sax. en Dief. 19 lijken op elkaar, evenals Voc. Sax. en C 15, waarbij echter wel zich het merkwaardige verschijnsel voordoet, dat Voc. Sax. en Dief. 19 ook daar overeenkomen waar C 15 met Voc. Skokl. meegaat.

Betrekken we alle teksten in hun speciale overeenkomsten met Voc. Sax., dan stellen we het volgende vast.

babbatum: de spelling -bb- komt alleen voor in Voc. Sax. en Br. 10.886.

bilix: C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 bouwen hun interpretament op dezelfde wijze, aldus: (vertaling) vel pugna.

birretrum: C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 lezen -trum, terwijl Voc. Skokl. alleen staat met -tum.

labrum: Dief. 19, Br. 10.886 en C 15 lezen labrum quasi lavium.

lac: Dief. 19 leest albi, Voc. Sax. albei. C 15, Voc. Skokl. en Br. 10.886 lezen albi.

lacticinium: komt alleen voor in C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886.

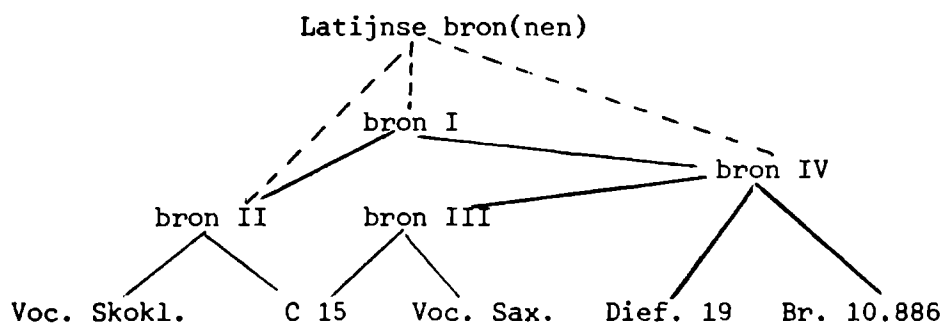
texo: C 15, Br. 10.886, Voc. Sax. en Dief. 19 schijnen hier sterk verwant te zijn: (componere in C 15, Voc. Sax. en Br. 10.886) tegere (ornare in C 15, Dief. 19 en Br. 10.886, ordinare in Voc. Sax.) confirmare. Voc. Skokl. staat hier apart.

tibia: Dief. 19, Br. 10.886 en Voc. Sax. zijn verwant blijkens de bouw van het lemma, aldus: vel crus scilicet (schene in Dief. 19, schinke in Br. 10.886 en Voc. Sax.). Voorts zijn C 15, Dief. 19, Br. 10.886 en Voc. Sax. hier verwant: a tibin (tybin in C 15) id est iunctus (Voc. Sax. beëindigt hier het lemma met vieste) propter longitudinem Item est instrumentum musicum scilicet (proprie in Br. 10.886) (vertaling met het woordtype fluit).

Het merkwaardige geval doet zich nu voor, dat C 15, die wij met Voc. Skokl. onder één noemer brachten, thans bij de groep van Dief. 19 en Br. 10.886 en de niet-

geïdentificeerde Voc. Sax. schijnt te horen, waarvan Voc. Skokl. zich duidelijk distantieert. Daar waar de tot nu toe geconstrueerde groepen Dief. 19 en Br. 10.886 en Voc. Skokl. en C 15 zich manifesteren, sluit zich Voc. Sax. bij de groep Dief. 19 en Br. 10.886 aan. Wijkt C 15 van Voc. Skokl. af, dan volgt hij de tekst van de groep Dief. 19, Br. 10.886 en Voc. Sax. Dat valt alleen te verklaren daaruit, dat C 15 niet één, maar twee bronnen moet hebben, waarbij de tweede bron ligt in de buurt van de bron Dief. 19 en Br. 10.886.

Ook Voc. Sax. speelt een merkwaardige rol bij zijn wisseling tussen nu eens C 15 en dan weer de groep Dief. 19 en Br. 10.886. Vertalen we dit in een bronnenhypothese, dan is er een bron van Voc. Sax., die zowel aan C 15 als aan de groep Dief. 19 en Br. 10.886 verwant is, maar niet aan Voc. Skokl. Vertalen we de rol van C 15 in een bronnenhypothese, dan gaat C 15 niet alleen op een bron terug waar de Voc. Skokl. vanaf komt, maar ook op een bron die niet de bron van de groep Dief. 19 en Br. 10.886 is, maar wel verwant aan deze laatstgenoemde bron. We komen bij combinatie van deze beide bronnenhypothesen, wat zeer goed mogelijk is gezien de overeenkomsten van C 15 en de Voc. Sax. aan de ene en de overeenkomsten van beide met de groep Dief. 19 en Br. 10.886 aan de andere kant, tot een gemeenschappelijke bron van C 15 en de Voc. Sax. die verwant is aan de bron van de groep Dief. 19 en Br. 10.886 (zie schema 12).

Schema 12: Verwantschapsrelaties van V, C, S, D en B volgens de Latijnse interpretamenten

4.5 Vertalingen

4.5.1 Lijst

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
(afwijkingen worden aangegeven)					
babbatum	(-baba-) hofyseren	(-baba-) hoefyseren	huefyser	(baba-) huobe ysen	hoeffyser
baculus	staf	staf	staf	stayp	stoc
belbicum	gest	(belli-) geest	geest	geyst	gheest
bellax	kivende	kyvende	kivende	kryegende kyeffende	kivende
bello	striden	striden	(-lor) striden	stryden	(lat.)
belua	(bellua) merunder	(bellua) meerwunder	merwonder	(bellua) merwonder	(bellua) (lat.)
bellus	(lat.)	schon	schone	schone	(lat.)
benefacio	woldoen	waldoen	(-ficio) waldoen	woldun	(lat.)
benefactor	(ontbr.)	waldeder	waldeder	walduner wolteder	(ontbr.)
beneplacito	(ontbr.)	(ontbr.)	waelbehaghen	wol behein	welbehaghen
benedico	segennen	zeghenen	benedien	benedyen	benedien
beneficium	woldaet	waldaet	waeldaet	wol dayd	weldaet
benelingwatus	(-guatus) (lat.)	(-guatus) (lat.)	waelsprekende	(-lig-) wol- sprekende	(lat.) (-gu-)
benivulus	willich	witlic	willich	willick	willich
berillus	bril	(lat.)	bril	bryl	(lat.)

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
betha	(beta) sprute bete	(beta) sprute bete	bete	spruss ussspring romesche koyl	(beta) (lat.)
bethula	(betola) berbe	(-tula) berke	berke	(-tula) bircke	berck
bibax	drenker	drencker	drenker	drenckir	drenker
bibo	drincken	drinken	drincken	drincken	(lat.)
bica	bicke	(byca) beke	steenbicke	bick	bick
biclipiatus	(-ipeatus) twischildich rydder	twischildich ridder	twischildich ridder	(-ppeatus) eyn schyldig ritter	(-clepiatus) twischildich ridder
biduum	twe dage	twedaghe	twie dage	tzwene dage	(lat.)
bifidus	loes van truen	loes van truwen	loes	lose von truwen	(lat.)
bifores	(-ris) (lat.)	valtdore	valduer	valde dore	(lat.)
biialis	(bialis) lendeneyr	(bininalis) lendenneer	leendenier	lendener	(bigalus, bialis doorgehaald) lendenier
bilibrum	(-bris) twiwechtich	(ontbr.)	twigunstich	(ontbr.)	(-bris) twewichtich
bilix	plate halsberch	(billix) halsberch plate	halsbarch plate	(-lex) blade	(-lex) platt
bimarius	(-narius) twemannich	twymanich	twimannich	tzweymennick	twiemennich
binus	(lat.)	twe unde twe	twie ende twie	tzwey und tzwey	(lat.)
birretrum	(-tum) (lat.)	(biretrum) veffe	beff	beff	(lat.)
birrus	coerkappe slippe gere	koercappe slype ghere	koerkappe slippe geer	korecappe slyp ghere	corcappe
birlsa	(birsa) schitcamere	(birsa) slickamer	schijthuis	(birsa) schiisskamer	(birsa) chijthcamer

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
bisacuta	twischarp	scharp	twischarpich	tzweyscharff	twescerpe
borax	peddensten	peddensteen	peddenstoel	cradensteyn	crallensteen
boris	carde	carde	caerde	cart	carde
bos	rint	rint	runt	rynt	osse
braca	brock	broek	brueck	bruoche	(lat.)
bracale	brockgordel	broecreem	bruecriem	bruochgurtel	(lat.)
bruchus	(brucus) keve	(brucus) keve	kiever	(brucus) kefer	(brucus) kever
bubo	steenule		steenule	steynule	bilpeyn
	bicers	biceers	biceers	bicars	steinull
bufo	pedde	pedde	pedde	crade	padde
buris	plochstert	ploechstert	ploechstart	plugkstertz	plouchyser
canis	hunt	hunt	hont	hunt	hont
	wisch	sterre	visch		
		visch	steern		
		dresch			
cancer	krevet	crevet	kriefft	krebess	creeft
carex	snitgres	reet	snijdgres	swertel	snytgars
	schafbeyse			snyydgrays	
cepe	sipole	cipolle	loeck	(fol. onbeschr.)	(ontbr.)
formica	anepe	eemte	eempte	emess emess	eent
fraternitas	broderscap	broderscap	bruederschap	bruderschaff	(lat.)
fruges	karn	koern	coern	korn	corn
gramen	gras	gras	gres	graische	graess (gr ^e äss)
					yerke
labeten	lengehal	lengehael	leengehael	lengehael	lenchael

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
labilis	(lat.)	gladelic glat	glidelich	glydelich glydschelych	glidelick
labiosus	(lat.)	groetlippich	grootlippich	groyss lyppyck	groet lippick
labor	gliden	uutgliden	gliden	glyden	gliden
labo	(lat.)	stameren gliden	stameren gliden	stammelen	stameren
labor	arbeyt	arbeit	arbeit	erbeyt	aerbeit
laboro	(lat.)	arbeyden	arbeyden	erbeyden	aerbeiden
laborusca	hundesvlege	hundesvleghe	hontsvliege	hundesche flyeghe	(lat.)
labrum	lippe	lippe	lippe	gleff lypp	(-bron) lippe
labrusca	wilt winstock	wilt wijnstok	wilt winstock	wynstock	wiilt winstoc
lac	(lat.)	mellic	meelic	mylche	melick
lacero	(lat.)	cleygen schoeren	crabben schoren villen	villen ryissen	villen
lacer	(lat.)	cleyer	crabber	rysser	(lat.)
lacena	hekele	hekele	hekel	(laceva) hechil	hekele
lacrima	tran	traen	traen	drehen	traen
lacrimor	tranen	tranen	tranen	schryen	ghrinen
lacta	egel	eghel	egel	eghel	eghel
lactatum	wyt moes wegebri	wit moes	witmues	wyss muysse	witmoes
lacteo	(lat.)	sughen	zuken	suogen	(lat.)

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
lacticinium	(ontbr.)	zuvel molkenspise	zuvel molkenspise	milche spyse	melken spise
lactuca	lattick	lodeke	katten meellich	lattyck	mellichk cruet
lactis	vischemelick	(-tes) visschesmelik	meellicken	milchener von eym herinck	mellerlink
lacto	(lat.)	zogen	zoken	seugen	(ontbr.)
lacus	(lat.)	cule pael	kule	puole	(lat.)
laficus	grone specht	gronespecht	gruenspecht	grunespecht	groen specht
lagna	legelen	legelen	legelen	legeln	legelen
laycus	(lat.)	leye	leke	leyhe	(laicus) leek
lambo	(lat.)	licken	leeken	lecken	lecken
lana	vulle	wulle	wulle	wollen	wolle
lancia	(-cea) sper	(-cea) speer	speer	sper	(-cea) speer
langwor	(-guor) (lat.)	(-guor) zukedach	zuucke dage	syechtage	(lat.)
laoficus	lofvorsch	loefvorsch	loefvorsch	laupfrosche	(ontbr.)
lappa	klive	clyve	crasse	klette	cley cloef clas
laquear	helmtéken	(-or) helmtéken	helmteyken	(-ria) helmtz ^e oghen helmtzeychen	(-ria) (lat.)
lar	(lat.)	hert vuer hus hol helle	heert vuer huus hol	hert fuer huysse	(lat.)

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
lasso	moden	moden	mueden	muden	(lat.)
laurus	lorberbom vekelderen	wakeldernboem	wekeldoernboem	lorberbaum	laumboem
lebes	ketel degel	ketel lepel	lepel ketel	kessel	(lat.)
lens	linse	linse	lins	linse	wicken
letatus	(lat.)	vrolich	vrolich	frowelich	vrolic
leva	luchterhant	luchterhant	luchterhant	linckethant	(lat.)
levisticas	lumbesticke	lubbesticke	lubbesteck	lebestock	(lat.)
levorsum	to der luchterhant	to der luchteren hant wert	ter lochterhantwart	zuder lincketten hantwert	(levor) (lat.)
libiscus	lubbesticke	lubbesticke	lubbesteke	lebestock	lubstock
lienteria	buckovel	buucovel	buucovel	buochwee buchweten	bukovel
liga	hosreyme	hosfeter	hosvetter	hosennestel	(lat.)
lignum	(lat.)	holt	holt	holtze	holt
limen	(lat.)	(lat.)	durpel	(lat.)	(lat.)
linistibulum	(-stub-) bote vlasses	(-stub-) bote	(-stub-) bote vlas	boyssin flayss	vlasboet
linter	(lat.)	(-ther) troch	troch	suwedrog	(-ther) (lat.)
linum	vlas	vlas	vlas	(ontbr.)	(ontbr.)
littineus	(-ttureus) gaspe	(-ttureus) gaspe	gaspe	(ontbr.)	(ontbr.)
locusta	sprenkel	sprinkel huppe	koelsprenger	(lat.)	(lat.)
lolium	hederck	hederik	hederic	hedderich	hedereck

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
longevus	(lat.)	olt	aelt	(lat.)	(lat.)
lucifer	(lat.)	morgensterre	margensterne	morgensterne	morghenstern
lucius	hecket	heket	heket	hecht	snok
lucta	wranginge	(-tamen) wranginge	wrantinge	rynginghe	wranghinghe
lumbor	(-are) (lat.)	(-ar) broekreem	bruecriem	(-are) (lat.)	(-are) (lat.)
lumbricus	(lat.)	slecke buykworm	pier	spoelworme	(lat.)
lupinum	nachtschade	nachtschade	nachtschale	nachtschade	wicke
mana	espe	erpe	eespe	aspenbaum	espen
potens	weldich	weldich	mechtich	mechtyck	machtich
pitricus	netelkonick	(picritus) winterkonyngk	winterkoninc	tzunekonnyck	winterconijc
quantum	(lat.)	woe vele	hoe voele	wyeveel	hoevele
quantus	wu grot	woe groet	hoe groet	wyegroyss	hoe groet
quomodo	wo	wo	wue	wye	oe
quomodolibet	wudanewys	wodanewijs	wuedanewijs	wyedanyse	(lat.)
quot	(lat.)	wovele	hoe voel	woveel	(ontbr.)
quotennis	(lat.)	wo alt	hoe aelt	wye alt	ho olt
quotus	(lat.)	womanichste	hoe menichste	wyemanchester	oemenrich
quousque	wu lange wu vere	wo lange	hoe lange	wyelange	holanghe
sal	(lat.)	salt	zalt	saltze	sout
salix	(lat.)	wyde	wilge	wyede	willeghe
sambucus	holendernbom	holendoern	vlieder	hulderbaum	vleer
silurnus	barve	(lat.)	barve	barbe	(lat.)

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
terribilis	(lat.)	grezelic	grijscelic	grysselych	vervarelic
tersus	gedroget	gedroghet	gedroecht	gedruget	(lat.)
		gereyniget	gereyneghet	gereyniget	
tensorium	hantwisch	ovenwisch	avenwisch	ovenwoysse	wiss
	vordock	voerdoek	vordueke	fuerdoche	voerdoic
testa	schelle	schelle	schale	schale	scale
testadulus	garnewindenstock	gaerwijndenstok	garwinderstock	garwyndenstock	(lat.)
testis	tuch	tuech	tuuch	getzuyick	ghetuuch
testimonium	tuchnisse	tuginge	tughing	getzugnyse	ghetughenisse
testor	tugen	tughen	tughen	zugen	tughen
teutonia	duslant	duscheit	duuslanth	dutsche land	(-nea) duutslant
teuthonicus	(-to-) dudesch	(-to-) dudesch	duutsch	(-to-) dutsch	(-to-) duutch
texile	weverkam	weverkam	wevercam	weuberkam	(-xs-) wevercam
texo	(lat.)	weven	weven	weben	(texso) weven
textor	wever	wever	wever	weber	wever
thalamus	slapekamer	beddecamer	beedcamer	slayffkammer	(ta-) (lat.)
thalamista	kemerlynck	kemerling	kemerlinc	kemmerlynck	(ta-) (lat.)
theatrum	rathus	(tea-) spelhuys	spelehuus	speelhues	spelhuus
theca	swert scheyde	sweert schede	scheyde	fyngerhuyd	vingherhoet
	vingerhoyt	vingerhoet	vingerhoet		
thezaurus	schat	(-saur-) schat	schat	(-saurus) schatz	(-saurus) (lat.)
thezaurium	(-zaurarium) schatkamer vervekamer	(-saur-) schatkamer gerwekamere	schatcamer garwcamer	(-saur-) schatzkammer gerbekammer	(-saur-) scatkamer ghervcamer
thus	(lat.)	wyroc	wieroeck	wyrauch	wieroec

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
tibia	schene schulder	(tybia) schinke sculder fleute	schene schulder schinke	(tybia) schynck schulder schene fleyt	(tibeā) sceen scouderen scincke fluette
tibiale	(lat.)	brockbeynlinck	benelic	beynlynck von eyner bruoche	(lat.)
tilia	lynde	lende	linde	lynde	linde
timpano	bunggen	bungen	bungen	bunghen	bunghen
tiriaca	(lat.)	(tiricaca) (lat.)	tiriakel	dryockels	driake
tironilla	grundelee	grundelee	grundel	grundel	grundel
totalis	(lat.)	ghenslike	genslick	gentzelych	ghanselic
tossorium	trecter	trechter	treechter	drechter	trechter
trabula	(lat.)	balke	vake en cruus	(lat.)	(lat.)
tractarius	trecter	trechter	trechter	drechter	trachter
tractim	lanseme	lanksam tragheliken	lansem traechlic	dregelych lencksem	lancsaem
traha	harke	harke	harke	reche eyde ege rech	(lat.)
tramatica	(-aricia) (lat.)	(-ta) heyde	heyde	(tramarilia) (lat.)	(tramarilia) (lat.)
translatus	(lat.)	overbracht	averbracht	obergebracht	overbracht
tremulus	espe	espe	espe	aspe	hespe
triangularis	dryeordich	(-gulus) (lat.)	drie huernich	(lat.)	(lat.)
tribulus	diistel	distel stoter	dijstel stoter	dystel	dijstel

<u>Latijns trefwoord</u>	<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
trifidus	dryvoldich	drivoldich	drie voldich	dryveldyck	(-ph-) (lat.)
trifolium	kervele	kervele	carvel	kyrbel	kervel
				klee	
tripa	wamme	wamme	wamme	rampanyge	wamme
	sulte	sulte	zulte	sultze	suult
triticum	weyte	weyte	weyte	weiyss	weyt
trocalus	(tritalus) snippe	(-talus) trappe	drappe	(-talus) drap	(-talis) trapper
troclea	wynde	wynde	wynde	wynde	wijnde
		wynas			
tropa	bokenholt	kokenholt	buekenholt	brychen	(-ph-) buekenhout
				buchenhultz	
trulla	kelle	kell	schufel	keele	kelle
		(vel bobus scufla)	keellen		(trufel id est bobus)
tuitus	(ontbr.)	angheseyn	aengesien	ayngesehen	anghesien
tumalium	(-allum) hoppe	(-allum) happe	hoppe	(-allum) hopp	(-allum) hap
turnus	(lat.)	(lat.)	spraen	(lat.)	(lat.)
tutamen	sekerheyd	manwarscap	numberschap	syecherheyd	sekerheit
		zekerheit	zekerheit		
tutor	voermunder	vormunder	vormunder	vormunder	voermonder
	beschermer	vorschirmer	beschermer	beschirmer	bescermer
	mumber			mummer	mommer
tutus	seker	zeker	zeker	syecher	(lat.)

4.5.2 Totaaltelling van de vertalingen

De totaaltelling van de vertalingen in de tweetalige woordenboeken in het door ons behandelde tekstgedeelte geeft het volgende.

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.996</u>
148	200	203	195	133

Wat hierbij opvalt, is, dat de Voc. Skokl. en Br. 10.886 aanzienlijk minder vertalingen in hun interpretamenten vertonen dan de andere drie.

Van deze totaaltelling trekken we af de gemeenschappelijke woorden (53), waardoor we het eigen karakter van de teksten overhouden, die bestaat uit unica en kleine relaties. Procentueel is de gemeenschappelijkheid voor de teksten:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
35,81%	26,5%	26,11%	27,18%	39,85%

De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 19,84% en 32,38%.

Laten we de latere Br. 10.886 buiten beschouwing, dan zijn er 80 vertalingen gemeen tussen de overblijvende woordenboeken. Laten we de Voc. Skokl. buiten beschouwing, dan zijn er 70 vertalingen gemeenschappelijk tussen de overige woordenboeken.

De getallen van het eigen karakter van de vocabularii zijn dus:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
95	147	150	142	80

Hiervan trekken we het aantal unica aan vertalingen af:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
(15)	(23)	(22)	(45)	(21)

Het grote aantal unica in Dief. 19 is toe te schrijven aan de Hoogduitse bewerking, waardoor deze tekst afdwaalt van de oorspronkelijke groep. Het getal van de kleine relaties is dus:

<u>Voc. Skokl.</u>	<u>C 15</u>	<u>Voc. Sax.</u>	<u>Dief. 19</u>	<u>Br. 10.886</u>
80	124	128	97	59

Br. 10.886 houdt het minste over bij de kleine relaties; C 15 en de Voc. Sax. sluiten bij alle gegeven tellingen dicht bij elkaar aan.

Bezien we de kleine relaties nauwkeuriger, dan komen de volgende groepjes voor, waarbij we alleen de frequenteis van 4 of meer geven.

Sk = C = Sa = D	27
C = Sa	19
C = Sa = D = B	17
C = Sa = D	16
Sk = C	15
Sk = C = Sa	12
Sa = D = B	9
Sk = C = Sa = B	7
Sa = B	7
Sk = Sa = D = B	6
C = D	5
Sk = D	4
Sk = D = B	3
C = Sa = B	3
D = B	3

We zien uit deze lijst, dat C 15 altijd in de kleine relaties voorkomt, ofwel in combinatie met de Voc. Skokl. (15 maal), ofwel met de Voc. Sax. (55 maal), ofwel met beide (46 maal). C 15 komt 5 maal met Dief. 19 overeen. Het duidt vooral op een overeenkomst van C 15 met de Voc. Sax.

De Voc. Skokl. komt altijd in de kleine relaties voor in combinatie met C 15 (34 maal), ofwel met Dief. 19 (13 maal), ofwel met beide (27 maal). Het duidt vooral op een overeenkomst van de Voc. Skokl. met C 15.

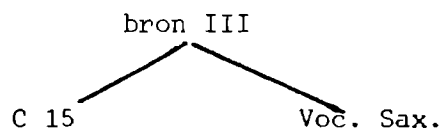
Br. 10.886 komt voor in combinatie met de Voc. Sax. (49 maal), waaronder de combinatie Voc. Sax. - Dief. 19 - Br. 10.886 (32 maal) opvalt. Het wijst op een grote overeenkomst van Br. 10.886 met Dief. 19.

De Voc. Sax. komt in de kleine relaties voor in combinatie met C 15 en met het groepje Br. 10.886 en Dief. 19, nl. 29 maal met C 15; 60 maal met C 15 en Dief. 19; 15 maal met Dief. 19 en Br. 10.886; 17 maal met C 15, Dief. 19 en Br. 10.886. Het wijst op de groep van de Voc. Sax., C 15 en Dief. 19 en verwijderd ook Br. 10.886. Tussen C, Sa en D bestaan er in totaal 113 overeenstemmingen, wat procentueel resp. is 56,5%, 55,67% en 57,95%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 48,61% en 62,73%.

4.5.3 Relatie van de Voc. Sax. en C 15

Letten we binnen de combinaties alleen op het groepje van C 15 en de Voc. Sax., dan zien we, dat C 15 en de Voc. Sax. 154 woorden gemeen hebben, wat betekent t.o.v. C 15 77% en t.o.v. de Voc. Sax. 75,86%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 69,75% en 81,97%.

Als bijzonderheden die niet in de telling verantwoord zijn, noemen we: -garwind- (zonder -ne-) in beide met Dief. 19; lansem - traechlic de volgorde is in beide gelijk; mumberschap - zekerheit de volgorde is in beide gelijk. Exclusieve overeenkomsten vertonen deze beide teksten in de volgende woordtypen: bracale broecreem; lacus cule; labo gliden; lar hol; laurus wakeldernboem; lebes lepel; liga hosfeter; linter troch; testimonium tuinge; thalamus beddecamer; tramatica heyde; tribulus stoter; trulla schufel (C 15?) (met B); tutamen mumberschap. Dit is echter geen overeenkomst meer, maar verwantschap. Beide teksten komen uit dezelfde tijd en dus ligt het voor de hand een gemeenschappelijke bron te veronderstellen (schema 13).

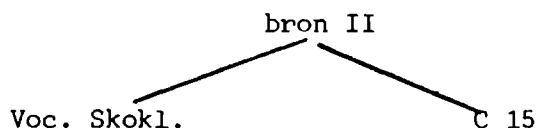
Schema 13: Relatie C 15 en de Voc. Sax. volgens de vertalingen

4.5.4 Relatie van de Voc. Skokl. en C 15

In de totaalstelling (par. 4.5.2) zagen we reeds, dat C 15 geheel bepaald wordt door zijn relaties tot de Voc. Sax. en de Voc. Skokl. De totaalstelling geeft 116 vertalingen gemeen, wat is 78,38% t.o.v. de Voc. Skokl. en 58% t.o.v. C 15. De volgende bijzonderheden komen voor: beneplacito ontbreekt in beide; bene-linguatus Latijn -gu-, ook in Br. 10.886; bicke beide op -e; hekele beide op -e met Br. 10.886; lebes beide noemen ketel als eerste vertaling; limen beide Latijns interpretament met Dief. 19 en Br. 10.886; tiriaca beide Latijns interpretament; grundeke beide op -e; kervele beide op -e. Exclusieve overeenkomsten van de Voc. Skokl. en C 15 toont ons de volgende lijst met woordtypen.

babbatum -yseren; bellua meerwunder; benedico segenen; borax peddensten; brucus keve; lappa klive; locusta sprenkel; potens weldich; quantus wu grot; quousque wu lange; testa schelle; teuthonicus dudesch; theca sweert - scheyde.

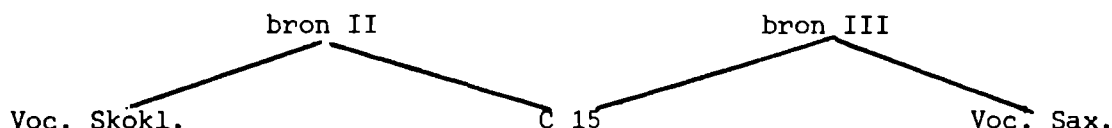
Evenals bij de relatie van C 15 met de Voc. Sax. ligt het hier ook voor de hand een bron te veronderstellen. De onderlinge relatie van deze beide teksten is duidelijk reeds uit het grote aantal bijzonderheden en exclusiviteiten. We kunnen alleen de conclusie trekken, dat C 15 terug gaat op de bron van de Voc. Skokl. In schema gezet geeft deze relatie schema 14.

Schema 14: Relatie van de Voc. Skokl. en C 15 volgens de vertalingen

Er blijft echter de vraag, of de bron II en bron III niet dezelfde zijn, of met andere woorden: in hoeverre stemmen de Voc. Skokl. en de Voc. Sax. overeen? Ze komen overeen met 108 vertalingen, wat betekent t.o.v. de Voc. Skokl. 72,97% en t.o.v. de Voc. Sax. 53,2%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 46,11% en 60,29%.

De totale relatie van de Voc. Sax., de Voc. Skokl. en C 15 vormen 99 trefwoorden, dat is t.o.v. de Voc. Skokl. 66,89%, t.o.v. de Voc. Sax. 49,5% en t.o.v. C 15 48,77%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 42,4% en 56,6%. Wij zien, dat de Voc. Sax. op 9 vertalingen na voor ca. 50% overeenkomst vertoont met C 15 en met de Voc. Skokl. Unieke relaties tussen de Voc. Sax. en de Voc. Skokl. zijn er niet. Bron III kan dus niet identiek zijn aan bron II. Voor C 15 moeten we daarom tot twee bronnen besluiten volgens schema 15.

Schema 15: Relaties van C 15

4.5.5 Relatie van Dief. 19 en Br. 10.886

Getalsmatig komen 93 vertalingen in Dief. 19 en Br. 10.886 overeen, wat betekent t.o.v. Dief. 19 47,69% en t.o.v. Br. 10.886 69,92%.

Daarnaast staan er typische, bijzondere overeenkomsten tussen beide teksten. bick zonder -e; linum ontbreekt in beide; littureus ontbreekt in beide; locusta beide lat.; testis ghetuuch; testimonium ghetughenisse; triangularis beide lat.; bilex halsbarch ontbreekt in beide als vertaling; ook -ex; tramarilia trefwoord in beide gelijk.

We dienen voorts te bedenken, dat Dief. 19 een verhoogduitste tekst is, die zelf geen rechtstreekse relatie met de Middelnederduitse en Middelnederlandse teksten heeft in die zin, dat directe verwantschappen steeds via zijn bron zijn gegaan. Voorts moeten we de tijd van ontstaan in het oog houden: Br. 10.886 is jonger dan Dief. 19. Wij constateren dan, dat het bestand aan vertalingen van Br. 10.886

voor ca. 70% terug te vinden is bij Dief. 19, die op zijn beurt een ander (Hoogduits?) en rijker (Hoogduits?) vertalingenbestand toont.

De aanwijzingen uit al deze gegevens doen een gemeenschappelijke bron vermoeden.

4.5.6 Relatie van de Voc. Skokl. en Dief. 19

De Voc. Skokl. en Dief. 19 hebben 97 glosseringen gemeen, wat betekent t.o.v. de Voc. Skokl. 65,54% en t.o.v. Dief. 19 49,74%.

Bijzonderheden tussen de Voc. Skokl. en Dief. 19 zijn: bracale, lactuca, laurus, thalamus de vertaling is in beide gelijk; limen alleen lat. (met C 15 en Br. 10.886); longevus en lumbor alleen lat. (met Br. 10.886); tramatica beide lat. De Voc. Skokl. geeft een vrij aanzienlijke score, terwijl Dief. 19 niet hoger dan ca. 50% komt. Dief. 19 heeft ongeveer voor de helft een ander (Hoogduits?) tekstbestand.

We hebben reeds gezien, dat er een enge relatie is tussen de Voc. Skokl. en C 15, en tussen Dief. 19 en Br. 10.886. De relatie tussen de eerstgenoemde schreven we toe aan een gemeenschappelijke bron II. Van Dief. 19 en Br. 10.886 vermoedden we een gemeenschappelijke bron (bron IV). Is er hier tussen Dief. 19 en de Voc. Skokl. één gemeenschappelijke bron geweest, dan moet deze lopen via bron II en bron IV.

Willen we de relatie van de Voc. Skokl. en Dief. 19 geheel vatten, dan moeten we dus hun bronnen in onze beschouwing betrekken.

Hoe verhouden zich de Voc. Skokl. tot Br. 10.886? C 15 tot Br. 10.886? C 15 tot Dief. 19?

Getalsmatig hebben de Voc. Skokl. en Br. 10.886 72 gemeenschappelijke vertalingen, wat betekent t.o.v. de Voc. Skokl. 48,65% en t.o.v. Br. 10.886 54,14%.

Unieke relaties zijn bellus, bifores, binus, biret(r)um, lacer, lacteo, lacus, languor, lar, limen (met C 15 en Dief. 19), linter, longevus (met Dief. 19), lumbor (met Dief. 19), lumbricus, tibiale beide lat. benefactor ontbreekt in beide; bilibris.

Het heeft er veel van weg, dat de beide woordenboeken zich gelijkelijk op een Latijnse bron hebben ge-(her-)oriënteerd, waarbij we m.n. denken aan een Breviloquus (zie par. 4.4.2). Hun ongeveer gelijke aantal vertalingen pleit hier ook voor. Een gemeenschappelijke bron voor de vertalingen kunnen we slechts vermoeden.

Getalsmatig komen C 15 en Br. 10.886 in 82 glosseringen overeen, wat is 41% t.o.v. C 15 en 61,65% t.o.v. Br. 10.886. Unieke overeenkomsten zijn berillus, silurnus beide lat.; linther. Van een directe gemeenschappelijke bron van deze twee teksten lijkt ons geen sprake te kunnen zijn.

Getalsmatig komen C 15 en Dief. 19 in 121 lemmata overeen, wat betekent 60,5% t.o.v. C 15 en 62,05% t.o.v. Dief. 19.

Bijzonderheden: van salix is de vertaling gelijk; betula; bilibrum ontbreekt. Ondanks het hoge percentage overeenkomst aarzelen we toch tot een gemeenschappelijke bron te besluiten wegens deze paar bijzondere overeenkomsten. Op de verklaring van deze bijzonderheden komen we terug in par. 4.5.7.

Zetten we nu alle overeenkomsten van deze vier vocabularii bij elkaar, dan zien we: Voc. Skokl. - Dief. 19 → 65,54% - 49,74%+bijz.; Voc. Skokl. - Br. 10.886 → 48,65% - 54,14%+bijz.; C 15 - Dief. 19 → 60,5% - 62,05% + bijz.; C 15 - Br. 10.886 → 41% - 61,65%+bijz.

Wij zien, dat Dief. 19 en Br. 10.886 tezamen zich t.o.v. de Voc. Skokl. met ca. 52% opstellen; dat Dief. 19 en Br. 10.886 tezamen zich t.o.v. C 15 met ca. 62% opstellen. We zien, dat de Voc. Skokl. en C 15 tezamen zich t.o.v. Dief. 19 met ca. 63% opstellen; dat de Voc. Skokl. en C 15 tezamen zich t.o.v. Br. 10.886 met ca. 45% opstellen.

Zetten we vervolgens hun kleine relaties op een rij, dan geeft dit het volgende beeld voor positieve overeenstemmingen in de vertalingen.

C = D	5
Sk = D	4
Sk = D = B	3
Sk = C = D = B	1
Sk = C = D	1
Sk = B	1
C = D = B	1

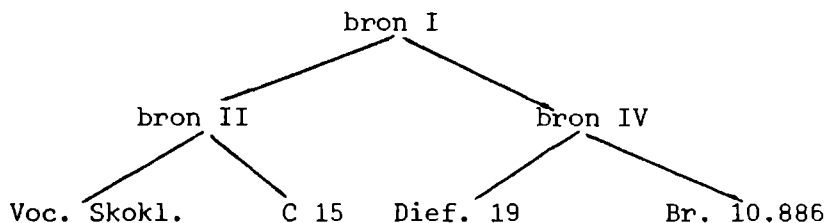
Als we de percentages en de kleine relaties tezamen vergelijken, constateren we:

1. de Voc. Skokl. en C 15 demonstreren hun bron II tegenover bron IV;
2. Dief. 19 en Br. 10.886 demonstreren hun bron IV tegenover bron II;
3. de latere Br. 10.886 treedt, op één geval na, samen op met Dief. 19 t.o.v. de Voc. Skokl.;
4. C 15 hangt altijd samen met Dief. 19, nl. achtmaal, waarvan tweemaal tezamen met de Voc. Skokl.

Wij concluderen, dat er een zodanige overeenstemming van deze twee groepen van teksten is, dat er gesproken kan worden van een gemeenschappelijke bron. Br. 10.886 is hiervan het verst verwijderd, de Voc. Skokl., C 15 en Dief. 19 staan er het dichtst bij, waarbij C 15 en Dief. 19 elkaar het meest benaderen.

Over de plaats van de Voc. Sax. hierin komen we nog te spreken.

Brengen we deze conclusie onder in een schema, dan geeft dit schema 16.

Schema 16: Relatie van bron II en bron IV

4.5.7 Relatie van de Voc. Sax., C 15 en Dief. 19

De overeenkomst van de Voc. Sax. en C 15 is zodanig, dat zij een gemeenschappelijke bron hebben (par. 4.5.3). De overeenkomst van C 15 (en de Voc. Skokl.) via bron I naar Dief. 19 (en Br. 10.886) hebben we besproken in par. 4.5.5. Wij zagen toen reeds zulke aanwijzingen voor de overeenkomsten van C 15 en Dief. 19 dat we concludeerden dat deze van de daar vergeleken teksten het dichtst bij elkaar staan. Volgens de huidige stand van ons onderzoek is dat alleen mogelijk via bron III die de relatie van de Voc. Sax. en C 15 erbij betreft.

De relatie van C 15 en Dief. 19 hebben we reeds berekend en er de bijzonderheden in de vorm van unieke relaties van getoond.

Ons resteert alleen nog een onderzoek naar de overeenkomsten van de Voc. Sax. en Dief. 19, die we aan kunnen vullen met de overeenkomsten van bron III (de Voc. Sax. en C 15) en bron IV (Dief. 19 en Br. 10.886).

De Voc. Sax. en Dief. 19 komen in 132 vertalingen overeen, wat geeft 65,02% voor de Voc. Sax. en 67,69% voor Dief. 19. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 58,23% en 71,81%.

Unieke relaties zijn benelingwatus vertaling en spelling van het Latijn met -gw-; binus vertaling (met C 15); merwonder; slapekamer; betha.

De hoge score van overeenkomst laat de vaststelling van een gemeenschappelijke bron toe, maar daartoe moeten we eerst de relatie van bron III en bron IV onderzoeken.

De Voc. Sax. en Br. 10.886 komen in 103 glosseringen overeen, wat is t.o.v. de Voc. Sax. 50,74% en t.o.v. Br. 10.886 77,44%. De 95%-betrouwbaarheidsintervallen van de Voc. Sax. zijn 43,64% en 57,85%. Voor Br. 10.886 is de score hoog.

Met de Voc. Sax. vertoont Br. 10.886 de volgende unieke overeenkomsten: babbatum yser (naast Dief. 19 met -ysen); quantum hoeveele; quantus hoe groet; quotennis hoe aelt; salix wilge; sambucus vlieder; kriefft (één lettergr.); benedien (met D); schale (met D); duutsch (met D).

We zien, dat deze lijst twee plantnamen vertoont, waarvan bekend is, dat kopiïsten deze juist bij voorkeur aanpasten aan hun schrijftaal. Er is nog een ander,

sterk dialectisch gebonden woord: hoe.

Gezien het lage percentage van de Voc. Sax. kunnen we moeilijk tot een gemeenschappelijke bron besluiten.

Wij keren terug tot de verhouding van bron III en bron IV. Daartoe zetten we de percentages van overeenkomst tussen de vier teksten bij elkaar: C 15 - Dief. 19 —→ 60,5% - 62,05%+bijz.; C 15 - Br. 10.886 —→ 41% - 61,65%+bijz.; Voc. Sax. - Dief. 19 —→ 65,02% - 67,69%+bijz.; Voc. Sax. - Br. 10.886 —→ 50,74% - 77,44%+bijz. Wij zien, dat Dief. 19 en Br. 10.886 tezamen zich t.o.v. C 15 met ca. 62% opstellen; dat Dief. 19 en Br. 10.886 tezamen zich t.o.v. de Voc. Sax. met ca. 73% opstellen. We zien, dat de Voc. Sax. en C 15 zich t.o.v. Dief. 19 met ca. 63% opstellen; dat de Voc. Sax. en C 15 tezamen zich t.o.v. Br. 10.886 met ca. 46% opstellen.

Zetten we alle unieke overeenkomsten tussen deze vier vocabularii op een rij, dan geeft dit de volgende lijst van positieve overeenstemmingen in de vertalingen.

C = Sa	19
C = Sa = D = B	17
C = Sa = D	16
Sa = D = B	9
Sa = B	7
C = D	5
C = Sa = B	3
D = B	3
Sa = D	2
C = D = B	1

In par. 4.5.2 zagen we reeds, dat de groep C, Sa en D in totaal 113 overeenstemmingen had.

Als we de percentages en de unieke relaties vergelijken, constateren we:

1. Dief. 19 en Br. 10.886 demonstreren hun bron IV tegenover bron III;
2. C 15 en de Voc. Sax. demonstreren hun bron III tegenover bron IV;
3. C 15, de Voc. Sax., Dief. 19 (en de latere Br. 10.886) vertonen 33 unieke overeenkomsten. In par. 4.5.7 constateerden we reeds, dat C 15 en Dief. 19 samen optraden;
4. Br. 10.886 is het meest afgedwaald;
5. C 15 en Br. 10.886 vertonen geen unieke overeenkomsten, wat er voor pleit, dat Br. 10.886 niet teruggaat op bron III;
6. wegens de grote gemeenschappelijkheid van unieke overeenkomsten, m.n. van Dief. 19, C 15 en de Voc. Sax. en wegens de hoge percentages van overeenkomsten, m.n. van deze zelfde teksten, moeten de bronnen van de vocabularii,

c.q. bron III en IV, direkt bij elkaar gesitueerd worden.

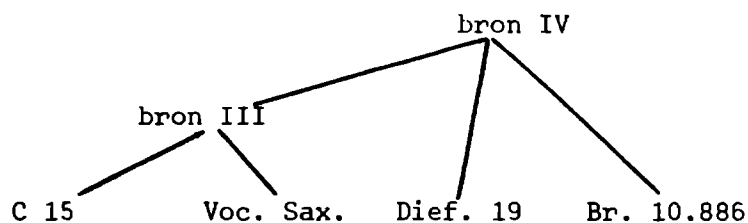
De positie van Br. 10.886 wordt duidelijk, als we de percentages overeenkomst met de Voc. Skokl. vergelijken. Voc. Skokl. - C 15 → 78,38% - 58%; Voc. Skokl. - Voc. Sax. → 72,97% - 53,2%; Voc. Skokl. - Dief. 19 → 65,54% - 49,74%; Voc. Skokl. - Br. 10.886 → 48,65% - 54,14%.

Wij zien dan dat Br. 10.886 zich met de Voc. Sax., C 15 en Dief. 19 als groep aansluit tegenover de Voc. Skokl., nl. ca. 54%.

De enge relatie van Br. 10.886, Dief. 19 en de Voc. Sax. blijkt ook uit de volgende lijst van unieke overeenkomsten: babbatum yser (-ysen in Dief. 19); beneplacito waelbehaghen; benedico benedien; bruchus kiever; lacero villen; potens mechtich; testa schale; teuthonicus duutsch. C 15 sluit zich bij deze overeenkomsten telkens aan bij de Voc. Skokl. en toont daarmee (ook) met deze vocabularius zijn verwantschap.

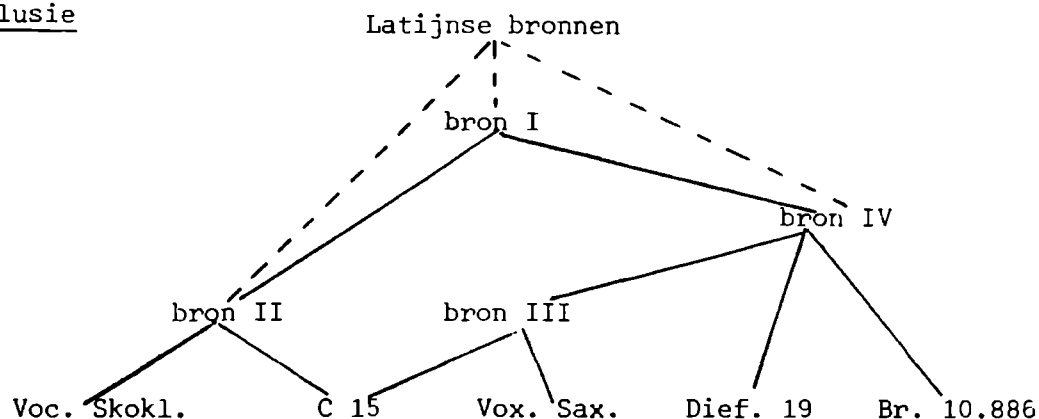
Wij stellen vast dat deze vier vocabularii een geheel aparte, onderling verwante groep vormen. Dief. 19, de Voc. Sax. en C 15 stammen uit 1410-1420, Br. 10.886 is later. We nemen daarom aan, dat deze vier vocabularii een gemeenschappelijke bron hebben (bron IV).

De latere Br. 10.886 verwijdt zich het meest van de andere drie vocabularii. Met de verhoogduitste Dief. 19 sluit hij zich het meeste aan. De Voc. Sax. en C 15 vormen gezien hun hoge percentage overeenkomst (resp. 75,86% en 77%) en gezien hun reeks unieke overeenkomsten een hechte groep binnen deze groep van vier (bron III). Samen vertonen zij een zodanige overeenkomst met Dief. 19 en Br. 10.886, dat wij veronderstellen dat bron III teruggaat op bron IV. Voor deze constructie pleit, dat C 15 slechts enkele unieke overeenkomsten heeft met Br. 10.886, waaruit wij concluderen dat Br. 10.886 nauwelijks deel heeft aan bron III. C 15 en de Voc. Sax. gaan dus via hun bron III terug op bron IV. In schema 17 geven we dit weer.

Schema 17: Relatie van C 15, Voc. Sax., Dief. 19 en Br. 10.886 volgens de vertalingen

4.6 Conclusie

Schema 18: Relaties van de tweetalige vocabularii

Als conclusie moeten we ook vermelden, dat de lexicografische traditie van de Voc. Sax., een oostmiddelnederlandse tekst, volgens ons onderzoek loopt vanaf de ééntalige Latijnse woordenboeken, zoals Bellaard aannam en zoals ook Buitenrust Hetteema veronderstelde voor Duitse vocabularii (par. 4.3.9).

4.7 Verdere relaties van de Voc. Sax.

Terug te voeren op een Vlaams-Brabantse legger noemden we de woorden (zie hfst. 2 en 3): zoken (lacto), zuken (lacteo), spikelbaere (terebrum), barve (silurnus). Voorts noemden we ook de woorden hekel (lucius) en das (taxus). Van Sterkenburg vult deze lijst van woorden uit de Voc. Sax., die op een Brabantse legger teruggaan, aan met: oestal (angarium), dop (trocus), wicke (vicia). Op een Limburgse legger wijst volgens hem eren (arare) (p. 276). Doch Van Sterkenburg moet zich hier vergissen. Bij dop schrijft hij, dat dit woord oostelijk blijkt te zijn (p. 268), en van wicke deelt hij mee, dat wikke in het hele oosten voorkomt (p. 270-271).

Oestal komt zowel in de Voc. Sax. als in Br. 10.886 als in het Gloss. Harlemense voor en is Brabants (Van Sterkenburg, 1975: 194-196). Eren komt voor in het Gloss. Bernense (Buitenrust Hetteema, 1889: 20) (erien) en in C 15 (de Pandecta) (eren) (Van Sterkenburg, 1975: 196).

In welke omgeving moeten we de Vlaams-Brabantse woorden van de Voc. Sax. zoeken en vinden? zoken: cfr. Gloss. Bern. lactare soken. zuken: cfr. Gloss. Bern. lactere suken. oestal: cfr. Gloss. Harl. oestal, Br. 10.886 oestal. eren: cfr. Gloss. Bern. erien, C 15 (Pandecta) eren, God. Guelf. 446 Helmst. Wolfenbüttel, 15e eeuw. eren (De Man, 1964: 239). Wij voegen daar nog de overeenkomsten aan toe van de woorden: driehuernich: cfr. Gloss. Bern. drihornekeg (triangulus), durpel: cfr. Gloss. Bern. en Gloss. Trevirensen II dorpel (beide op limen).

De veronderstelde Vlaams-Brabantse legger vinden we mogelijk in de omgeving van het Gloss. Bern. (+ 1350).

Rooth constateerde, dat de glossaria Bern., Trev. II (+ 1450) en Florianense onderling nauw verwant zijn (Rooth, 1960-1962: 6-83).

Van Sterkenburg bevestigde deze bevindingen (1973: 21-22 en 29-30). Deze groep van teksten is weer eng gelieerd aan het Gloss. Harl. Als directe bron van de Voc. Sax. heeft deze groep niet gefungeerd, wel echter mogelijk als een zeer verwijderde.

Naast deze te verklaren relaties moeten we rekening houden met de inbreng van de schrijftaal, waarbij we zeer speciaal denken aan de dier-, plant-, mens- en voorwerpsnamen: baenrodse (baro), steenbicke (bica; cfr. latomus stienbicker), peddenstoel (borax), loeck (cepe), crabber (lacer) (daarmee parallel crabben (lacero)), kattenmeellich (lactuca; uit latte-?), crasse (lappa; uit classe, classe?), barve (silurnus, ondanks zijn huidige Limburgse localisatie?), koel-sprenger (locusta), pier (lumbricus), das (taxus, ondanks de huidige oostelijke grevel en grever?), nachtschale (lupinum), spikelbaere (terebrum, ondanks de Vlaams-Brabantse dissimilatie?), zeve (terracium). Deze woorden behoren niet tot het dialect van de streek waarin Windesheim gelegen is; enerzijds kunnen ze door de schrijver als schrijftaaltvormen zijn opgenomen en als zodanig reeds in Windesheim gangbaar zijn geweest, anderzijds kunnen ze ook inbreng uit het dialect van de kopiïst zijn. Zeer bepaald een zelfstandige inbreng van de kopiïst is het woord vake en cruus (trabula), waar uit vake te concluderen valt, dat hij de vertaling en cruus probeert. Voor alle hier opgesomde woorden geldt, dat ze niet voorkomen in de parallelteksten die wij in dit hoofdstuk gebruikten. Vele ervan hebben we besproken in de hoofdstukken 2 en 3 vanuit een ander gezichtspunt.

NOTEN BIJ 4 LEXICOGRAFISCHE TRADITIE VAN DE VOC. SAX.

- 1 "Dit boek (...) is niet alleen door zijn uitzonderlijke overvloed van Latijnse woorden, zowel beginwoorden als afleidingen, opvallend, maar ook daardoor, doordat het meer dan eens beslist onjuist begrepen vertalingen uit het Saksische boek 11 schijnt te hebben vertaald in het Hoogduits, waardoor het evenals met dit boek (11) door een of andere overeenkomst met 20, 8 en 9 samenhangt."
- 2 Vriendelijk dank aan Frau Dr. Darapsky die mij dit per brief d.d. 10 juni 1975 meedeelde.
- 3 Dank aan Prof. Dr. Erik Rooth die mij deze mededelingen per brief d.d. 7 mei 1975 verstrekke.
- 4 Allan Mohlin, 'Codex Nr. 14 in folio i Skoklostersamlingen på Riksarkivet. En Latinsk - lågtysk ordbok', in: Nordisk Tidskrift för bok- och biblioteksväsen, 1947, p. 1-18.
Mohlin is historicus en houdt zich niet bezig met de taal. De taal werd door Rooth gelocaliseerd in NDM, 1. p. 66 vlg. Mohlin constateert overeenkomsten van de Voc. Skokl. met het Catholicon van Johannes Balbus de Janua (Mohlin, p. 7, noot).
- 5 K. Grubmüller, Vocabularius Ex Quo: Untersuchungen zu lateinisch - deutschen Vokabularen des Spätmittelalters, München, 1967.
De Breviloquus die wij gebruikten, was: Hs. 651 van de U.B. van Utrecht. Reuchlin (Capnio), Joh., Vocabularius breviloquus cum arte diphtongandi, punctandi en accentuandi (auct. Guarino Veronensi), (Straatsburg, Geo. Husner) 11 jan. 1493. (Olim: Litterae Latinae Folio no. 88; no. 245.o) (Holtrop 6734). Eigendomsmerk: Liber monasterii Sancti pauli apostoli in Traiecto inferiorum.
- 6 Van Sterkenburg, (1975), schrijft hierover: "De afwijkingen die hier (bij vergelijking van C 15 met de Voc. Sax., H.L.) geconstateerd kunnen worden, zijn gering. Waarschijnlijk moeten ze toegeschreven worden aan de eigen inbreng van de lexicograaf. Het bekorten van de bronnen of het uit andere bronnen aanvullen is te allen tijde bij lexicografen gebruikelijk geweest." (zie ook par. 4.3.4).

- 7 In de incipits van de Voc. Sax., Dief. 19 en de Voc. Skokl. wordt Isidorus aangehaald.
- 8 In het Cath. wordt Hugucio genoemd.
- 9 Wij gebruiken de tekst van het Catholicon van de U.B. te Nijmegen, incunabel 38: Balbus, Hieronymus, Catholicon. (Fol. 2a:) Incipit summa que vocatur Catholicon edito a fratre Joanne de Janua. (In fine:) Impressum Venetiis ingenio Beneto Locatelli 1495.
- 10 F. Buitenrust Hettema, Het Nederduitsch Glossarium van Bern, Leiden, z.j. (1889), p. XVII en XIX, veronderstelt, dat het Gloss. Bern. ontstaan is door latere alfabetisering van kleine woordverzamelingen die óf uit interliniaire en marginale glossen óf naast de teksthandschriften waren aangelegd, en die later steeds werden uitgebreid.
In zijn boek Oude Glossen en hun beteekenis, Gent, 1914, veronderstelt hij dat deze bewerkingen zijn van ééntalige, Latijnse woordenboeken.
Bellaard (1904: 19-21) veronderstelt dat de tweetalige vocabularii en glossaria ontstaan zijn uit ééntalige, Latijnse woordenboeken. Hij toont dit aan met vergelijkingen vanuit het Catholicon (bv. p. 76-77). Dezelfde werkwijze volgt Mohlin (1947) voor de relatie van het Cath. met de Voc. Skokl., wat erop wijst, dat hij ervan uitgaat, dat de Middellatijnse lexicografie uitgangspunt is geweest voor de tweetalige lexicografie. Claes (1967/1968: 229) constateert, dat in verscheidene handschriften vertalingen in de volkstaal toegevoegd zijn ter verklaring van de Latijnse lemmata. Van Sterkenburg (1975: 53-54) geeft daar vele voorbeelden van. Deze laatste schrijver constateert dat de Middelnederlandse lexicografie geënt is op de grote Middellatijnse lexicografie (bv. p. 36, 47, 53 en 54). Zeer terecht echter stelt Van Sterkenburg (1975: 25) zich op het standpunt, dat er niets zekers over het ontstaan van de oudste Middelnederlandse glossaria te zeggen valt zolang er niet genoeg volledige tekstuitgaven bestaan.

0 Inleiding en verantwoording

Het object van de studie is de Vocabularius Saxonicus (Voc. Sax.) die voorkomt in de verzamelcodex van twee Latijns-volkstalige vocabularii, gesigneerd I 603 (olim Carth. 248) van het Stadtarchiv te Mainz. De ondertitel van de studie geeft de beperking aan: een onderzoek naar de codicologisch-paleografische, de linguïstische (grafemologische en areaallinguïstische) en de lexicografische aspecten van nr. 4 (de tweede vocabularius) van deze codex, de Voc. Sax.

De studie is gebaseerd op een steekproef, waarvan een verantwoording wordt gegeven. De keuze van de Latijnse lemmata uit de alfabetisch geordende vocabularius is gevallen op de letters B, L en T, hoewel niet strikt. Er zijn excursies naar andere letters gemaakt. Op het totale bestand van 18.782 lemmata omvat de steekproef ca. 2.500 rubrieken.

1 Codicologisch-paleografische aspecten

De auteur beschrijft de materiële aspecten van de gehele codex: de band, het papier, de inkt, de wijze van opbouw der katernen, de verluchtingen, het schrift. Na een literatuuronderzoek van literatuur over deze codex, m.n. van de Voc. Sax., gecombineerd met de resultaten van zijn materiële onderzoek, m.n. van de watermerken, van het papier, het schrift en de verluchtingen, gecombineerd met de resultaten van het tekstonderzoek, m.n. van de in het explicit genoemde kopiïst (en eigenaar) Johannes Brummeris (= Johan van Brummen), de ontbrekende kloostereigendomskenmerken en van de signatuur van de Mainzer kartuizerbibliotheekcatalogi, concludeert de auteur, dat de Voc. Sax. geen origineel kartuizerhs. kan zijn.

Uit het schrift en de watermerken van het papier concludeert de schrijver, dat de Voc. Sax. een Noordnederlands hs. is. Deze conclusie preciseert hij tot een Windesheims hs. wegens de wijze van verluchting en rubricering. Vervolgens wijst de naam van de kopiïst binnen de gegeven beperkingen op Salland en de Graafschap, wat herkomst van de Voc. Sax. uit Windesheim zeer wel mogelijk maakt. In de Middeleeuwen waren de Broeders van het Gemene Leven en de Windesheimse reguliere kanunniken van St. Augustinus zeer vruchtbare kopiïsten voor de commercie. Het explicit van de Voc. Sax. wijst bepaald op een eigenaar, c.q. gebruiker van de tekst, en niet op commerciële bedoelingen.

De auteur is nu in staat iets van de sluier van de geschiedenis van de Voc. Sax. op te lichten.

Het Windesheimse hs., de Voc. Sax., dat tussen 1410 en 1420 door Johan van

Brummen werd geschreven, kwam tussen 1436 en 1466 terecht in het kartuizer-klooster van St. Michaël te Mainz, waar het ca. 1465 samengebonden werd met het zojuist gereed gekomen afschrift van het Engelhus-Glossar. Vervolgens werd deze verzamelcodex gecatalogiseerd door Johannes van Harlem in 1466 volgens het "Dreizeichensystem" met de signatuur H XXII T; deze codex draagt nu de signatuur I 603 (olim Carth. 248).

2 Grafemologische verschijnselen

De auteur geeft een uiteenzetting over de vraag, in hoeverre uit oude teksten dialectmateriaal te puren valt. Hij maakt een onderscheid tussen teksten die zich conformeren aan het (gesproken) dialect en teksten die zich conformeren aan de 'schrijftaal'. Hij zet uiteen, dat beide eigen linguïstische kenmerken en een eigen "landschap" vertonen: de dialecten hebben een bepaalde, zeer beperkte verbreiding, terwijl de schrijftalen een groter gebied bestrijken, ontstaan uit de éénwording van een aantal plaatselijke talen, juist door en voor het schrijven, het 'Schreiblandschaft'. Hij betoogt, dat de volkstalige woorden in de Voc. Sax. thuishoren in een 'Schreiblandschaft' en dat deze daarom de dialectkenmerken van een groter gebied zullen vertonen dan die van het plaatselijke dialect.

De auteur zet vervolgens uiteen, dat uit een middeleeuwse, geschreven tekst alleen lettertekens tot ons zijn gekomen en geen klanken. Hij betoogt, dat daarom de grafemologie ervan, parallel aan de fonologie, beschreven moet worden. Zijn de elementen van de fonologie de fonemen, die van de grafemologie zijn de grafemen. De studie van de grafemen zal slechts aarzelend een vermoeden van de fonemen kunnen geven.

Zijn methode van bepaling van het dialect van het woordmateriaal van de Voc. Sax. heeft tot doel m.b.v. contemporain en hedendaags dialectmateriaal, zowel grafemologisch als areaallinguïstisch, het gebied van het dialect te definiëren.

De conclusie van het codicologisch-paleografische onderzoek is het uitgangspunt voor de bestudering van de linguïstische aspecten: de grafemen c.q. fonemen, en de woordenschat zullen gelocaliseerd moeten worden in het gebied Windesheim - Brummen.

Na de bestudering van het vocalisme en van enkele onderdelen van het consonantisme en van de woordvorming komt de auteur tot een conclusie. Hierbij gebruikt hij kaarten van de foneemverbreiding in de huidige dialecten. De methode hierbij is de regressiemethode, waarbij een groot gebied steeds verder wordt ingeperkt. Het grotere gebied en de verdere inperkingen hiervan worden gedefinieerd met de partiële overlappingsmethode, waarvan in de conclusie van hoofdstuk 2 de

kroongetuigen worden opgesomd. Het aldus verkregen, uiteindelijke gebied is de kop van Overijssel, Salland, Twente, de Graafschap en de Achterhoek. Dit gebied wordt verder ingeperkt tot de kop van Overijssel en Salland met een noordwestelijke strook van de Graafschap.

Op de kaarten zijn de isofonen getekend van een keuze uit de kroongetuigen. De auteur betoogt, dat de moderne isofonen die op de kaarten zijn ingetekend, een oud gebied aannemelijk maken: de omgeving van Zwolle tot Deventer langs de IJssel, met de plaatsen Windesheim en Diepenveen.

Na de regressieve concluderingen besluit de auteur, dat zijn hypothese dat alle grafemologische (en fonologische) verschijnselen in het taalmateriaal van de Voc. Sax. te localiseren zijn in het gebied van Windesheim-Brummen, juist is. Bij zijn bestudering van de grafemologische (en fonologische) verschijnselen, stuitte de auteur op een aantal verschijnselen die niet te localiseren zijn in het gebied Windesheim-Brummen. Hij schrijft deze toe aan een Duitse en aan een Vlaams-Brabantse legger.

3 Woordenschat

De auteur maakt in het hoofdstuk "Woordenschat" een areaallinguïstische studie van 53 woorden die als volgt in rubrieken zijn verdeeld: 27 planten-, dier- en mensnamen; 4 namen van lichaamsdelen en ziekten; 11 voorwerpsnamen; 11 overige benamingen.

Evenals bij de grafemologische verschijnselen (hoofdstuk 2) doet hij hier een regressieonderzoek m.b.v. de partiële overlappingsmethode aan de hand van kroongetuigen.

Het gebied dat op grond van het areaallinguïstische onderzoek te bepalen valt, is een strook langs de beide oevers van de IJssel vanaf Kampen-Zwolle-Windesheim-Diepenveen tot Deventer.

De auteur concludeert op grond van deze areaallinguïstische gegevens, dat zijn hypothese dat de taal van de Voc. Sax. in het gebied Windesheim-Brummen te localiseren is, juist is.

Op een Vlaams-Brabantse legger wijzen woorden die niet in dit gebied te localiseren zijn.

De auteur meent, dat bij vergelijking van de resultaten van het grafemologisch met die van het areaallinguïstische onderzoek, de volgende hypothese kan worden opgesteld: de scriptoriumtaal van Windesheim was samengesteld uit fonemen en woorden van de streek Zwolle-Windesheim-Deventer (-Zutfen).

4 Lexicografische traditie

In het laatste hoofdstuk vergelijkt de auteur een zevental vocabularii:

Catholicon, Breviloquus, Vocabularius Skokloster, C 15 (Pandecta), Vocabularius Saxonicus, Dief. 19 en Br. 10.886.

De twee eerstgenoemde zijn ééntalige, Latijnse, de overige tweetalige, Latijns-volkstalige woordenboeken.

Hij vergelijkt deze teksten op een drietal aspecten:

- naar het voorkomen, de volgorde en de spelling van de Latijnse trefwoorden;
- naar de Latijnse interpretamenten;
- naar de vertalingen in de vijf tweetalige woordenboeken.

Bij de tweede methode vergelijkt hij de Latijnse interpretamenten van de teksten, waarbij hij let op exclusieve, unieke relaties van een tweetal, soms drietal teksten, op grond waarvan hij besluit tot overeenkomsten en verwantschappen.

Bij de eerste en de derde methode gaat hij anders te werk. Eerst stelt hij op grond van het aantal overeenstemmingen de procentuele graad van overeenkomst vast. Van het totale aantal Latijnse trefwoorden of vertalingen van een tekst trekt hij het aantal totaal gemeenschappelijke woorden van alle teksten af. Het aantal dat hij overhoudt, noemt hij het aantal van het "eigen karakter" van een tekst, dat bestaat uit het aantal unica en het aantal "kleine relaties". Hij trekt vervolgens van het aantal van het "eigen karakter" het aantal unica af en houdt zo het aantal "kleine relaties" over.

Vervolgens stelt hij lijsten samen van deze kleine (unieke, exclusieve, bijzondere) relaties van een paar (2, 3 of 4) teksten. Is er tussen een paar teksten zo'n lijst van unieke relaties samen te stellen en is de procentuele overeenkomst van diezelfde teksten minstens ca. 70%, dan concludeert de auteur tot een enge relatie die hij weergeeft in een relatieschema. Het Catholicon en de Breviloquus, waarvan zeker is dat ze directe verwantschap met elkaar hebben, vertonen volgens zijn onderzoek elk ca. 70% overeenkomst, waaruit de auteur meent te mogen concluderen, dat voor de vaststelling van een overeenkomst tussen andere teksten ook telkens ca. 70% overeenkomst van Latijnse trefwoorden nodig is.

De auteur concludeert, dat de onderzochte tweetalige woordenboeken ontstaan zijn uit be- en omwerkingen van ééntalige, Latijnse woordenboeken, aan de lemmata waarvan vertalingen zijn toegevoegd.

Hij confronteert de afzonderlijke conclusies van elk van deze methoden met elkaar en constateert, dat alle drie eenzelfde relatieschema geven. Het relatieschema vindt men in par. 4.6.

Hij wijst als Vlaams-Brabantse legger van de Voc. Sax. een vocabularius of een glossarium aan uit de omgeving van het Glossarium Bernense.

ZUSAMMENFASSUNG

0 Einleitung und Verantwortung

Das Objekt der Studie ist der Vocabularius Saxonicus (Voc. Sax.), der vorkommt im Sammelkodex zweier lateinisch-volkssprachlicher Vokabulare, signiert I 603 (olim Carth. 248) vom Stadtarchiv zu Mainz. Der Untertitel der Studie bezeichnet die Einschränkung: eine Untersuchung nach den kodikologisch-paläographischen, den linguistischen (graphemologischen und areallinguistischen) und den lexikographischen Aspekten der Nummer 4 (des zweiten Vokabulars) dieses Kodex, der Voc. Sax.

Die Studie beruht auf einer Stichprobe, von der Rechenschaft abgelegt wird. Die Wahl der lateinischen Stichwörter aus dem alphabetisch geordneten Vokabular ist auf die Buchstaben B, L und T, gefallen, obwohl nicht unbedingt.

Abschweifungen nach anderen Buchstaben sind unternommen worden. Von der Gesamtzahl der 18.782 Wörter umfassen die Stichprobe ungefähr 2.500 Rubriken.

1 Kodikologisch-paläographische Aspekte

Der Autor beschreibt die materiellen Aspekte des ganzen Kodex: der Band, das Papier, die Tinte, die Art und Weise des Aufbaus, die Hefte, die Illuminationen, die Schrift.

Nach einer Literaturuntersuchung von Literatur über diesen Kodex, namentlich des Voc. Sax., kombiniert mit den Ergebnissen seiner materiellen Untersuchung, namentlich der Wasserzeichen, des Papiers, der Schrift und der Illuminationen, kombiniert mit den Ergebnissen der Textuntersuchung, namentlich des im Explicit genannten Kopisten (und Besitzer) Johannes Brummeris (= Johan van Brummen), die fehlenden Klostereigentumsurkunden und die Signatur der Mainzer Kartäuserbüchereikataloge, schliesst der Autor, dass der Voc. Sax. keine originelle Kartäuserhandschrift sein kann.

Aus der Schrift und den Wasserzeichen des Papiers schliesst der Autor, dass der Voc. Sax. eine nordniederländische Handschrift ist. Diese Folgerung präzisiert er zu einer Windesheimer Handschrift wegen der Art und Weise der Illumination und Rubrizierung. Weiter deutet der Name des Kopisten innerhalb der gegebenen Einschränkungen auf das Gebiet "Salland-Graafschap" hin, was die Herkunft des Voc. Sax. aus Windesheim sehr gut möglich macht.

Im Mittelalter waren die Brüder des Gemeinsamen Lebens und die regulären Kanoniker von St. Augustinus sehr fruchtbare Kopisten für Handelszwecke. Der Explicit des Voc. Sax. deutet gewiss auf einen Besitzer, bzw. Benutzer des Textes hin,

und nicht auf kommerzielle Zwecke.

Der Autor ist nun imstande, etwas von dem Schleier der Geschichte des Voc. Sax. zu lüften.

Die Windesheimer Handschrift, der Voc. Sax., die zwischen 1410 und 1420 von Johan van Brummen geschrieben wurde, kam zwischen 1436 und 1466 nach dem Kartäuserkloster von St. Michael zu Mainz, wo sie ungefähr im Jahre 1465 mit der gerade fertig gewordenen Abschrift des Engelhus-Glossars zusammengebunden wurde. Weiter wurde dieser Sammelkodex von Johannes van Harlem im Jahre 1466 nach dem Dreizeichensystem mit der Signatur H XXII T katalogisiert; dieser Kodex trägt jetzt die Signatur I 603 (olim Carth. 249).

2 Graphemologische Erscheinungen

Der Autor gibt eine Ausführung über die Frage in wie weit aus alten Texten Dialektmaterial zu sichten ist. Er unterscheidet zwischen Texten, die sich nach dem gesprochenen Dialekt richten und Texten, die sich nach der Schriftsprache richten. Er führt aus, dass beide Bereiche eigene linguistische Kennzeichen und eine eigene "Landschaft" zeigen: die Dialekte haben eine bestimmte, sehr beschränkte Verbreitung, während die Schriftsprachen ein grösseres Gebiet bestreichen. Diese sind aus der Verschmelzung einer Anzahl von örtlichen Sprachen hervorgegangen, also gerade durch und für das Schreiben, - die Schreiblandschaft -.

Er führt aus, dass die volkssprachlichen Wörter in dem Voc. Sax. in eine Schreiblandschaft gehören und, dass diese Wörter deshalb die Dialektkennzeichen eines grösseren Gebietes als die des örtlichen Dialekts zeigen werden.

Der Autor führt weiter aus, dass aus einem mittelalterlichen Text nur handschriftliche Mitteilungen und keine Sprachlaute zu uns gekommen sind. Er führt aus, dass deshalb deren Graphemologie parallel an der Phonologie beschrieben werden muss. Die Elemente der Phonologie sind die Phoneme, die der Graphemologie die Grapheme. Durch das Studium der Grapheme können wir nur annähernd vermuten, wie die einzelnen Sprachlaute realisiert wurden.

Seine Methode der Dialektermittlung des Wortmaterials des Voc. Sax. bezweckt, mit Hilfe des damaligen und heutigen Dialektmaterials, sowohl graphemologisch als areallinguistisch, dessen Dialektgebiet zu bestimmen.

Die Folgerung dieser kodikologisch-paläographischen Untersuchung ist der Ausgangspunkt für das Studieren der linguistischen Aspekte: die Grapheme, gegebenenfalls die Phoneme, und den Wortschatz wird man daher in dem Gebiet Windesheim-Brummen lokalisieren müssen.

Nach dem Studium des Vokalismus und einiger Teile des Konsonantismus und der Wortbildung kommt der Autor zu einer Folgerung. Er nimmt dazu die Phonem-

verbreitung in den heutigen Dialekten in einer Karte auf. Die Methode hierzu ist die Regressionsmethode, bei der ein grosses Gebiet immer mehr eingeschränkt wird. Das grössere Gebiet und dessen weitere Einschränkungen werden mit der partiellen Überlappungsmethode definiert, von der in der Folgerung von Kapitel 2 die Kronzeugen aufgeführt werden. Das in dieser Weise schliesslich erworbene Gebiet ist der Kopf von Overijsel, Salland, Twente, die Grafschaft und der Achterhoek. Dieses Gebiet wird weiter zu dem Kopf von Overijsel und Salland mit einem nordwestlichen Streifen der Grafschaft.

Auf den Karten sind die Isophonen nach einer Wahl der Kronzeugen eingezeichnet. Der Autor führt aus, dass die modernen Isophonen, die auf den Karten eingezeichnet sind, ein altes Gebiet annehmbar machen: ein Streifen an den Ijsel entlang, ab Zwolle bis Deventer mit den Ortschaften Windesheim und Diepenveen.

Nach diesen regressiven Folgerungen, schliesst der Autor, dass seine Hypothese, alle graphemologischen (und phonologischen) Erscheinungen im Sprachmaterial des Voc. Sax. seien in dem Gebiet von Windesheim-Brummen zu lokalisieren, richtig ist. Bei seinem Studium der graphemologischen (und phonologischen) Erscheinungen stiess der Autor auf eine Anzahl von Erscheinungen, die nicht in dem Gebiet Windesheim-Brummen zu lokalisieren sind. Er schreibt dies einem deutschen und einem flämisch-brabantischen Leger zu.

3 Wortschatz

Der Autor macht im Kapitel "Wortschatz" eine areallinguistische Studie von 53 Wörtern, die er folgendermassen einteilt: 27 Pflanzen-, Tier-, und Menschnennamen; 4 Namen von Körperteilen und Krankheiten; 11 Sachnamen; 11 übrige Bezeichnungen. Ebenso wie bei den graphemologischen Erscheinungen (Kapitel 2) unternimmt er hier eine Regressionsuntersuchung mit Hilfe der partielle Überlappungsmethode anhand der Kronzeugen.

Das Gebiet, das auf Grund der areallinguistische Untersuchung ermittelt worden ist, ist ein Streifen an den beiden Ijselufern entlang, ab Kampen-Zwolle-Windesheim-Diepenveen bis Deventer.

Der Autor schliesst auf Grund dieser areallinguistischen Gegebenheiten, dass seine Hypothese, die Sprache des Voc. Sax. sei in dem Gebiet Windesheim-Brummen zu lokalisieren, richtig ist.

Auf einem flämisch-brabantischen Leger deuten Wörter hin, die nicht in diesem Gebiet zu lokalisieren sind.

Der Autor ist der Meinung, dass bei einem Vergleich der Ergebnisse der graphemologischen Untersuchung mit den Ergebnissen der areallinguistischen Untersuchung folgende Hypothese aufgestellt werden kann: die Schriftsprache Windesheimer

Skriptoriums war aus Phonemen und dem Wortschatz der Gegend Zwolle-Windesheim-Deventer (-Zütphen) zusammengestellt.

4 Lexikographische Tradition

Im letzten Kapitel vergleicht der Autor 7 Vokabulare: Catholicon, Breviloquus, Vocabularius Skokloster, C 15 (Pandecta), Vocabularius Saxonicus, Dief. 19, Br. 10.886. Die zwei ersten sind einsprachliche, lateinische Vokabulare, die anderen sind zweisprachliche, lateinisch-volkssprachliche Wörterbücher.

Er vergleicht diese Texte auf drei Aspekte:

- nach dem Vorkommen, der Reihenfolge und der Rechtschreibung der lateinischen Stichwörter;
- nach den lateinischen Interpretamenten;
- nach den Übersetzungen in den fünf zweisprachlichen Wörterbüchern.

Bei der zweiten Methode vergleicht er die lateinischen Textinterpretamente, bei denen er besonders auf exklusive, einzigartige Beziehungen von zwei, manchmal drei, Texten achtet. Auf Grund derer schliesst er, dass Übereinstimmungen und Verwandtschaften vorliegen.

Bei der ersten und dritten Methode geht er anders vor. Erst stellt er auf Grund der Anzahl von Übereinstimmungen den prozentualen Verwandtschaftsgrad fest. Von der Gesamtzahl der lateinischen Stichwörter oder Übersetzungen eines Textes zieht er die Anzahl der völlig gemeinschaftlichen Wörter von all den Texten ab. Die Anzahl die übrig bleibt nennt er die Anzahl des "eigenen Charakters" eines Textes; sie besteht aus einer Anzahl von Unika und "kleinen Beziehungen".

Er zieht dann von der Anzahl des "eigenen Charakters" die Anzahl der Unika ab und das, was übrig bleibt, ist also die Anzahl der "kleinen Beziehungen".

Dann stellt er Listen dieser kleinen (einzigartigen, exklusiven, besonderen) Beziehungen einiger (2, 3 oder 4) Texte zusammen.

Kann man zwischen einigen Texten solch eine Liste einzigartiger Beziehungen zusammensetzen und beträgt die prozentuale Übereinstimmung mindestens ca. 70%, so schliesst der Autor, dass es eine enge Beziehung gibt, die er in einem Relationsschema wiedergibt. Das Catholicon und der Breviloquus, von welchen sicher ist, dass sie direkte Verwandtschaft mit einander haben, weisen nach seiner Untersuchung jeder ca. 70% Übereinstimmung auf, woraus der Autor meint schliessen zu können, für die Bestimmung einer Übereinstimmung der lateinischen Stichwörter zweier Texte sei auch jedesmal ca. 70% erforderlich. Der Autor schliesst, dass die untersuchten zweisprachlichen Wörterbücher aus Be- und Umarbeitungen einsprachlicher lateinischer Wörterbücher, deren Rubriken Übersetzungen hinzugefügt worden sind, entstanden sind.

Er konfrontiert die einzelnen Schlussfolgerungen jeder dieser Methoden miteinander und stellt fest, dass alle drei dasselbe Relationsschema haben. Das Relationsschema findet man im Paragraph 4.6.

Er weist als flämisch-brabantischen Leger des Voc. Sax. ein Vokabular oder ein Glossar aus der Gegend des Glossars Bernense an.

LITERATUUR

Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht. Bijdragen verzameld en uitgegeven op last en onder toezicht van Z.H. Exc. den Aartsbisschop, 57ste deel, Utrecht, 1877.

Arens, J.C., 'Teuthonista en Catholicon (Mainz 1460)', in: Ts., 1972, p. 281-283.

ANKO, Zie: Daan, J. en M.J. Franken.

Balbus, Hieronymus, Catholicon. (Fol. 2a): Incipit summa que vocatur Catholicon edito a fratre Joanne de Janua. (In fine:) Impressum Venetiis ingenio Beneto Locatelli 1495.

Bellaard, D.H.G., Gert van der Schuren's Teuthonista of Duytschlender; lexico-grafische onderzoekingen en klankleer, 's-Hertogenbosch, 1904.

Berg, B. van den, Oude tegenstellingen op Nederlands taalgebied, Leiden, 1938.

Bergmann, R., Mittelfränkische Glossen; Studien zur ihrer Ermittlung und sprach-geografischen Einordnung, Bonn, 1966.

Bernense, Glossarium. Zie: Buitenrust Hetteema, F., Het Nederduitsch Glossarium van Bern.

Besch, W., Sprachlandschaften und Sprachausgleich im 15. Jahrhundert; Studien zur Erforschung der spätmittelhochdeutschen Schreibdialekte und zur Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache, Münster, 1967, in de serie: Bibliotheca Germanica II.

Bischoff, B. e.a., Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle; premier colloque international de paléographie Latine, Paris, 1953.

B.N.M. Zie: Vermeeren, P.J.H.

Borchling, C., 'Mittelniederdeutsche Handschriften in den Rheinlanden und in einigen anderen Sammlungen'. 4 Reisebericht, in: Nachr. d. Kgl. Ges. d. Wiss. zu Göttingen. Phil.-hist. Kl., Beiheft, Berlin, 1914.

Breviloquus. Zie: Reuchlin.

Briquet, C.M., Les filigranes, dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600, I - IV, Paris-Genève, 1907.

Broekhuysen, J., Studies over het dialect van Zelhem in de graafschap Zutphen, Groningen, 1950.

Bruijel, M., Het Dialect van Elten-Bergh. Utrecht, 1901.

Brummeris, Johannes, Vocabularius Saxonicus, Windesheim, 1420.

Buitenrust Hetteema, F., Het Nederduitsch Glossarium van Bern, Leiden, z.j. (1889).

Buitenrust Hetteema, F., Oude Glossen en hun beteekenis, Gent, 1914.

C 15. Zie: St. Agatha.

Capelli, A., Dizionario di Abbreviature latine ed italiane, 6de dr., Milano, 1973.

Catholicon. Zie: Balbus.

Claes, F., 'Latijnse woordenboeken en het ontstaan van de lexicografie in de volkstaal', in: Hermeneus, 39 (1967/68), p. 228-238.

Cohen, A. e.a., Fonologie van het Nederlands en het Fries; inleiding tot de moderne klankleer, 2de dr., 's-Gravenhage, 1961.

Daan, J., 'De "Melkzeef" in de Nederlandse dialecten', in: Driem. Bl., N.S. 4 (1952), p. 98.

Daan, J., en M.J. Franken, Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling (ANKO), Amsterdam, 1972. Afl. 1 en 1977. Afl. 2.

Deunk, G.H., Woordenboek van het Winterswijks, bewerkt door H. Entjens, Groningen, 1971.

Dief. 19. Zie: Mainz.

Diefenbach, L., Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis, Frankfurt, 1857.

Doorn, Th.H. van, Terminologie van riviervissers in Nederland, Assen, 1971.

Draaijer, W., Woordenboekje van het Deventersch dialect, tweede druk bezorgd door J.C.L. van der Lande en P. Fijn van Draat, Deventer, 1896.

D.S.A. Zie: Wrede, F. und G. Wenker.

D.W.A. Zie: Mitzka, W. und L.E. Schmitt.

Fischer, G., Essai sur les monuments typographiques de Jean Gutenberg, Mayançais, Inventeur de l'Imprimerie. A Mayence l'an 10 (1810).

Foerste, W., Der wortgeografische Aufbau des Westfälischen, Münster, 1958.

Fokkema, K., 'De Friese woorden bij Kiliaan', in Ts., 54 (1935), p. 234.

Francis, W. Nelson, 'Graphemic analysis of late middle English Manuscripts', in: Speculum, Vol. XXXVII, p. 32-47.

Franck-Van Wijk. Zie: Wijk, N. van, Franck's Etymologisch Woordenboek etc.

Franken, M.J. en J. Daan, ANKO. Zie: Daan, J. en M.J. Franken.

Frings, Th., Germania Romana. Halle a.d. S., 1932.

Frings, Th., Germania Romana und Romania Germanica zwischen Mittelmeer, Rhein und Elbe; zur Geschichte romanisch-germanischer Wörter im Bereich salix "Weide", Berlin, 1963.

Frings, Th., Die Stellung der Niederlande im Aufbau des Germanischen, Halle (Saale), 1944.

Gallée, J.H., Woordenboek van het Geldersch-Overijselsch Dialect, Deventer, 1895.

Gerritsen, W.P., De Wrake van Ragisel; onderzoekingen over de middeleeuwse bewerkingen van de Vangeance Raguidel, gevolgd door een uitgave van de Wrake-teksten. Tweede deel. Assen, 1963.

Gerwen, A. van, 'Oost-Brabantsche Boerderijtermen', in: Onze Taaltuin, 36 (1934-1935), p. 343-348.

Ginneken, J. van. 'Taalkaart: dorpel', in Onze Taaltuin, 2 (1933), p. 52-55.

Ginneken, J. van, 'Taalkaart: links', in: Onze Taaltuin, 2 (1933), p. 191.

Glossarium Bernense. Zie: Buitenrust Hetteema, F., Het Nederd. Gloss. van Bern.

Glossarium Harlemense. Zie: Sterkenburg, P.G.J. van, Het Gloss. Harl. (circa 1440).

Glossarium Saxonicum. Zie: Hoffman von Fallersleben, H., Horae Belg. III.

Goossens, J., Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie. Hand. Comm. Topon. en Dial. 44, 1970. Publik. 1972.

Gossen, Ch.-Th., 'Graphème et phonème: le problème central de l'étude des langues écrites du moyen age', in: Revue de linguistique Romane, tome XXXII (1968), p. 3-16.

Groneman, H.J.H., Iets over de volkstaal in de omstreken van Zutphen, Velp, 1905. (Archief Van Ginneken UBN).

Grubmüller, K. Vocabularius Ex Quo; Untersuchungen zu lateinisch-deutschen Vokabularen des Spätmittelalters, München, 1967.

Gruijs, A., Codicologie II; codicologische beschrijving en onderzoek. Stencil bij de cursus codicologie en paleografie, Nijmegen, 1970.

Gruijs, A., Codicologie of boek-archeologie? Een vals dilemma, lectoraatsrede, 17 juni, Nijmegen, 1971.

Gruijs, A., 'Codocology or the Archeology of the book? A false dilemma.' Quaerendo 11 (1972a) 87-108.

Gruijs, A., 'Paléographie, codicologie et archéologie du livre, questions de méthodologie et de terminologie'. Colloques internationaux du C.N.R.S., no. 547. La Paléographie hébraïque médiévale, Paris 1972b, 19-25.

Gruijs, A., Codicologica I. Leiden (Brill) 1976.

Gunnink, J., Het dialect van Kampen en omstreken, Kampen, 1908.

Gysseling, M., Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226), deel I-II. Uitg. van het Belgisch Interuniversitair Centrum voor Neerlandistiek met de steun van het Belgisch ministerie van openbaar onderwijs, 1960.

Harlemense, Glossarium. Zie: Sterkenburg, P.G.J. van, Het Gloss. Harl. (circa 1440).

Heeroma, K., 'Aantekeningen bij dialektkaartjes (met 8 kaartjes in den tekst)', in: Ts., 56 (1937), p. 260-262.

Heeroma, K., 'De geografische indeling der Oostnederlandse volkstaal', in: Taal en Tongval, XV (1963).

Heeroma, K., Hollandse Dialektstudies, Groningen-Batavia, 1935.

Heeroma, K., 'Kiliaan als Taalgeograaf van Oost-Nederland', in: Driem, Bl., N.S., 13 (1961), p. 13-19.

Heeroma, K., Taalatlas van Oost-Nederland en aangrenzende gebieden, Assen, 1957-heden.

Heukels, H., Woordenboek der Nederlandsche volksnamen van planten, Amsterdam, 1907.

Hoffmann von Fallersleben, H., 'Glossarium Saxonicum', in: Horae Belgicae III, Leipzig, 1938.

Hoffmann von Fallersleben, H., 'Niederländische Glossare des XIV. und XV. Jahrhunderts nebst einem niederdeutschen', in: Horae Belgicae VII, Leipzig, 1845.

Hol, A.R., 'De oude IJsselstreek een grensgebied', in: Driem. Bl., N.S., deel 1-2 (1949-1950), p. 54-65.

Horae Belgicae. Zie: Hoffmann von Fallersleben, F.

Jacobs, J., 'Het glossaire latin - flamand uit de dertiende eeuw uitgegeven door L. Gilliodts - Van Severen', in: VMA, 1928, p. 957-980.

Jonge, H. de, Inleiding tot de medische statistiek I. Fundamentele begrippen en technieken; verdelingsvrije methoden. 2de dr. (Leiden) 1963. Verhandeling van het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde XLI.

Kilianus, Cornelius, Etymologicum teutonicae linguae sive Dictionarium teutonico-latinum (etc.), Utrecht, 1777.

Kloeke, G.G., Taalatlas van Noord- en Zuid-Nederland, Leiden, 1939-heden.

Kloeke, G.G., Het Taallandschap van onze Noordoostelijke provinciën. K.N.A.W., afd. Lett., LXII, nr. 3, Amsterdam, 1955.

Lexer, M., Mittelhochdeutsches Handwörterbuch, I - III, Leipzig, 1872-1878.

Loey, A. van, Middel nederlandse spraakkunst, I Vormleer, 4de herz. dr., Groningen-Antwerpen, 1964.

Loey, A. van, Middel nederlandse spraakkunst, II Klankleer, 4de herz. uitg., Groningen-Antwerpen, 1965.

Loey, A. van, Schönfeld's historische grammatica van het Nederlands, zesde gew. dr., 1959.

Lübben, A. und K. Schiller. Zie: Schiller, K. und A. Lübben.

Mainz, Stadtarchiv. Hs. I 597 (Dief. 19).

Mainz, Stadtarchiv, Hs. I 603 (Dief. 11). Zie ook: Brummeris, Joh.

Man, L. de, Middeleeuwse Systematische Glossaria, Brussel, 1964.

Marwedel, G., '"Einheit" von Schreibsprache und Mundart im Nürnberg des 15. Jahrhunderts?', in: Zeitschrift für Dial. und Ling., 37 (1970), p. 58-75.

McIntosh, Angus, 'The Analysis of Written Middle English', in: Transactions of the Philological Society, 1956.

McLaughlin, John C., A graphemic-phonemic study of a middle English manuscript, The Hague, 1963.

Meer, S.G.W. van der, Verloer Stadt-Texte 1320-1543; eine lautliche und orthographische Untersuchung, Nijmegen, 1949.

Meyer, G.M. de, De Stadsrekeningen van Deventer, Groningen, 1968, in de serie: Teksten en documenten, deel L, 1394-1410.

Mhd. Wb. Zie: Lexer, M.

Mitzka, W. und L.E. Schmitt, Deutscher Wortatlas, (D.W.A.), Giessen, 1957-1973. Bd. 1-20.

Mnd. Wb. Zie: Schiller, K. und A. Lübben.

Mnl. Wbk. Zie: Verwijs, E. en J. Verdam.

Mohlin, Allan, 'Codex Nr. 14 in folio i Skoklostersamlingen på Riksarkivet. En Latinsk-lågtysk ordbok', in: Nordisk Tidskrift för bok- och biblioteksväsen, 1947, p. 1-18.

Molema, H., Wörterbuch der Groningschen Mundart im neunzehnten Jahrhundert, Norden-Leipzig, 1888.

M. (Molhuysen, P.C.), 'Oirphede-boeken', in: Overijsselsche Almanak voor oudheid en letteren, 11 (1846) 152-192.

Müller, Josef, Rheinisches Wörterbuch, bearbeitet von Heinrich Dittmaier u.a., Berlin, 1928-1971.

Muller, J.W., 'Vaak', in: Ts., 35 (1916), p. 42-49.

Muller, J.W., 'Vaak', in: Ts., 56 (1937), p. 234-238.

Padberg, W., Der Vocabularius Breviloquus und seine Bedeutung für die Lexikographie des ausgehenden Mittelalters, Münster, 1912.

Pandecta. Zie: St. Agatha.

Pauwels, L., 'De hark in de Zuidnederlandse Dialecten', in: H.C.T.D., 6 (1932), p. 153 vlg.

Persoons, E., 'De namen van de schriftsoorten bij de Moderne Devoten', in: Archief en Bibliotheekwezen in België, dl. 39 (1968), p. 14-23.

Persoons, E., 'De vier soorten boekschrift van de Moderne Devoten', in: Archief en Bibliotheekwezen in België, 41 (1971).

Reuchlin, (Capnio), Joh., Vocabularius breuiloquus cum arte diphthongandi, punctandi et accentandi (auct. Guarino Veronensi), (Straatsburg, Ger. Husner) 11 jan. 1493. (Olim: Litterae Latinae Folio no. 88; no. 245.0). Hs. 651, U.B. Utrecht.

Pessler, W., Plattdeutscher Wort-Atlas von Nordwestdeutschland nach eigenen Forschungen und mit eigenen Aufnahmen. Mit 19 Landkarten und 17 Abbildungen, Hannover, 1928.

Piccard, G., Die Ochsenkopfwasserzeichen. 2. Teil. Findbuch II. Der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart, Stuttgart, 1966.

Rooth, E., 'Mittelniederländische Wortstudien', in: Niederd. Mitteil., 16-18 (1960-1962), p. 6-83.

Rooth, E., 'Mittelniederländische Wortstudien', in: Niederd. Mitteil., 20-22 (1963-1965), p. 5-113.

Rooth, E., Zu den Bezeichnungen für "Eiszapfen" in den germanischen Sprachen, Stockholm-Lund, 1961.

Rooth, E., 'Zu einem lateinisch-niederdeutschen Vocabularius im Reichsarchiv, Stockholm', in: Niederd. Mitteil., 1 (1945), p. 66-87.

Roux, J.J. le en T.H. le Roux, Middel nederlandse grammatika. Zie: Roux, T.H. le en J.J. le Roux.

Roux, T.H. le en J.J. le Roux, Middel nederlandse grammatika, 5de dr., Pretoria, 1967.

Powitz, G., 'Zur Geschichte der Überlieferung des Engelhus Glossars', Jahrbuch des Vereins für niederdeutsche Sprachforschung, 86 (1963).

Sassen, A., Het Drents van Ruinen, Assen, 1953.

Saussure, F. de, Cours de linguistique générale, publié par Charles Bally et A. Sechehaye, avec la collaboration de Albert Riedlinger, 3de dr., Paris, 1968.

Saxonicum, Glossarium. Zie: Hoffmann von Fallersleben, H., Hor. Belg. III.

Saxonicus, Vocabularius. Zie: Brummeris, Joh.

Schiller, K. und A. Lübben, Mittelniederdeutsches Wörterbuch, Bremen, 1875-1881. Bd. 1-6.

Schmitt, L.E. und W. Mitzka, Deutscher Wortatlas. (D.W.A.). Zie: Mitzka, W. und L.E. Schmitt.

Schönfeld. Zie: Loey, A. van, Schönfeld's historische grammatica etc.

Schönfeld Wichers, K.D., Woordenboek van het Rijssens Dialect, z.p. 1959.

Schothorst, W. van, Het dialect der Noord-West-Veluwe, Utrecht, 1904.

Schreiber, H., 'Die Bibliothek der ehemaligen Mainzer Kartause; die Handschriften und ihre Geschichte', Zentralblatt für Bibliothekswesen, Beiheft 60, Leipzig, 1927.

Schrijnen, Jos., De isoglossen van Ramisch in Nederland. Bussum 1920. Wetenschappelijk onderzoek der Zuid-oostelijke dialecten I.

Schulte-Kemminghausen, K., 'Westfälisch-Niederländische Dialektgeografie', in: Westfälische Forschungen, I. Bd., 1. Heft, 1938.

Schützeichel, R., Mundart, Urkundensprache und Schriftsprache; Studien zur Sprachgeschichte am Mittelrhein mit 12 Karten, Bonn, 1960, in de serie: Rheinisches Archiv, Nr. 54.

Simmert, J., Die Geschichte der Kartause zu Mainz, Mainz, 1958, in de serie: Beiträge zur Geschichte der Stadt Mainz. Bd. 16.

Skokloster, Vocabuarius. Zie: Stockholm.

St. Agatha, kloosterbibliotheek der Kruisheren. Hs. C 15 (Pandecta) (Frenswegener Glossar).

Stapelkamp, Chr., 'Enkele volksnamen van de wilg (salix)', in NTg., 39 (1946), p. 85-86.

Sterkenburg, P.G.J. van, Het Glossarium Harlemense; een lexicologische bijdrage tot de studie van de middelnederlandse lexicografie, 's-Gravenhage, 1975.

Sterkenburg, P.G.J. van, Het Glossarium Harlemense (circa 1440); opnieuw uitgegeven met een inleiding, translitteratie en commentaar en voorzien van een alfabetische en retrogade index, 's-Gravenhage, 1975, in de serie: Monumenta Lexicographica Neerlandica. Series I. Volumen I.

Stockholm, Rijksarchief. Hs. E. 8633 (Vocabularius Skokloster).

Teuchert, H., Die Sprache der niederländischen Siedlungen des 12. Jahrhunderts, Neumünster, 1944.

Teuthonista. Zie: Verdam, J., G. van der Schueren's Teuthonista etc.

Tille, E., Zur Sprache der Urkunde des Herzogtums Geldern, Bonn-Leipzig, 1925.

Times, The - Index-Gazetter of the World, London, 1965.

T.N.Z.N. Zie: Heeroma, K. Taalatlas.

T.O.N. Zie: Kloeke, G.G. Taalatlas.

Vangassen, H., Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands; Hertogdom Brabant, Tongeren, 1952, in de serie: Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis van de lexicografie van het Nederlands. III.

Verdam, J., G. van der Schueren's Teuthonista of Duytschlender, Leiden, 1896.

Verdam, J., Middelnederlandsch Handwoordenboek, onveranderde herdruk en van het woord sterne af opnieuw bewerkt door C.H. Ebbinge Wubbe, 's-Gravenhage, 1932.

Vermeeren, P.J.H., De Bibliotheca Neerlandica Manuscripta van Willem de Vreese, Amsterdam, 1953.

Verwijs, E. en J. Verdam, Middelnederlandsch Woordenboek, Bd. 10 Bouwstoffen 1-2 door W. de Vreese en G.I. Liefstinck, 's-Gravenhage, 1927-1952.

Vocabularius Breviloquus. Zie: Reuchlin, J.

Vocabularius Saxonicus. Zie: Brummeris, J.

Vocabularius Skokloster. Zie: Stockholm.

Vooy's, C.G.N. de, Geschiedenis van de Nederlandse taal, Groningen, 1970.

Vries, J. de, Etymologisch Woordenboek, herzien door P.L.M. Tummers, 7de dr., Utrecht-Antwerpen, 1967.

Vries, J. de, Nederlands etymologisch woordenboek (Voorlopig voorwerk), Leiden, 1963.

Vries, M. de en L.A. te Winkel, Woordenboek der Nederlandsche Taal (W.N.T.), 's-Gravenhage enz., 1882-heden.

Wanink, G.H., Twents - Achterhoeks Woordenboek benevens grammatica, met een inleiding van P.J. Meertens, Zutphen, 1948.

Weijnen, A.A., Nederlandse Dialectkunde, 2de herz. dr., Assen, 1966a.

Weijnen, A., Structurele factoren in de historische grammatica van het Nederlands, Assen, 1966b.

Weijnen, A., 'Taalkaart aan', in: Mededelingen N.C.D.N., 5 (1966c), p. 3-4.

Weijnen, A., 'Taalkaart ham', in: Mededelingen N.C.D.N., 5 (1966d), p. 3-4.

Weijnen, A., Het schema van de klankwetten, Assen, 1968.

Weijnen, A., Leenwoorden uit de Latinitas. In: Algemene en Vergelijkende Dialectologie, 1975.

Wenker, G. und F. Wrede, Deutsche Sprachatlas (D.S.A.). Zie: Wrede, F. und G. Wenker.

Wijk, N. van, Franck's Etymologisch woordenboek der Nederlandse Taal, 's-Gravenhage, 1912-onveranderde herdruk-1949. Met een supplement van C.B. van Haeringen.

Wijk, N. van, 'Niet-gerekte A, E voor R + konsonant', in: Ts., 30 (1911).

W.N.T. Zie: Vries, M. de en L.A. te Winkel.

Woeste, Friedrich, Wörterbuch der Westfälischen Mundart, Wiesbaden, 1966.

Wrede, F. und G. Wenker, Deutscher Sprachatlas auf Grund des Sprachatlas des Deutschen Reichs, von Georg Wenker, begonnen von Ferdinand Wrede, fortgesetzt von Walter Mitzka und Bernhard Martin, (D.S.A.), Marburg (Lahn), 1927-1956. Bd. 1-2.

REGISTER OP DE LATIJNSE TREFWOORDEN

In dit register zijn alleen de Latijnse trefwoorden uit de besproken en vergeleken woordenboeken opgenomen.

abactus	89	babullus	136
abienus	68	baburra	136, 144
abies	67	baburrus	136, 144
abolla	88	babylonia	136
abstineo	68	baca	136, 144
accidiosus	92	bacallum	136
algidus	69	bacanius	136, 145
angarium	223	bacca	136, 141
apiaster	84	baccar	133, 136, 147, 148
arare	223	baccaris	136, 140, 144
astire	27	baccatus	136, 146
auia	69	bacerca	136, 140
aurum	68	bactaris	136, 140, 144
baal	136	baculum	136, 144
baalberith	136	baculus	152, 189, 192, 193, 194, 198, 204
baalim	136	balbuca	71, 121
baalpharasim	136	balbuties	70
baalphasis	136	balena	76
babarius	136, 145	baltile	136, 140
babatum	136, 152, 189, 192, 193, 194, 200, 204	balsamita	71
babbatum	83, 136, 152, 202, 204, 216, 220, 222	balucamen	70
babel	136	balustrum	40
babiger	136, 142	bancale	70
babillus	136, 144, 149	banenda	70
babilocus	136	baptismatorium	90
babilon	136	baralica	99
babilonia	136, 142	barba	69
babilonius	136	barbarbexis	40
babirra	136	barbaro	87, 90
babirrus	136	barbarus	76
babtile	78, 80, 91, 136, 140	barbexis	40
		baro	70, 112, 224

barruma	97	bialis	205
basium	36	bibax	76, 205
baxinum	90	bibo	76, 205
bedula	90	bica	76, 158, 198, 205, 224
belbicium	88, 153, 204	biclepiatus	158, 205
bellax	83, 204	biclipeatus	158, 197, 205
bellicium	153, 204	biclipiatus	76, 88, 158, 205
bello	153, 189, 193, 204	biclippeatus	158, 205
bellor	153, 204	biduum	70, 205
bellua	153, 200, 204, 216	bifidus	90, 205
bellus	90, 154, 189, 192, 193, 194, 196, 197, 200, 204, 218	bifores	81, 158, 190, 192, 193, 194, 198, 205, 218
belua	79, 153, 189, 193, 194, 204	biforis	158, 205
benedico	155, 189, 194, 200, 204, 216, 222	bigalus	205
benefacio	154, 204	biialis	205
benefactor	82, 155, 196, 202, 204, 218	bilex	159, 198, 205, 217
beneficio	83, 154, 204	bilibris	205, 218
beneficium	204	bilibrum	99, 205, 219
benelinguatus	156, 189, 197, 200, 204, 216	bilix	72, 159, 190, 193, 194, 202, 205
benelingwatus	156, 202, 204, 220	billix	159, 205
beneplacito	70, 94, 155, 198, 204, 216, 222	bimaritus	160
beneplacitus	155, 197	bimarius	99, 160, 190, 193, 194, 205
benivolus	76, 155, 189, 192, 204	binarius	160, 205
berillus	156, 189, 193, 194, 197, 198, 204, 218	bininalis	205
beta	156, 197, 198, 205	binus	88, 160, 190, 192, 194, 197, 200, 202, 205, 218, 220
beth	156	biretrum	161, 205, 217
betha	156, 189, 192, 193, 205, 220	birlsa	161, 205
bethula	76, 205	birretrum	161, 202, 205
betola	205	birretum	161, 202, 205
betula	205, 219	birrus	88, 205
		birsa	161, 190, 192, 205
		bisacuta	99, 206
		bissus	71

bivium	96	caminus	89
blacta	36, 38, 75, 87	cancer	75, 206
blandior	88	canis	71, 123, 206
blandus	82, 84	carex	107, 206
blasphemio	84, 91	carnifex	89
blasphemus	79	caro	89
blatta	38	cepe	103, 206, 224
blesus	76	cola	84
bletula	89	comes	82
blipes	71	commensalis	71
bolus	77	confinium	88
borax	71, 83, 107, 206 216, 224	contorquere	98
borias	77	conuallis	71
boris	206	conuersio	88
borrus	87	cos	89
bos	80, 206	cum	76
bossa	89	decus	96
braca	83, 115, 206	decrepitus	68
bracale	115, 206, 216, 218	defluo	92
brasium	68	dendrix	109, 110
brodium	84, 99	deponatus	93
bruchus	75, 206, 222	detentus	68
brucus	206, 216	detineo	68
bruscum	96	didimare	89
bubo	113, 114, 206	dissipio	81
buccus	90, 99	epar	27
buceta	77, 89	epicurus	88
bucile	70	extraneus	94
bufo	71, 107, 206	faxinus	67
bulga	75, 96	febris	68
bumbacium	94	femur	81
burdo	40	feodum	88
burgicomes	79, 82	ferialis	96
buris	71, 83, 206	festalis	96
busina	99	findere	68
bustarius	82	flosculum	85
byca	158, 205	formica	108, 206
byrsa	161	fortis	67, 96
		fraternitas	85, 206

frigeo	68	labiolum	137
frigidus	68	labiolus	137
fruges	206	labion	137, 144
fundus	79	labionus	137, 147
gorgulione	79	labiosus	90, 137, 149, 162, 190, 192, 207
gramen	71, 107, 206	labium	137
humerus	68	labo	83, 137, 140, 144, 147, 163, 190, 193, 207, 216
indagare	27	labor, -eris	137, 140, 162, 190, 193, 207
jndolis	69	labor, -oris	89, 137, 163, 190, 193, 207
juniperum	105	laboramen	137, 148
juniperus	105	laboramentum	137, 144, 149
labarum	136	laboratorium	138
labasco	137	laboratus	137
labdacismus	136	laborinticus	138
labdarius	136	laborintus	138, 145
labebellum	137	laboriositas	137
labecula	136	laboriosus	137, 146
labefacio	136, 140	laboro	137, 140, 148, 164, 190, 192, 207
labefacto	136, 140, 148	laborosus	137, 147, 148
labefio	137, 140	laborusca	79, 91, 133, 138, 164, 207
labellator	137, 149	labron	137, 147, 164, 207
labellulum	137	labrum	164, 190, 192, 193, 194, 197, 198, 200, 202, 207
labellum	137	labrusca	77, 166, 190, 192, 207
labeo	137	labrusta	166
laberintus	137, 143	lac	94, 167, 190, 193, 194, 197, 198, 202, 207
laberna	137, 145	lacena	109, 110, 169, 207
labes	136, 137, 141, 142	lacer	168, 190, 193, 194,
labescit	137		
labeten	70, 117, 136, 206		
labienus	137, 140, 145		
labifio	137		
labila	137, 141		
labilis	9, 96, 137, 162, 190, 192, 207		
labiliter	137		
labim	137, 145, 148		
labin	137, 147, 148		
labina	9, 99, 137, 141		
labio	137		

	196, 199, 207, 218, 224	laicus	174, 191, 193, 194, 196, 208
lacerna	78, 83, 85, 88	lambo	175, 191, 192, 194, 196, 199, 208
lacero	76, 81, 168, 190, 192, 194, 207, 222, 224	lamentor	88
lacerta	200	lana	79, 175, 191, 192, 208
laceva	169, 207	lancea	176, 191, 192, 208
lachryma	169	lanceo	91
lachrymor	169	lancia	176, 208
lacrima	94, 169, 190, 192, 193, 207	languor	208, 218
lacrimor	169, 191, 193, 207	langwidus	91
lacta	77, 108, 170, 200, 207	langwor	92, 93, 208
lactare	96, 223	laniceum	72, 76
lactatum	83, 99, 170, 191, 192, 193, 196, 199, 207	lanifex	75
lacteo	87, 92, 170, 191, 193, 197, 199, 200, 202, 207, 218, 223	lanificium	76
lactere	223	lanista	89
lactes	172, 196, 197	laoficus	208
lacticinium	87, 122, 171, 202, 208	lapista	88
lactis	94, 172, 192, 199, 208	lappa	108, 216, 224
lacto	90, 96, 170, 208, 223	lapsorium	83
lactuca	96, 171, 191, 208, 218, 224	laquear	71, 88, 208
lactus	71	laquearia	208
lacus	87, 172, 191, 193, 194, 208, 216, 218	laqueo	76
laficus	85, 174, 191, 197, 208	laqueor	208
laganus	39	lar	74, 87, 93, 208, 216, 218
lagena	174, 191, 192, 208	largior	75
		largus	76
		larus	87
		lassivia	71, 80, 94
		lassivus	89
		lasso	36, 85, 209
		lateo	92
		lateratus	70, 85
		laterosus	99
		latomus	224
		latrocinium	77
		latus	88

laudo	78	licista	79
laudula	96	licius	74, 83
laurus	77, 105, 209, 216, 218	lictor	40
laus	77	lien	67, 71, 94
lavachrum	67	lienteria	81, 87, 209
laxo	76	lierire	89
laycus	174, 202, 208	lietera	82
lebes	209, 216	liga	115, 209, 216
leccator	84	lignarius	69
lena	83	lignum	68, 77, 209
lenis	76	ligo	67, 69, 94
leno	83	lima	83
lens	209	limbulus	90
lentisca	89	limen	116, 209, 216, 218, 223
lentus	82	limes	71
leopardus	92	limphaticus	99
lepus	70	lingwa	79
letatus	90, 96, 209	linio	75
letum	90	linistibulum	209
leva	122, 209	linistubulum	209
levia	70	lino	89
levipes	84	linter	119, 209, 216, 218
levisticas	40, 80, 209	lintheum	83
levo	40	linther	209, 218
levor	209	linum	67, 209, 217
levorsum	85, 122, 209	linx	79
lex	88	lippio	94
libatio	78, 98	liquescentia	82
libellum	83	liquor	89
libenter	71	liripipium	67, 83, 97
liber	67	liticinium	82
libet	80	litigo	83
libiscus	75, 80, 209	lito	67, 88
libitina	70	littineus	67, 117, 209
libra	82	littra	67
librarium	82	littureus	209, 217
licentia	78	littus	83, 87
licet	79	livax	99

liveo	67, 70, 94	lumbor	115, 210, 218
lividus	99	lumbricus	83, 111, 210, 218,
lixio	91		224
lixivia	81	lumbus	71
locupletio	70	lumino	93
locus	67	luna	82
locusta	76, 110, 209, 216,	lunaticus	78, 94
	217, 224	lupinum	113, 210, 224
lodex	99	lupus	79
lodix	100	luridus	99
lolium	209	luteus	90
lomentum	84	lutibasus	87
longanimis	75	luto	76
longevus	68, 210, 218	lux	92
longinosus	71	luxuria	92
loquax	67, 99	magnanimus	84
lorale	94	mana	210
loramentum	83	miles	27
lorica	67	mutus	79
lorinarius	90	nutricio	84
lubricus	82	nutrio	84
lucar	68	palumbus	68
luceo	83	piaculum	28
lucerna	71	pinus	67
lucibrum	77	petulari	27
lucifer	71, 72, 123, 210	picritus	210
lucifuga	87	pitricus	111, 210
lucinia	70	plica	69
lucir	77	plico	68
lucius	110, 210, 223	potens	99, 210, 216, 222
lucta	98, 123, 210	preses	76
luctamen	210	proauus	69
lucus	68, 92	quantum	120, 210, 220
ludicra	77	quantus	120, 210, 216, 220
ludipilus	77	quantuscumque	120
ludo	77	questuosus	99
luere	89	quomodo	120, 210
lumbar	210	quomodolibet	120, 210
lumbare	210	quot	120, 210

quotennis	120, 210, 220	taxus	106, 108, 223, 224
quotus	120, 210	teatrum	211
quousque	120, 210, 216	tebellus	70, 94
refectorium	39, 94	teca	119
remus	83	tectura	98
rixale	109	tedet	93
sal	27, 68, 210	tedium	91
salicetum	104	teges	80
salix	104, 105, 210, 219, 220	tegimen	98
salsus	68	tegimentum	89
sambucus	103, 210, 220	tegna	72
sepe	122	tego	76
silurnus	107, 210, 218, 223, 224	tegurium	80
sturnus	111	temo	83
tabefacio	89	tempto	85
taberna	71	tena	87
tabula	95	tenacitas	123
taceo	83	tenaculum	80
tacitus	76	tenax	123
tactus	85	teneo	68
tafidus	90, 99	tener	80
tages	40	tenor	98
talamista	211	tensor	68
talamus	180, 200, 211	tensura	87, 98
talio	77	tenta	88, 112
talis	82	tenuis	80
talus	71, 95, 114	ter	73, 79
tanacetum	69, 106	terebro	78
tanata	78	terebrium	78, 97, 119, 223, 224
tandem	85	terenus	138
tango	85, 95	tergum	80, 100
tantisper	83	tergus	80, 100
tantum	88	terinus	138
tardo	95	terma	138
tardus	82, 95	terme	138
tarmus	70	termes	138, 146
taxillus	95	terminabilis	138
		terminabilitas	138

terminabiliter	138	terribundus	139
terminalia	138	terrifacio	139
terminalis	71, 94, 133	terrifico	139
terminare	138	terrificus	139
termino	71, 138, 140	terrigena	139
terminos	138	terristrum	139
terminosus	138	territabulum	139, 145
terminus	71, 138, 140	territandrum	139, 145
termo	138	territanrus	139, 145
termon	138, 147, 148	territo	139, 140
termopile	138	territorium	139, 141, 142, 143
termos	138	territus	139, 144, 146
termosus	138	terror	139, 148
termus	138, 145	terrosus	139, 141, 142
ternarius	138	terrula	139, 140, 148
ternies	138	terrulencia	140
ternio	138	terrulens	140, 145
ternus	97, 138	terrulentus	140, 148
tero	82, 138, 140, 149	terrulus	140, 145
terra	71, 74, 138	terrumbulum	139, 145
terrarium	77, 118, 138, 149, 224	tensorium	78, 80, 83, 211
terrarium	138	tersus	90, 133, 140, 176 191, 193, 197, 211
terrebundus	139	tertius decimus	92, 94
terredo	138	testa	177, 191, 194, 200, 211, 216, 222
terrela	139	testadulus	178, 211
terrenus	138, 144, 149	testimonium	211, 216, 217
terreo	138, 139, 140, 144, 146	testis	92, 178, 191, 192, 194, 211, 217
terrestris	139, 144	testor	179, 191, 193, 197, 199, 211
terreus	138, 139, 148	tetrangulus	78
terribiliosus	139, 145	teuthonicus	92, 211, 216, 222
terribilis	83, 139, 176, 191, 192, 211	teuthonizo	75
terribilitas	139	teutonea	211
terribiliter	139	teutonia	211
terribilosus	139, 145	teutonicus	211
terribulosus	139	texile	211
terribulum	139		

texo	179, 191, 192, 193, 194, 202, 211	toga	94
texsile	211	tollorabilis	80, 99
texso	179, 211	tono	87
textor	211	toral	99
textura	100	toreuma	89
thalamista	211	tornator	82
thalamus	180, 192, 193, 194, 200, 211, 216, 218	torno	82
theatrum	181, 192, 200, 211	torpellus	83
theca	83, 89, 182, 192, 193, 194, 211, 216	torpeo	79
thesaurius	211	torpidus	82
thesaurus	183, 192, 193, 199, 211	torpor	82
thezaurarium	211	torqueo	97
thezaurium	73, 211	torridus	99
thezaurus	183, 211	torrosus	80, 99
thorus	39, 40, 87	torta	83
thus	90, 183, 192, 193, 194, 196, 199, 211	tossorium	95, 212
tibea	186, 212	tot	77
tibia	68, 76, 79, 114, 186, 192, 193, 198, 199, 202, 212	totalis	71, 212
tibiale	88, 187, 192, 193, 201, 212, 218	trabula	122, 212, 224
tigurium	80	tractarius	95, 212
tilia	212	tractim	95, 122, 212
timeo	80	traduco	89
timpanistrum	79	traha	72, 117, 212
timpano	79, 212	tramaricia	212
tinticon	94	tramatica	212, 216, 218
tintinabulum	71	tramarilia	212, 217
tiredo	83	tramatita	212
tiriaca	95, 212, 216	trans	78, 94
tiricaca	212	transfero	76
tironilla	80, 109, 212	transfreto	77
titrullus	92	transfugo	70
		transio	82
		translatus	82, 212
		transmitto	71
		transtrum	83
		tredecimus	97
		tremulus	67, 212
		tres	92
		triangularis	78, 92, 121, 212, 217

triangulus	212, 223	tumor	98
tribulus	106, 212, 216	turbo	85, 86
tribunale	76, 83	turdus	77
tributarius	99	turnus	70, 111, 213
tricentesimus	79, 92	turpis	71
tricenti	92	turtur	87, 97
triennis	82	tussio	83
trifidus	68, 92, 213	tutamen	112, 213, 216
trifolium	73, 213	tutius	119
trigesies	99	tutor	79, 112, 213
tripa	79, 99, 114, 213	tutus	213
tripes	83	tybia	186, 212
tristo	86	tyrannicus	88
tritalus	213	tysona	91
tritavus	70, 94	vehiculum	38
triticum	103, 213	vetus	69
tritrus	85	vibea	76
triumpho	69	vicia	223
trocalus	95, 213	voluntas	28, 29, 53
troclea	106, 213	vulveris	41
trocus	223	zea	28, 29, 53
tropa	85, 213	zeo	28
tropho	213		
trotalis	213		
trotalus	213		
troto	70		
tructa	77		
trufa	98		
trulla	87, 118, 213, 216		
tuba	87		
tuber	87		
tubera	40, 82		
tucus	90		
tudatus	70, 77		
tudito	90		
tueor	73, 76, 94		
tuitus	70, 213		
tumalium	106, 213		
tumallum	213		

REGISTER OP DE VERTALINGEN

In dit register zijn alleen de volkstalige woorden en delen ervan uit de besproken en vergeleken woordenboeken opgenomen.

-achtich	99	banritz off	
aelt	68, 100, 210	banerheer	112
aen-	70	banrotse	112
aengesien	213	banrotsheer	112
aerbeiden	164, 207	-bant	67
aerbeit	163, 207	barbe	210
af gehalden	68	baren	78, 80
afholden	68	barve	107, 126, 210, 223, 224
allene	88		
anepe	206	bast	67
angheseyn	213	basune	102
anghesien	213	basuun	87
apen	78	beddecamer	180, 211, 216
arbeyden	164, 207	bedroven	86
arbeit	89, 90, 163, 207	bedrueven	85, 86
arbeyt	163, 207	beedcamer	180, 211
aspe	67, 212	beff	161, 205
aspenbaum	210	begeringe	28
aven-	78	behaghen	70, 94
avenwisch	211	behegelick	155
aver-	78, 80, 94	beheghelich	155
averbracht	212	beke	158, 205
ayngesehen	213	bekiering	88
baden-	70	benedien	155, 204, 220, 222
baen-	70	benedyen	155, 204
baenrodse	112, 224	benelic	88, 187, 212
baer	70	berbe	205
-baere	78	berck	205
baert	69	berke	76, 205
balke	212	bescermer	213
banderotse	112	bescharmen	73, 75, 76, 94
banerheer,		beschermen	76
banritz off -	112	beschermmer	213

beschirmer	213	bril	156, 204
beschompen	79, 81	brock	206
besueken	85, 86	brockbeynlinck	187, 212
besuene	87	brockgordel	206
bete	77, 156, 157, 205	broech	96
beteemt	63	broderscap	206
betemt	63	broecreem	206, 216
beynlynck von eyner bruoche	187, 212	broek	206
bicars	206	broekreem	210
biceers	113, 125, 206	bruderschaff	206
bicers	206	brueck	83, 115, 124, 206
bick	158, 205, 217	bruecriem	115, 206, 210
-bicke	76, 158, 205, 216	brueder-	85
-bier	91	bruederschap	206
bilpeyn	206	bruoche	206
binden	76	bruochgurtel	206
birck	76	bruut-	87
bircke	205	brychen	213
blade	159, 205	bryl	156, 204
blader	82	buchenhultz	213
bley	89, 90	buckovel	209
bluem	83	buekenholt	85, 213
bomme	80	buekenhout	213
bluemken	85	buesumme	99
-boem	90	bueve	83, 84
bokenholt	213	bukovel	209
bonge	79, 80	bunge	79, 80
bonghe	80	bungen	79, 212
borchgreve	79	bungener	102
bote	209	bunggen	212
bote vlas	209	bunghen	212
bote vlasses	209	buochwee	130, 209
bove	84	buochweten	130, 209
boyssin flayss	209	buuc-	87
-bracht	82, 83, 100	buucovel	209
-brade	82	buykworm	210
brandich	99	caerde	206
breet	88	carde	206
-brengen	76	cart	206
breydel	94		

carvel	73, 213	deeckinge	98
chijthcamer	161, 205	degel	209
cipolle	206	deilen	89
clappich	67, 99	deken	100
clas	208	dekene	99
cley	208	dennen holt	68
cleyer	168, 207	diistel	212
cleygen	168, 207	dijstel	106, 124, 212
cloef	208	distel	212
clyve	208	dobbel-	96
coerkappe	205	dobbelstien	95
coern	206	-doen	83
colt	68, 69	-doern-	77, 79
corcappe	105	doet	90
corn	206	doick	84
crabben	168, 207, 224	dop	126, 223
crabber	168, 207, 224	dope	90
crade	130, 206	dorpel	223
cradensteyn	130, 206	-draet	82
crallensteen	206	drap	95, 213
crasse	108, 224	drappe	95, 101, 102, 213
creeft	206	draven	70
crevet	206	dre-	92
cruus, en	224	drechter	95, 212
cule	172, 208, 216	drege	95
dael, een	71	dregelych	95, 212
dafel	95	dregen	95
dage	70	drehen	169, 207
dan	67	drehonderste	79
danende	78, 94	drencker	205
dannenboem	67	drenckir	205
darde	97, 98	drenker	76, 205
-darm	67	dresch	206
dartiende	97	dreyen	82
das	108, 126, 223, 224	dreyer	92
dass, einreley		dreyginge	89
dye scilicet -		driake	212
of grevel	108	drie-	92
dasten	95	driegen	91
-deder	82		

driehuernich	212, 223	ege	212
drievoldich	68, 213	egel	77, 108, 109, 125,
drihornekeg	223		170, 207
drincken	76, 205	egen	88
drinken	205	eghel	170, 207
drivoldich	213	emess	130, 206
drove	87	emte	108
dru-	92	en	88
drutyende	94	enckel	114
dryeordich	212	endeldarm	71, 94
dryockels	95, 212	erbeyden	164, 207
dryveldyck	213	erbeyt	163, 207
dryvoldich	213	eren	126, 223
dudesch	211, 216	erien	223
-dueke	83	erpe	210
-duer	81	espe	210, 212
duldich	80, 99	espen	210
dunne	80	ewe	88
durpel	116, 125, 209, 223	eyde	212
duscheit	211	eynde	71, 75
duslant	211	eyndelic	71, 94
dutsch	211	eynden	71
dutsche land	211	fedderschosse	158
duuslanth	211	fleisch	89
duuster-	92	fleute	186, 212
duutch	211	fleyt	186, 212
duutsch	92, 211, 220, 222	fluette	186, 212
duutslant	211	frowelich	209
-duve	87	fuer	208
duvel	92	fuerdoch	211
dystel	212	fyngerhuyd	182, 211
echel	130	-gaen	82
eempte	108, 125, 206	gaerwijndenstok	178, 211
eemte	206	garnewindenstock	178, 211
eengkel	71, 75, 114, 125	garw	73, 74, 75
eent	206	garwcamer	211
eenvaldich	69	-garwind-	216
eerde	71, 74	garwinderstock	178, 211
eespe	210	garwyndenstock	178, 211

gaspe 67, 70, 117, 209
-gedaen 82
gedeylt 89
gedroecht 90, 176, 211
gedroget 176, 211
gedroghet 176, 211
gedruget 176, 211
geer 88, 205
geest 88, 153, 204
gelovich 90, 99
genslick 71, 75, 212
gentzelych 212
gerbekammer 211
gere 205
gereyneghet 176, 211
gereyniget 176, 211
gerne 71
gerwekamere 211
gesalten 68
gesmide 83
gest 153, 204
gestiente 88
getzugnyssse 211
getzuyick 178, 211
geven 75
geyl 89, 90
geyst 153, 204
ghanselic 212
gheest 153, 204
ghenslike 212
ghere 205
ghervcamer 211
ghetughenisse 211, 217
ghetuuch 178, 211, 217
ghrinen 169, 207
gladelic 162, 207
gladich 9, 99
glat 162, 207
gleff 164, 207

glidelich 9, 96, 162, 207
glidelick 162, 207
gliden 83, 162, 163, 207,
216
glydelich 162, 207
glyden 162, 207
glydschelych 162, 207
golt 68
graess 206
graische 206
gras 206
gres 71, 75, 101, 107,
124, 125, 126, 206
-greve 82, 83
grevel, einreley
dyer scilicet
dass of - 108
-grever 82
grezelic 176, 211
grijscelic 83, 176, 211
grimmich 76
griwel 119, 125
groenspecht 174, 208
groet 90
groetlippich 162, 207
groetlippick 162, 207
groet moidich 84
grondel 109
grondele 109
grondelinck 109
grondte 109
grone specht 174, 208
groot 90
grootlippich 162, 207
groyss lyppyck 162, 207
gruen 85, 86
gruenspecht 174, 208
grundeken 79
grundel 80, 109, 124, 212
grundele 212, 216

grundelynck	109	hekel, snoec	
grune specht	174, 208	of een -	109
grunt	79	hekele	109, 169, 207, 216
grysselych	176, 211	heket	110, 125, 210
gunstich	99	helle	208
hacke	67, 94	helm-	71
-hael	70	helmtéken	208
haelden	68	helmteyken	208
haeldinge	68, 98	helmtzeychen	208
halsbarch	72, 159, 205, 217	helmtz ^e oghen	208
halsberch	159, 205	hert	208
-hamer	70, 77	hespe	212
hantvat	67	heyde	212, 216
hantwisch	211	hieren	83
hap	213	hieten	88
happe	213	hoe	120, 124, 128
harke	72, 73, 75, 117, 125, 126, 212	hoe aelt	120, 210, 220
hase	70	hoechtijtlich	96
haten	70	hoeffyser	152, 204
hatich	99	hoefyseren	152, 204
hechel	109	hoe groet	120, 210, 220
hechil	169, 207	hoe lange	120, 210
hecht	210	hoe menichste	120, 210
hechte	110	-hoet	83
heckel	109	hoevele	210
hecket	210	hoe voel	120
hedderich	209	hoe voele	120, 210, 220
hederck	209	hofyseren	152, 204
hedereck	209	hol	208, 216
hederic	209	holanghe	210
hederik	209	holendernbom	210
heert	74, 208	holendoern	210
heide	89, 90	holt	68, 77, 79, 100, 209
heim-	89	holdtduue	68
hekel	109, 110, 126, 169, 207, 223	holthouwer	69
hekel, een		holtze	209
snoeck of een -	109	hont	206
		hontsvliege	79, 164, 207

ho olt	210	-inge	62, 98, 100
hopp	213	-inghe	62
hoppe	106, 125, 213	iwenboem	106, 125
hornic	78	karn	206
hornich	121	karnemellic	71, 72, 75, 121, 125
horninc	78	katten meellich	171, 208, 224
hornynck	78	keele	213
hos	124	keellen	213
hose	115	keersen-	74
hosennestel	209	kefer	130, 206
hosfeter	209, 216	kell	213
hosreyme	209	kelle	213
hosvetter	115, 209	kemerlinc	211
houweel	69	kemerling	211
hoycke	94	kemerlynck	211
huef-	83	kemmerlynck	211
huefyser	153, 204	kervel	213
huer	83	kervele	213, 216
-huernich	78, 79, 100, 121, 124	kessel	209
huesten	83	ketel	209, 216
hulderbaum	130, 210	keve	206, 216
hundesche		kever	206
flyeghe	164, 207	kiever	75, 206, 222
hundesvlege	164, 207	kivende	83, 204
hundesvleghe	164, 207	klee	213
hunt	206	kleet	88
huobeysen	152, 204	klette	208
huppe	81, 209	klive	208, 216
hus	208	koel-	91
hutte	80	koelsprenger	209, 224
huus-	87, 208	koercappe	205
huve	87, 102	koerkappe	205
huysse	208	koern	206
-iaer	82	kolde, die -	
-ich	99	sucht	68
ieuenboem	106	kolt	68
ieuenhout	106	korecappe	205
ijf	106	korn	206
ijfhout	106	krebess	206

krevet	206	lendener	205
kriefft	75, 206, 220	lendeneyr	204
kryegende	204	lendenier	205
-kueke	83	lendenneer	205
kule	87, 172, 208	lengehael	206
kundich	80, 99	lengehal	206
kyeffende	204	lengelhael	117
kyrbel	213	lepel	209, 216
kyvende	204	lewerich	96
-laken	70	-leyden	89, 90
lancsaem	212	leye	174, 208
lanksam	212	leyhe	174, 208
lansem	122, 124, 212, 216	-lich	97
lanseme	212	licht	92
lanteern	71	licken	175, 208
lantzem	122	lienguet	88
lantzemheit	122	linckethant	209
lattick	171, 208	lincketten	
lattyck	171, 208	hantwert, zuder	209
laumboem	209	linde	212
laupfrosche	208	linen	83
lauwe	112	lins	209
laven	78	linse	209
lebestock	209	lippe	164, 207
-lech	96	lisp	76
lecken	175, 208	lochter-	122
lederen	75	lochterhantwart,	
leek	174, 208	ter	209
leeken	175, 208	lodeke	171, 208
leenden	71	-loec	90
leendenier	205	loeck	103, 125, 206, 224
leengehael	117, 125, 206	loefvorsch	110, 125, 208
legelen	174, 208	loerre	78
legeln	174, 208	loes	90, 205
legghelen	174, 208	loes van truen	205
leke	174, 208	loes van truwen	205
lenchael	206	lof	77, 79
lencksem	212	lofvorsch	208
lende	212	loge	81
		loock-vorsch	110

loofvorsch	110	mechtyck	210
loovorsch	110	meelic	94, 95, 167, 207
lorberbaum	209	meelkelic	71
lorberbom	209	-meellich	96
lose von truwen	105	meellicken	94, 95, 172, 208
louwe	112	meente	71
lu	112	meerwunder	153, 204, 216
lubbesteck	80, 209	melick	167, 207
lubbesteke	80, 209	melken spise	171, 208
lubbesticke	209	mellerlink	172, 208
lubstock	209	mellichk cruet	171, 208
luchter-	122	mellik	167, 207
luchterhant	209	merunder	153, 204
luchterhant, to der	209	merwonder	79, 153, 204, 220
luchterenhandt-		meusse	84
wert, to der	209	milchener von eym herinck	172, 208
luden	87	milche spyse	171, 208
lumbesticke	109	milde	76
lupert	92	mit	76, 77
lustet	80	moden	209
lusticheit	80	-moder	84
luus-	87	-modich	84
lybart	92	moert	77, 79
lyepert	92	moiss	84
lynde	212	molcken	122
lypp	164, 207	molken-	122
machtich	210	molken-spise	171, 208
made	70	molt	68
-maken	70	mommer	213
man	67	morgensterne	210
mane	82	morgensterre	210
maniere	63	morghenstern	210
manire	62	moyse	84, 99
-mannich	99	muden	209
manwarschap	213	mueden	36, 85, 209
margen-	72, 74, 75, 86, 100, 101	-mues	83, 84, 99
margensterne	210	mumber	213
mechtich	99, 210, 222	mumberscap	112
		mumberschap	113, 124, 213, 216

mummer	213	pedde	71, 75, 101, 107,
muse-	87		108, 124, 125, 126,
mylche	167, 207		206
nachtegael	70	peddensteen	206
nachtschade	210	peddensten	206, 216
nachtschale	113, 210, 224	peddenstoel	71, 107, 206, 224
nerachtich	99	pekel	114
netelkonick	210	pier	83, 111, 124, 210,
norden-	77, 79		224
obergebracht	212	plate	159, 205
oe	210	platt	159, 205
oeld	69	plochstert	206
oelder moeder	69	ploech-	83
oemenrich	210	ploechstert	71, 206
oerlof	78	ploechstert	206
oestal	126, 223	plouchyser	206
oever	83	prueven	85
of	77, 79	plughstertz	206
oge	90	puole	172, 208
olt	210	quaet-	82
on-	79	querdel	97
onder	79	rampanyge	213
onkuuscheit	92	rathus	181, 211
ont-	79	rech	212
onthoelde	68	reche	212
ontreynen	89, 90	reem	83
orlof	79	reet	206
osse	206	reuentier	94
ossen-	77, 79	reventer	39
otter	77, 79	reyne vaer	69, 106, 125
ouer aeldevader	69	richt	76
ouer alt	68	richter	76
-ovel	81	richterstole	76
ovenwisch	211	ridder	76
ovenwoysse	211	-riem	91
overbracht	212	rint	206
padde	108, 206	-roeck	90
pael	172, 208	roet	90
parssen	97, 98	romesche koyl	157, 205

ronge	79	-schildich	76
ruef	83	schinck	76
rueren	85	schinen	83
rugge	80, 81, 100	schinke	114, 125, 186, 202, 212
runt	80, 206	schitcamere	161, 205
ryissen	168, 207	schoeren	168, 207
rynginghe	210	schoersteyn	89
rynt	206	scholder	68, 79, 80
rysser	168, 207	schon	154, 204
sach	96	schone	90, 154, 196, 204
-sacht	82	schoren	81, 168, 207
saelich	62	schotter	40
salech	62	schryen	169, 207
salt	210	schue	83
saltze	210	schufel	87, 118, 125, 213, 216
scaerp	63	schuffel	118
scale	177, 211	schulder	79, 80, 81, 186, 212
scarp	63	schulen	92
scatkamer	211	schuyffel	118
sceen	186, 212	schyldig ritter	158, 205
schafbeyse	206	schynck	186, 212
schale	177, 211, 220, 222	scincke	186, 212
scharp	206	scotter	40
-scharpich	99	scouderen	186, 212
schat	183, 211	sculder	186, 212
schatcamer	211	sculdere	68, 79, 186
schatkamer	211	seelt	112
schatz	183, 211	segenen	155, 204, 216
schatzkammer	211	seker	213
schave	70	sekerheit	213
scheelle	71	sekerheyte	213
schelle	177, 211, 216	seugen	208
schene	186, 202, 212	siden	83
schentlick	71	siech	96
-schepen	77	sipole	206
scheyde	89, 182, 211	slagen	70
schieten	91		
schiiisskamer	161, 205		
schijthuis	161, 205		

slapekamer	180, 211, 220	spikelbaere	97, 101, 119, 126,
slapinge	82		223, 224
slayffkammer	180, 211	spinde	119, 125
slecke	210	spoelworme	210
slicht	76	spot	77, 79
slickamer	161, 205	spra	111
slije	112	spraen	70, 111, 125, 213
slijm	83	-spreken	75
slijpsteen	83	-sprenger	76, 77
slippe	205	sprenkel	209, 216
slyp	205	sprinkel	209
slype	205	sprute	87, 157, 205
smakinge	78, 98	spruss	157, 205
smeken	88	spuelen	77
smeren	75	spul	77
snel	71	staf	152, 204
snijdgres	206	stake	82
snippe	213	stameren	163, 207
snitgres	206	stameringe	70
snoec of een hekel	109	stammelen	163, 207
snoeck, een - of een hekel	109	starch	96
-snoer	83	starck	68
soeghen	96	start	72, 75
soem	90, 91	stat	67
sogen	104	stayp	152, 204
soken	96, 223	stede	75
sout	210	steenbicke	158, 205, 224
soym	91	steenule	206
soyme	91	-steern	71, 123, 125, 206
snok	216	steinull	206
snytgars	206	-steke	75
snyydgrays	206	-sterne	71, 123, 125
spalden	68	sterre	123, 206
speelhues	181, 211	steynule	206
speer	176, 208	-stien	88, 89, 100, 101
spelehuus	181, 211	stienbicker	224
spelhuus	181, 211	stille	76
spelhuys	181, 211	stoc	152, 204
sper	176, 208	-stock	77, 79
		stocker	40

-stoel	83, 84	tempse, eyn -	
stoelle	83, 84	meel doyr te	
stoep	90, 99	siften	118
stope	99	temse	118, 125
stoten	90	temss	118
stoter	212, 216	ten	85, 86, 100
stricken	76	ter	85, 86, 100
striden	83, 153, 204	terwe	104
stryden	153, 204	tey	123
-stuel	83, 84	teycken	88
stum, een	79	-teyken	88
sughen	170, 207	tijnsachtich	99
suken	87, 92, 223	tiriakel	95, 212
sulte	114, 115, 213	to	85, 86
sultze	213	tobbel-	96, 101
suogen	170, 207	tobbelstien	95
suult	213	toe	85, 86
suwedrog	209	toem-	90, 91
swarte	99	tonge	79
swarten	67, 94	to samen parsen	98
sweertschede	182, 211	trachter	212
sweert-scheyde	216	traech	82, 95
swertscheyde	182, 211	traechlic	95, 212, 216
swertel	206	traen	94, 169, 207
swigen	83	tragen	95
syecher	213	tragheliken	212
syecherheyd	213	tran	169, 207
syechtage	208	tranen	169, 207
syff	118	trap	95
ta	123, 125	trappe	213
tae	123	trapper	213
tafel	95	trechter	95, 212
tafel gheseel	71	trecter	212
taheyd	123	treechter	95, 212
tapper	96	troch	119, 125, 209, 216
targhinghe	72, 73	trog	119
tasten	95	tuch	178, 211
taveerne	71	tuchnisse	211
te	85, 86, 100	tuech	178, 211
		tugen	179, 211

tughen	179, 211	unt-	79
tughing	211	uss-spring	157, 205
tuging	211, 216	uut-	87
turtelduve	97	uutgliden	162, 207
tuuch	92, 178, 211	uutreeckinge	98
tuysching	98	-vader	70, 94
two dage	205	vake	122, 123, 125, 224
twedaghe	205	vake en cruus	122, 212, 224
twoern	71	valdedore	158, 205
twemannich	160, 205	valduer	158, 205
twescerpe	205	valtdore	158, 205
two unde two	160, 205	van	67
twewichtich	205	veer	71
twi-	88, 89	veffe	161, 205
twie	88, 89, 100, 101	vekelderen	209
twie dage	205	verdretelec	92
twie ende twee	160, 205	verdriet	91
twiemennich	160, 205	verdrut, der sijns levens-	93
twiesprangh	88	verdrut, et -	93, 100
twigunstich	205	verkalden	68
twimannich	160, 205	verluchten	93
twischarp	206	verstueren	81
twischarpich	206	vervarelec	176, 211
twischildich	205	vervekamer	211
twischildich ridder	158, 205	verweentheit	71, 94
twischildich rydder	158, 205	verwonden	79
twiwechtich	205	vierhurnich	78
twiwegick	96	vile	83
twymanich	160, 205	villen	76, 168, 207, 222
-tyende	94	vingerhoet	182, 211
tzunekonnyck	94, 120, 210	vingerhoet	182, 211
tzwene dage	205	vingherhoet	182, 211
tzweymennich	160, 205	virilis	156
tzweyscharff	206	virlich	96
tzwey und tzwey	160, 205	-visch	76, 206
ualden	68	vischemelick	172, 208
under	79	visil	94
un-	79	viessesmelik	172, 208
		vlas	76, 209

vlasboet	209	vuelinge	85, 86
vledermis	36, 75, 87	vuer	93, 208
vledermus	87	-vuet	83, 84
vleer	210	vulle	175, 208
vleisch-	89	waelbehaghen	155, 204, 222
vleten	92	waeldaet	204
vleyshouwer	89	waeldoen	154, 204
vlieder	103, 124, 210, 220	waelsprekende	156, 104
-vliege	91	wage	82
vlier	103	waghen	70
vlierboom	103	wakel	124, 125
vloken	84	wakeldernboem	209, 216
voden	84	wakeldoernboem	105
vodinge	84	waldaet	210
vodinghe	84	waldeder	155, 204
-voel	77	waldoen	154, 204
voer	80, 81	walduner	155, 204
voerdoek	211	walt, der - tyns	68
voerdoic	211	wamboys	94
voermonder	213	wamme	114, 115, 124, 125,
voermunder	213		213
voern	77, 79	warck	72, 73, 75, 76
voirmunder	79	-warf	73, 75, 99
voirmunderscap	113	warte	97, 98
volde	69	-warve	99
vor	80	wasschinge	67
vordock	211	water-	70
vordueke	211	waterich	99
vormunder	112, 113, 124, 125,	weben	179, 211
	213	weber	211
vorschirmer	213	wech	71
-votich	84	wechselberen	105
vreemde	63	wede-	77
vremde	63	wedehamer	77
vremede	94	weder-	77
vrolic	209	wedewale	77
vrolich	90, 96, 209	wegebri	170, 207
vrouwen	69	weiyss	213
vruchten	80	wekel	124, 125

wekeldoernboem	105, 209	willich	76, 155, 204
wekelerbere	105	willick	155, 204
wekelerboem	105	wilt wijnstock	166, 207
welbehaghen	155, 204	wilt wijnstok	166, 207
weldaet	204	wilt winstock	166, 207
weldich	210, 216	winterconijc	210
-werkinge	76	winterkoninc	111, 125, 126, 210
wetsteyn	89	winterkonyngk	210
weuberkam	211	wisch	206
weven	179, 211	wiss	211
-wever	75, 211	witlic	155, 204
wevercam	211	wit moes	170, 207
weverkam	211	wit mues	170, 207
-weyde	89, 90	wo	210
weyken	89	wo alt	210
weynen	88, 89	wodanewijs	210
weyt	213	woe	128
weyte	103, 104, 125, 213	woe groet	210
wicke	126, 210, 223	-woert	77, 79
wicken	209	woe vele	210
wide	104	wo lange	210
wieroec	183, 211	wolbehein	155, 204
wieroeck	183, 211	woldaet	204
wiilt winstoc	166, 207	woldayd	204
wijd	104	woldoen	154, 204
wijden, die		woldun	154, 204
stede dair		wolf	79, 80
wilghen off		wolle	175, 208
- wassen	104	wollen	175, 208
wijnde	213	wolsprechende	156, 204
wijndrove	87	wolt	68
wilg	104	wolteder	155, 204
wilge	104, 105, 124, 210, 220	womanichste	210
wilghen, die		-worm	79
stede dair -		woveel	210
off wijden		wo vele	210
wassen	104	wrancinge	124
wilgia	104	wranghinghe	210
wille	28	wranginge	124, 210
willeghe	210		

wrangyng	124	zeker	213
wrant	124	zekerheit	213, 216
wranten	124	zeve	77, 118, 125, 224
wrantich	124	-zeynden	71
wrantinge	96, 123, 124, 210	zieck	91
wreet	88	zieden	91
wudanewys	210	zielt	88, 112, 125
wue	120, 125, 210	zien	94
wuedanewijs	120, 210	zogen	208
wu grot	210, 216	zoken	90, 96, 101, 208, 223
wu lange	210, 216	zugen	179, 211
wulfstever	79, 80	zukedach	208
wulle	79, 175, 208	zuken	170, 207, 223
wu vere	210	zulte	79, 99, 114, 125, 213
wyde	210	zuucke	92, 93
wye	210	zuucke dage	208
wye alt	210	zuvel	87, 171, 208
wyedanwyse	210	zwart	99
wyede	210	-zweellinge	98
wye groyss	210		
wye lange	210		
wye manchester	210		
wyeveel	210		
wylghe	104		
wynas	213		
wynde	106, 125, 213		
wynstock	166, 207		
wyrauch	183, 211		
wyroc	183, 211		
wyss muysse	170, 207		
wytmoes	170, 207		
-yagen	70		
yerke	206		
-ysen	220, 222		
-yser	220, 222		
-yseren	216		
zadel	70, 94		
zalt	68, 210		
zeghenen	155, 204		

Bijlage I

Fol. 1r van Hs. I 603 van het Stadtarchiv Mainz
(foto: A. Gruijs)

De foto geeft fol. 1r (zie bovenaan rechts) van het Engelhus-Glossar, de eerste vocabularius in de codex. De bladspiegel is geheel volgeschreven met het gotische lettertype van de littera cursiva. De kapitaal A is verlucht met een aangebouwde tak met blad- en bloemmotieven en is in de bladspiegel ingebouwd. Let ook op de afschrijvingslijnen: aan de voormarge zijn twee afschrijvingslijnen te zien; één voor de kapitaal en de lombarden en één voor het begin van de regel die volgeschreven is met de littera cursiva. Aan de boven- en ondermarge ontbreken de afschrijvingslijnen.

De vlekken aan de onderzijde zijn watervlekken. Op de beduimelde plaatsen zijn de waterlijnen te zien.

Bijlage II

Fol. 145v en fol. 146r van Hs. I 603 van het Stadtarchiv Mainz
(foto: A. Gruijs)

De foto geeft fol. 145v, de laatste bladzijde van het Engelhus-Glossar. Op deze verso-zijde is het kloostereigendomsmerk geschreven: Iste liber est fratrum cartusiensium michahelis prope mogunciam.

De waterlijnen zijn duidelijk te zien. Lichtelijk schijnt de tekst van de recto-zijde door.

De tekst "Mainz Staatsbibl. Hs. I 603 nr. 4" staat op een los ingelegd papiertje. Fol. 146r geeft de eerste, beschreven bladzijde van de Voc. Sax. met het incipit. De bladspiegel is verdeeld in twee kolommen; de verticale en de horizontale afschrijvingslijnen ervan zijn duidelijk te zien. Let op de grove waterlijnen. De kapitaal A staat over een kolombreedte geschreven. De bloem- en bladmotieven zijn uitgespaard in het rood van de inkt, wat kenmerkend is voor de Windesheimse scriptoriumtraditie (zie par. 1.3).

Het lettertype van de tekst is de littera cursiva textualis.

De "vlek" onderaan rechts is een duim die het strak ingebonden hs. openbuigt.

Bijlage III

Explicit van de Voc. Sax.

(foto: A. Gruijs)

De foto geeft het explicit van de Voc. Sax. De tekst luidt:

Explicit vocabularius finitus utilis et bonus

Anno domini m.cccc.xx feria tertia post

dominicam in passione scilicet iudica infra

horam quartam et quintam post meridiem (...) deum

Redde me iohanni brummeri

qui me scripsit a principio ad finem

Dr. Gruijs wees ons erop, dat er paleografisch geen iudica infra horam, maar infram staat: de open a heeft een tilde.

De oplossing van de abbreviatuur ēīē of ērē is niet te achterhalen (zie par. 1.3).

Samen met deum zal het wel een vrome wens zijn. De abbreviatuur geeft misschien een participium praesentis in de ablativus absolutus singularis aan.

De inkt van het tweede stuk van het explicit is donkerder dan die van het eerste deel. Voor de tekst scripsit a principio ad finem is nog donkerder inkt gebruikt.

Is het de inkt van de corrector? Of heeft de kopiïst zijn ganzeveer in de inkt gedoopt om dit stukje tekst te schrijven?

Het lettertype van het eerste deel van het explicit is de cursiva, van het tweede deel een geposeerde, gotische boekletter tot en met qui me. Het laatstgenoemde lijkt op een textualis. De met de donkere inkt geschreven tekst scripsit ... finem is met weer een ander lettertype, de littera hybrida geschreven. Let hierbij op de figurae van de d en de e. De dikte van de letterlijnen verschillen ook: in het eerste deel zijn deze dunner dan in het tweede deel.

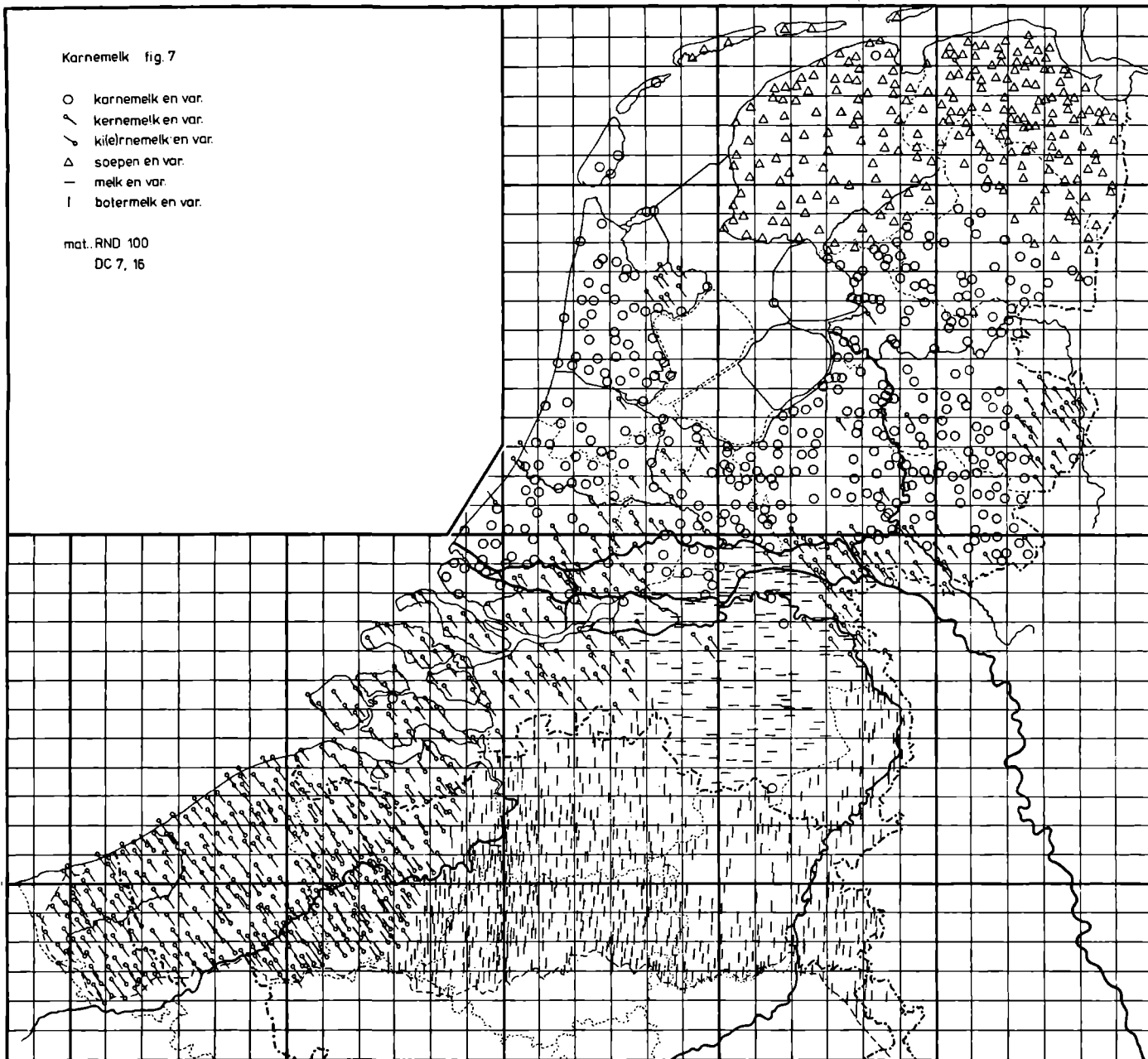
Deze verschillen tussen het eerste en het tweede deel van het explicit duiden er mogelijk op, dat het tweede deel later en/of door een andere kopiïst is geschreven. Dit geldt mogelijk, maar niet waarschijnlijk, ook voor de zinsnede scripsit ... finem in het tweede deel van het explicit. Hiertegen pleit echter, dat de zin als zin zonder scripsit ... finem niet af is, waardoor we moeten concluderen, dat het gehele eigendomsmerk van één hand is, geschreven met twee soorten inkt (?) en met twee lettertypen. Dat één kopiïst meer dan één lettertype beheerste, is in de Middeleeuwen een reeds bekend verschijnsel.

Karnemelk fig. 7

- karnemelk en var.
- ↙ kernemelk en var.
- ↘ ki(e)rnemelk en var.
- △ soepen en var.
- melk en var.
- l botermelk en var.

mat. RND 100

DC 7, 16

ergen fig. 8

< mer-(gen) en var.

△ mur-(gen) en var.

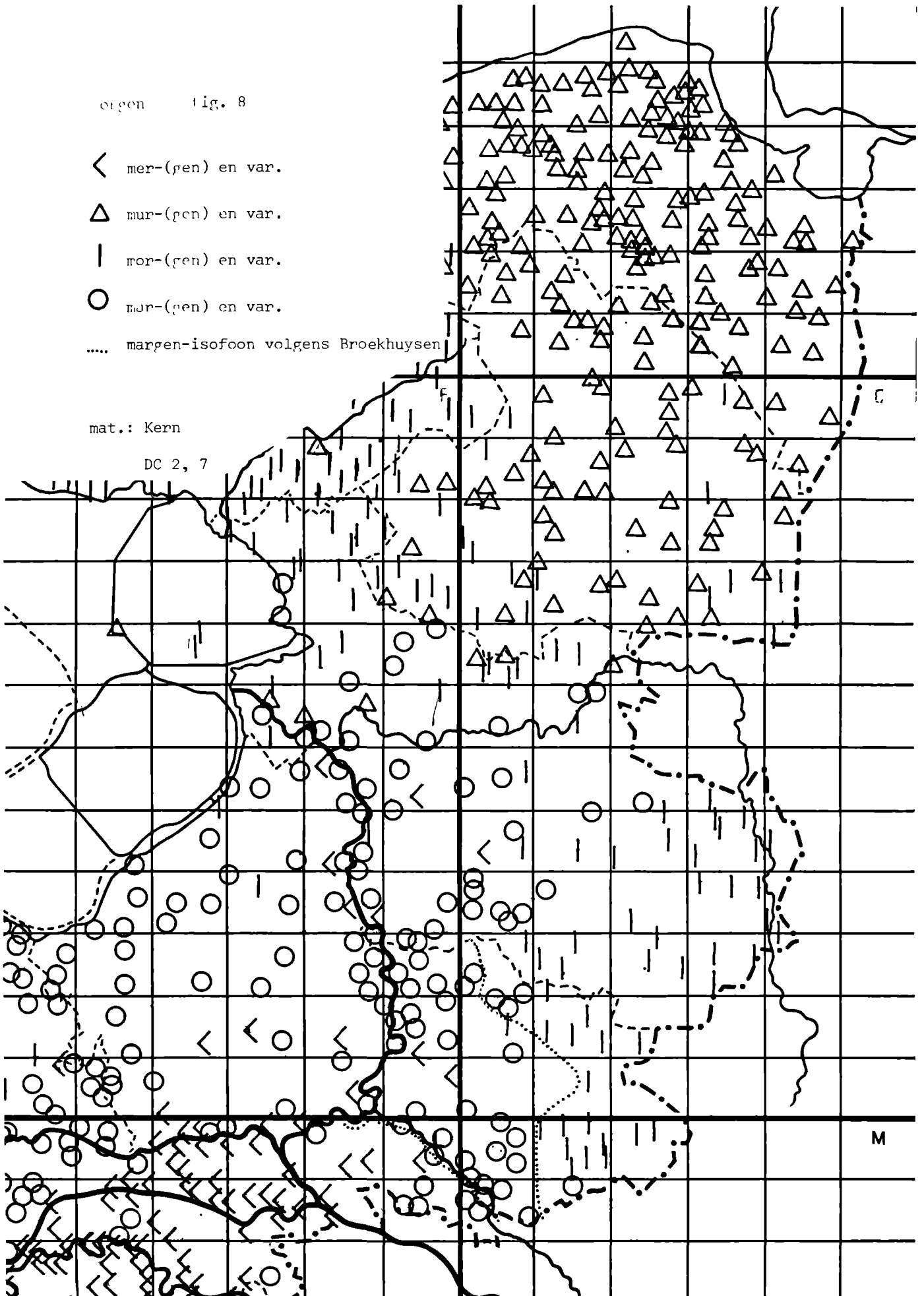
| mor-(gen) en var.

○ mer-(gen) en var.

..... marpen-isofoon volgens Broekhuysen

mat.: Kern

DC 2, 7

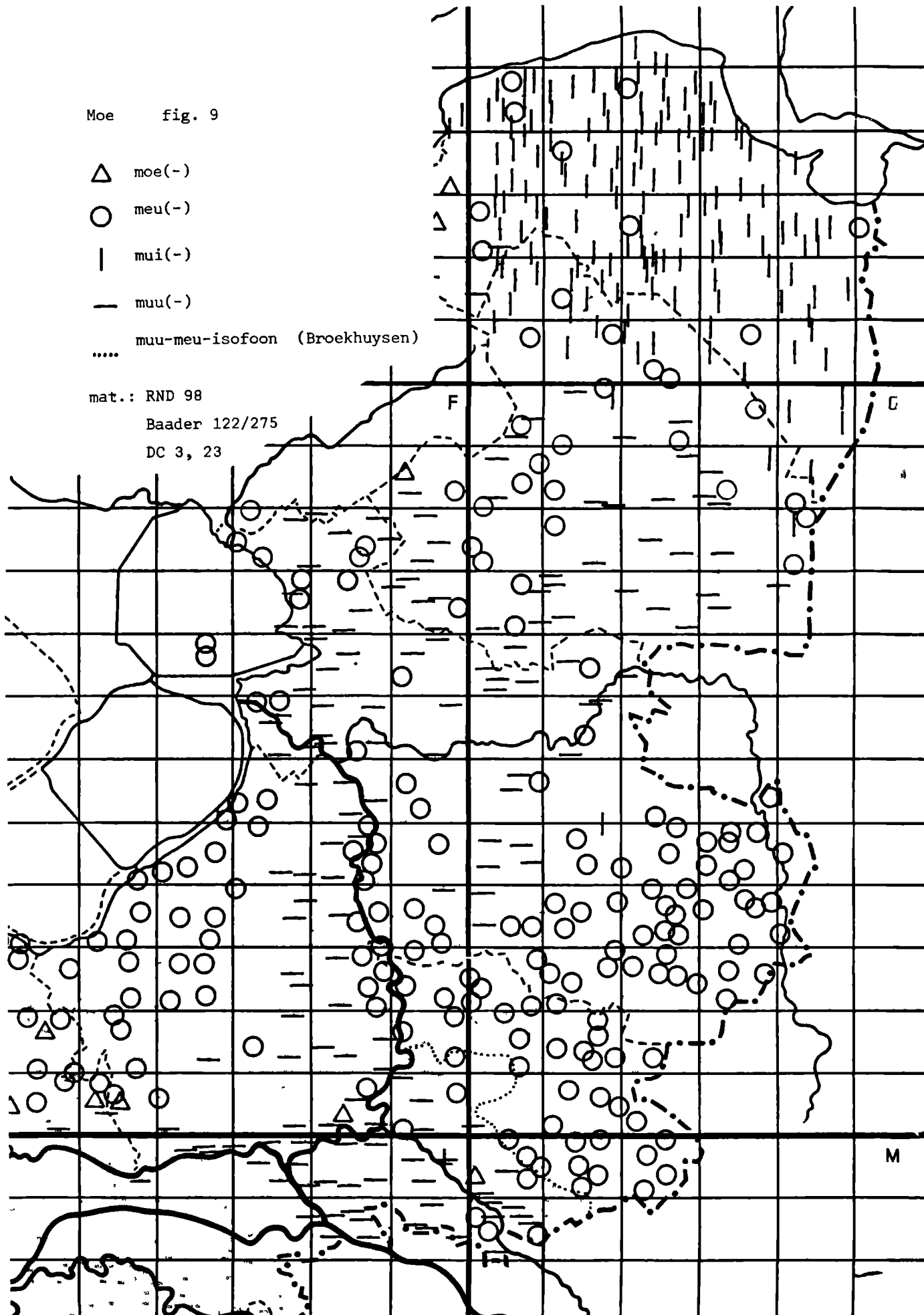
Moe fig. 9

- \triangle moe(-)
- \circ meu(-)
- | mui(-)
- muu(-)
- muu-meu-isofoon (Broekhuysen)

mat.: RND 98

Baader 122/275

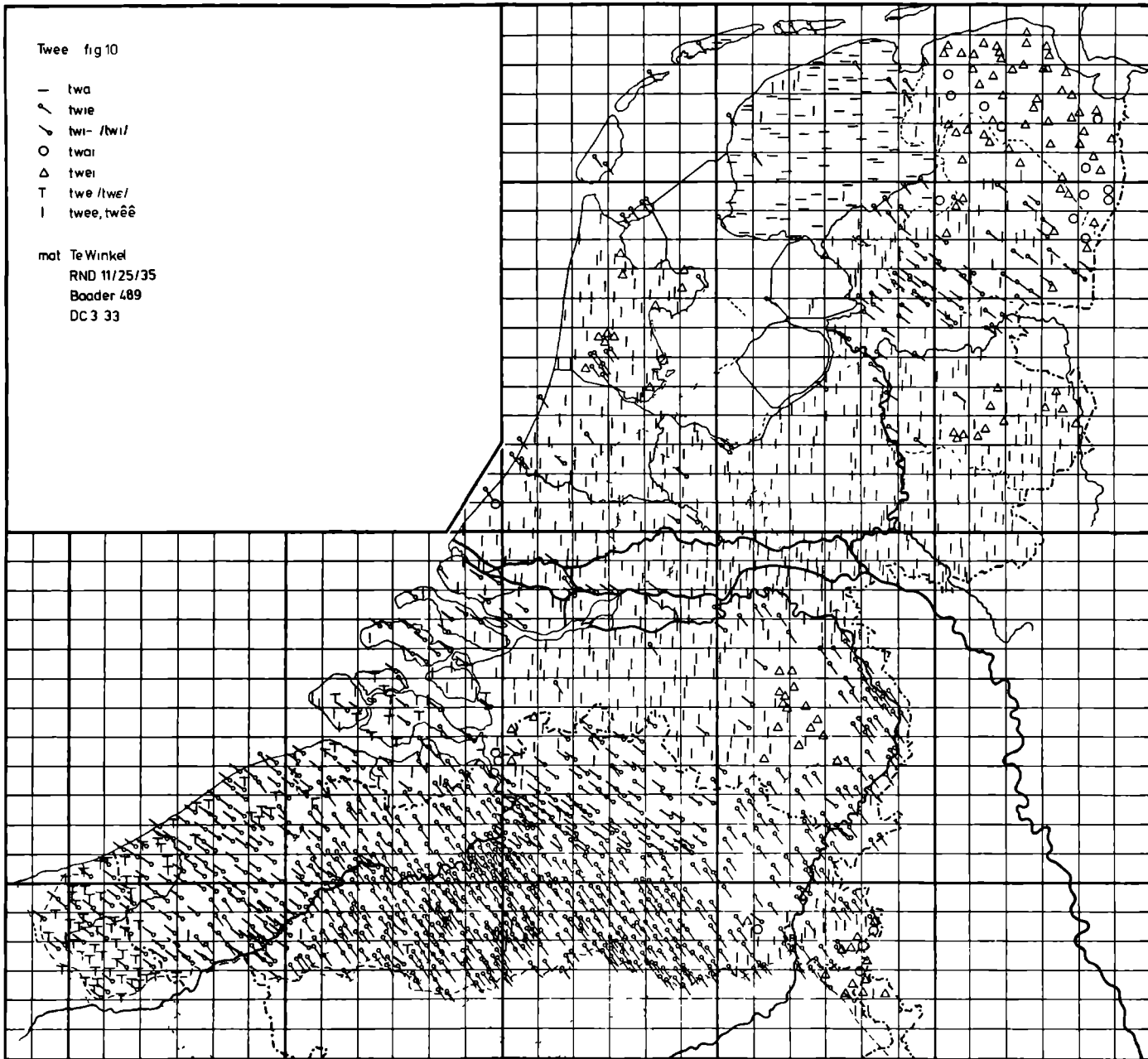
DC 3, 23

Twee fig 10

- twa
/ twie
/ twi- /twi/
O twai
△ twei
T twe /twe/
I twee, twêê

mat TeWinkel
RND 11/25/35
Baader 489
DC 3 33

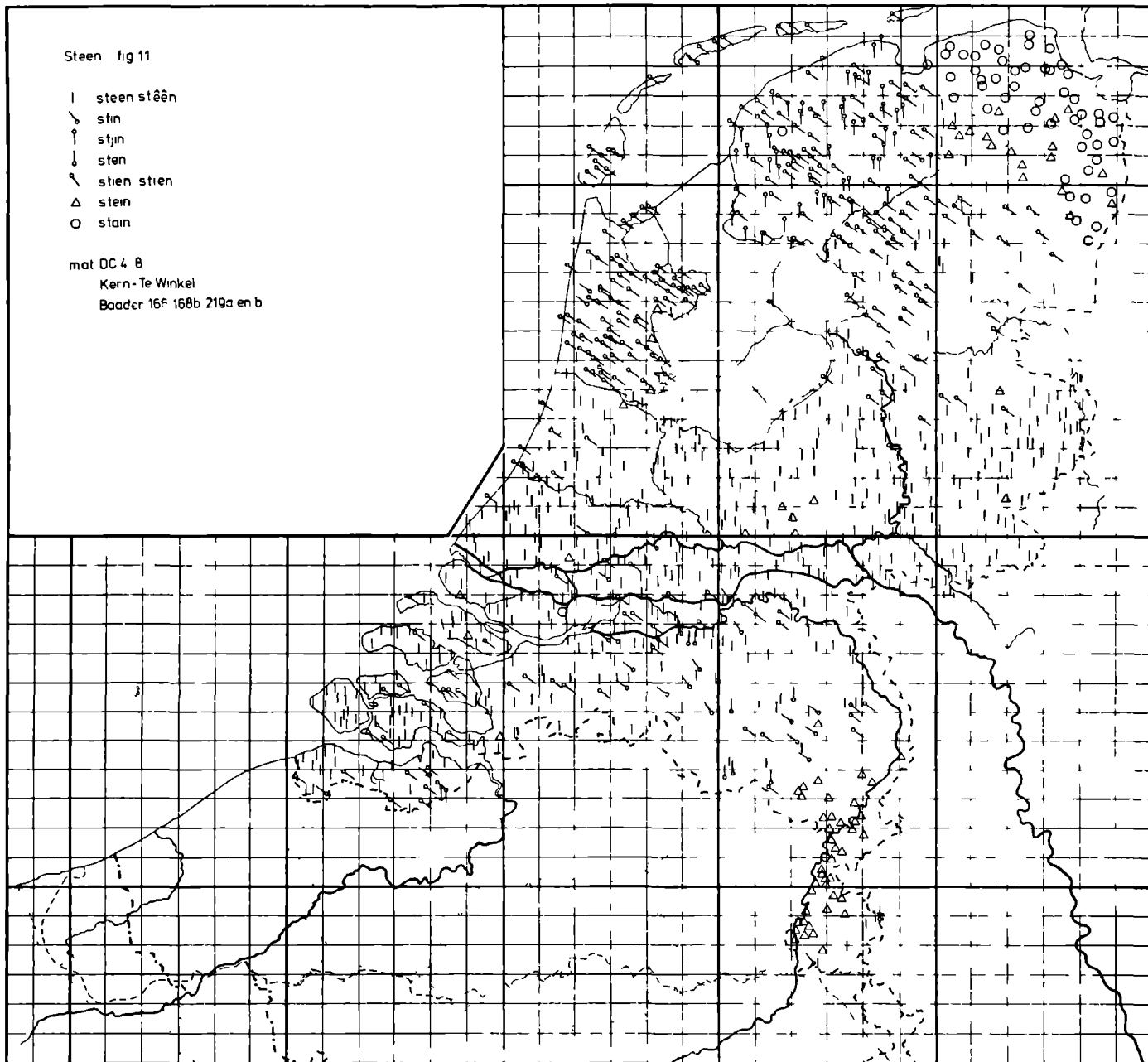
Steen fig 11

- | steen stêen
- ↘ stin
- ↑ stjin
- ↓ sten
- ↙ stien stien
- △ stein
- slain

mat DC 4 8

Kern-Te Winkel

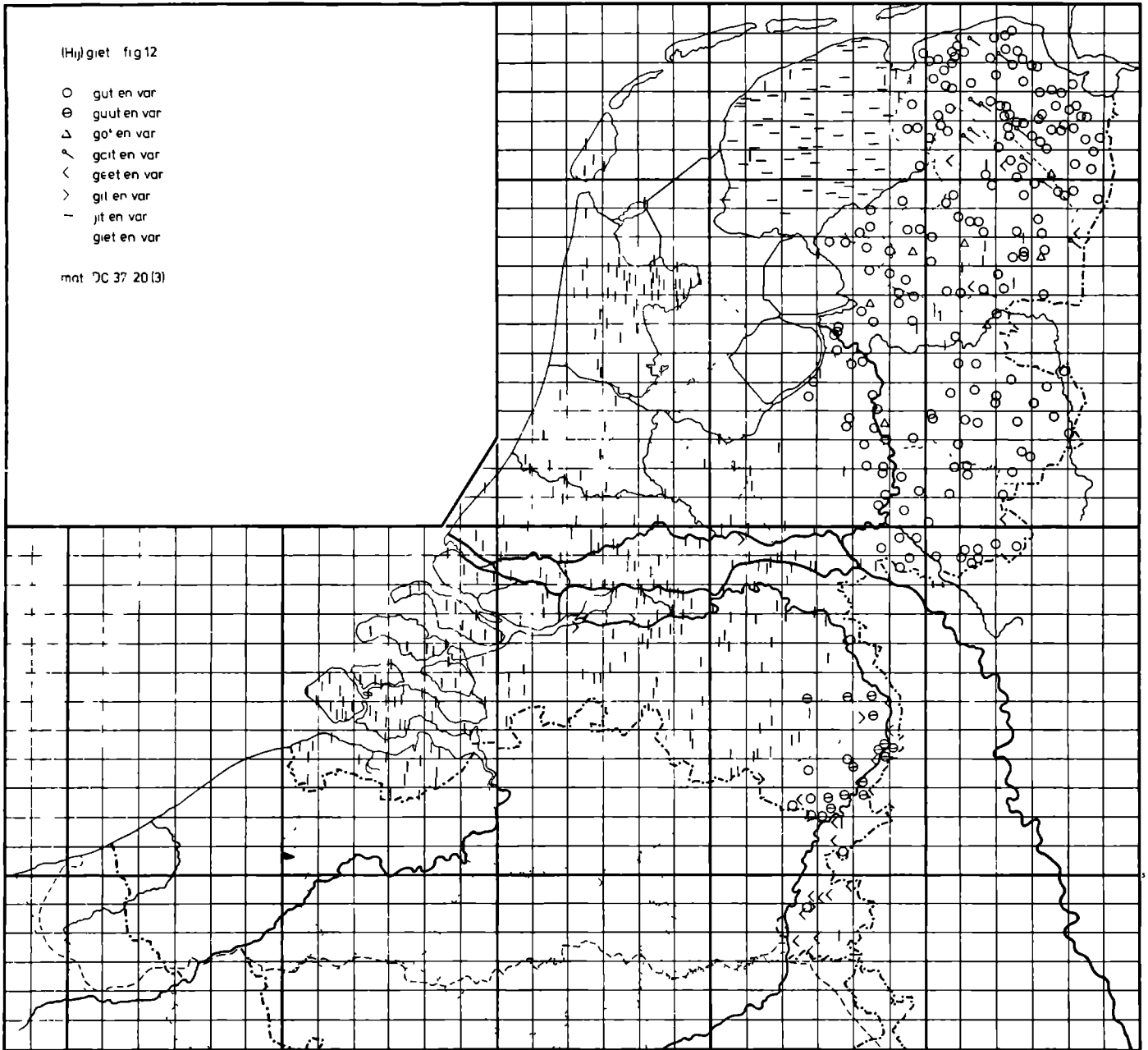
Boader 16f 168b 219a en b

(Hij)giet fig 12

- gut en var
- ⊖ guut en var
- △ go' en var
- ⋈ gcit en var
- < geet en var
- > gil en var
- jit en var
- giet en var

mat 7C 37 20 (3)

Mek fg 13

△ melk en var

melk en ar

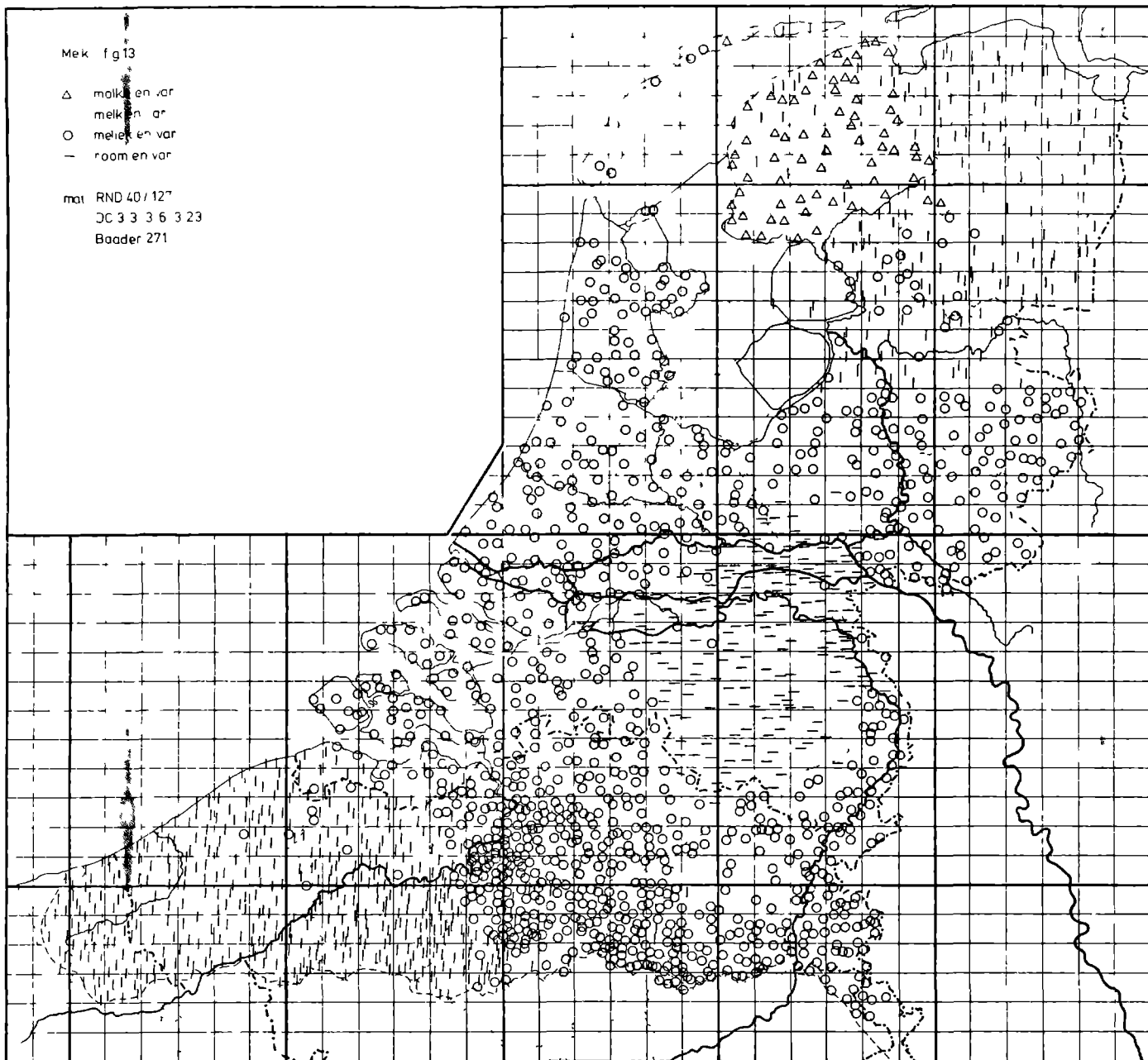
O melk en var

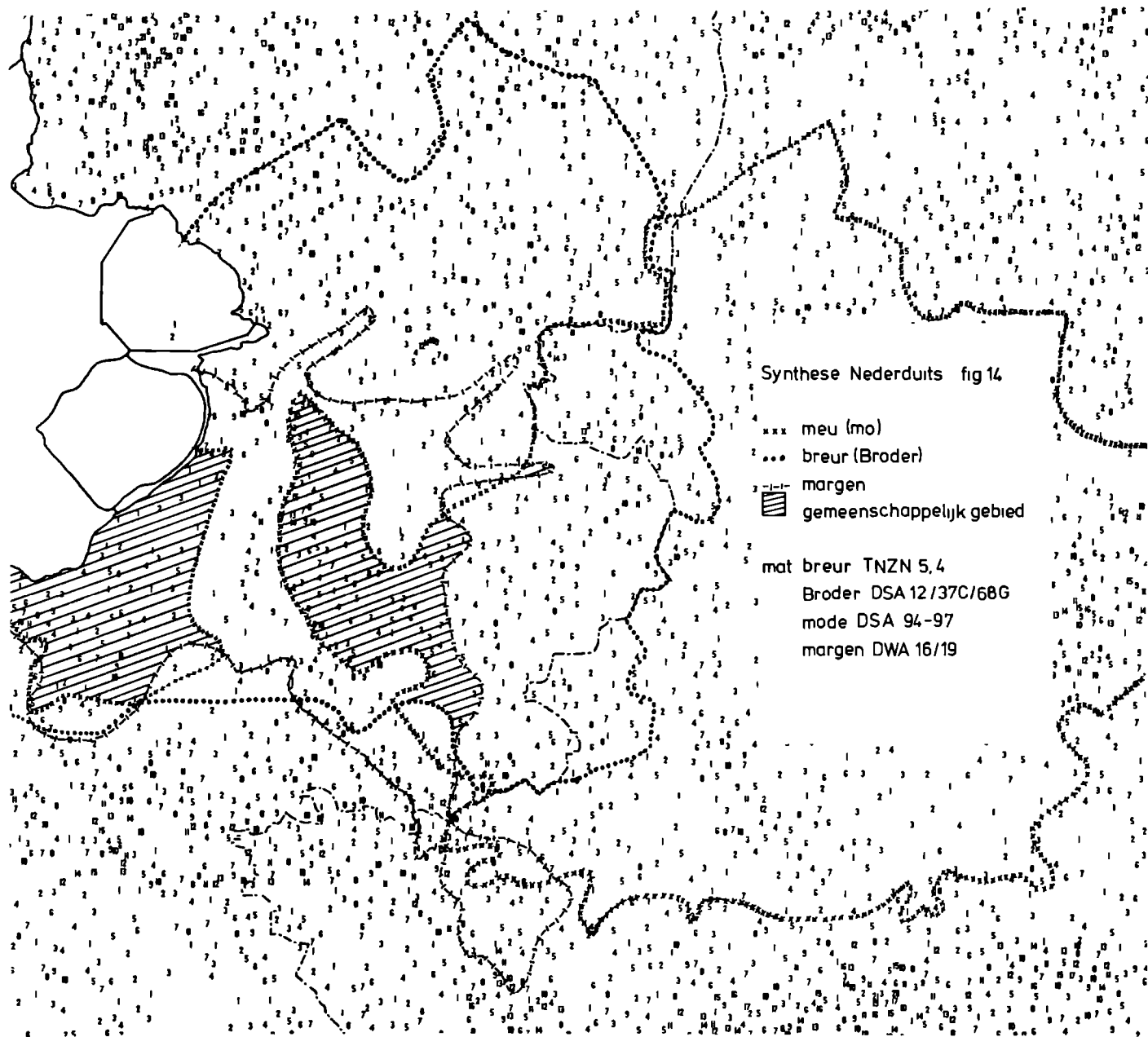
— room en var

mat RND 40/127

DC 3 3 3 6 3 23

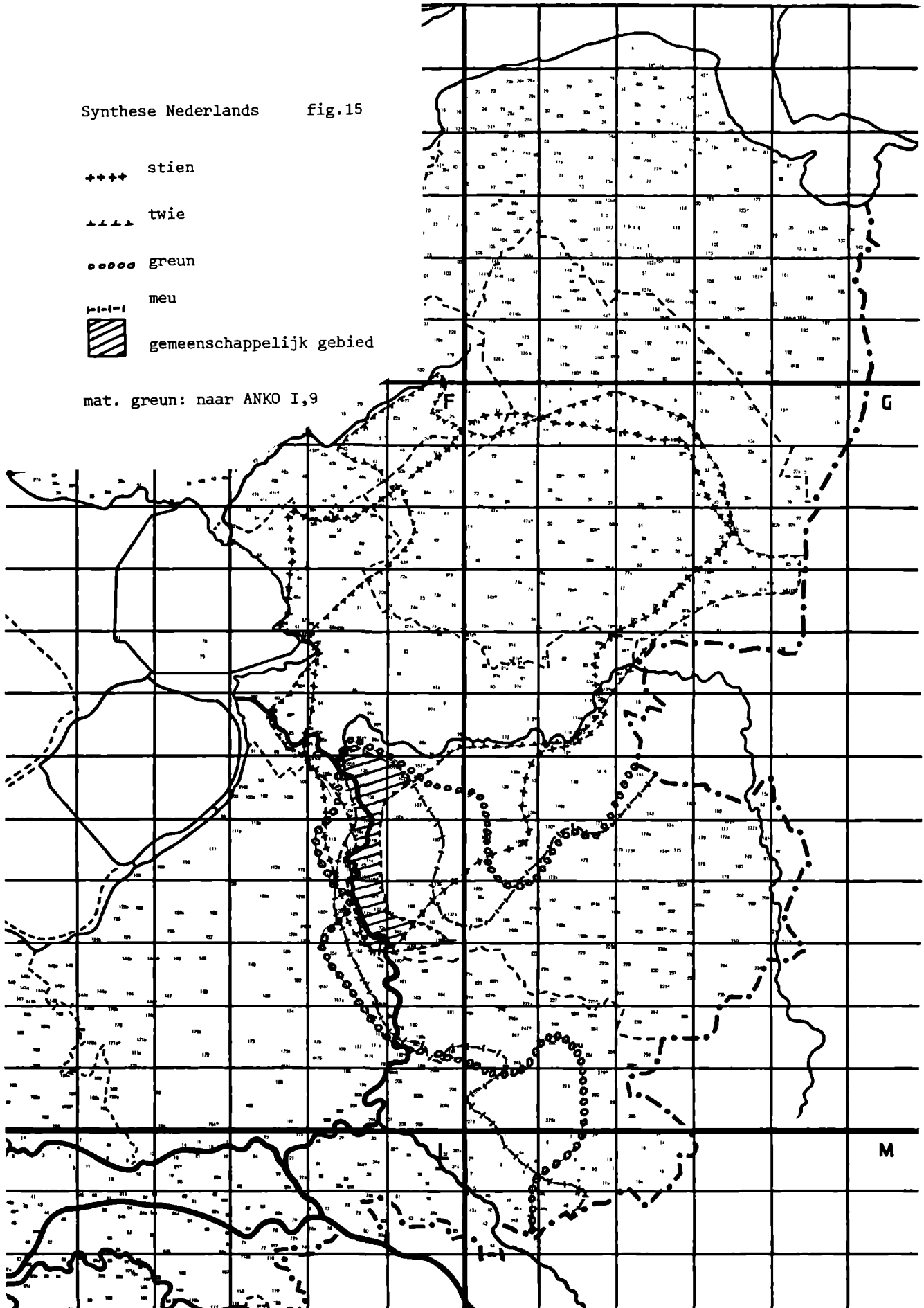
Boader 271

- ++++ stien
▲▲▲▲ twie
●●●● greun
-|-|-| me
▨ gemeenschappelijk gebied

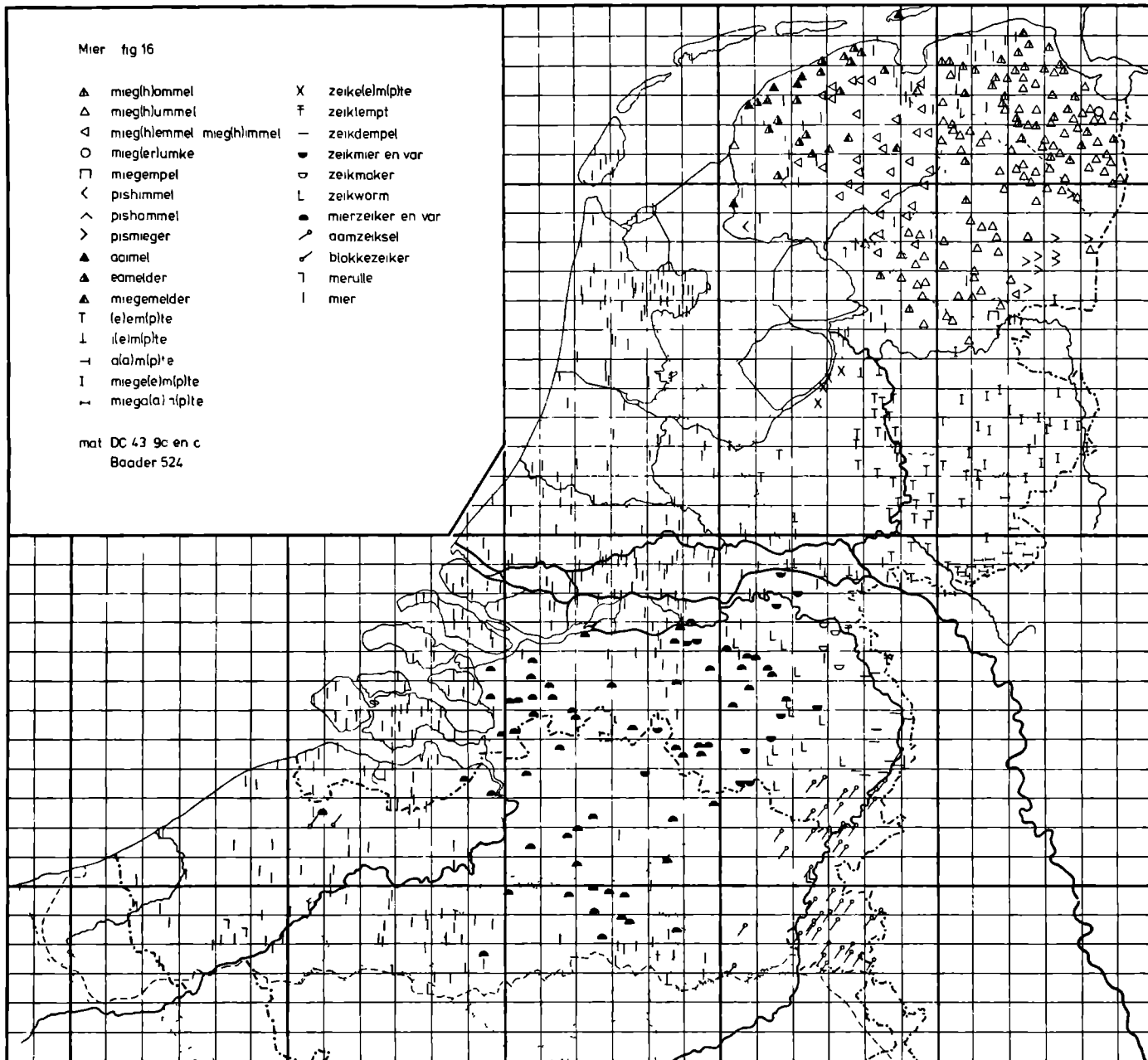
mat. greun: naar ANKO I,9

Mier fig 16

▲ mieghlommel	X zeikele(m)p(e)
△ mieghlommel	⚡ zeiklempt
◁ mieghlommel mieghlommel	— zeikdempel
○ mieghlommel	⬤ zeikmier en var
◻ mieghempel	◊ zeikmaker
< pishimmel	L zeikworm
^ pishommel	● mierzeiker en var
> pismieger	⚡ aamzeiksel
▲ aamel	✓ blokkezeiker
▲ eamelder	7 merulle
▲ miegemelder	I mier
T (e)le(m)p(e)	
⊥ (e)le(m)p(e)	
→ a(a)m(p)e	
I miegele(m)p(e)	
→ miega(a)m(p)e	

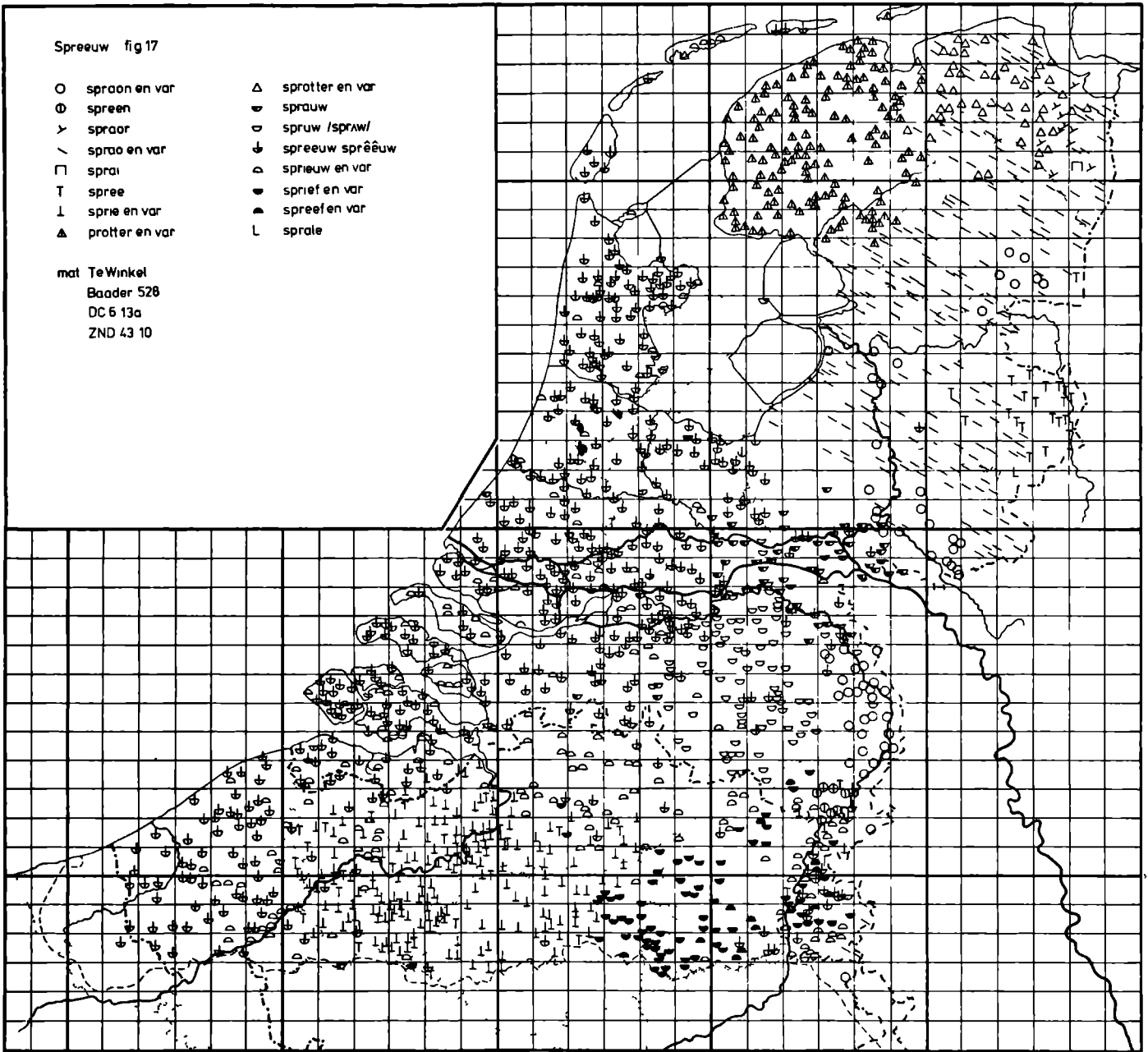
mat DC 43 9c en c
Baader 524

Spreeuw fig 17

○ sprao en var	△ spratter en var
⊖ spreen	⊖ sprauw
> spraor	⊖ spruw /spraw/
∖ sprao en var	⊖ spreeuw sprêeuw
□ sprai	⊖ spriew en var
T spree	⊖ sprief en var
⊥ sprie en var	⊖ spreef en var
△ protter en var	L sprale

mat Te Winkel
Baader 528
DC 6 13a
ZND 43 10

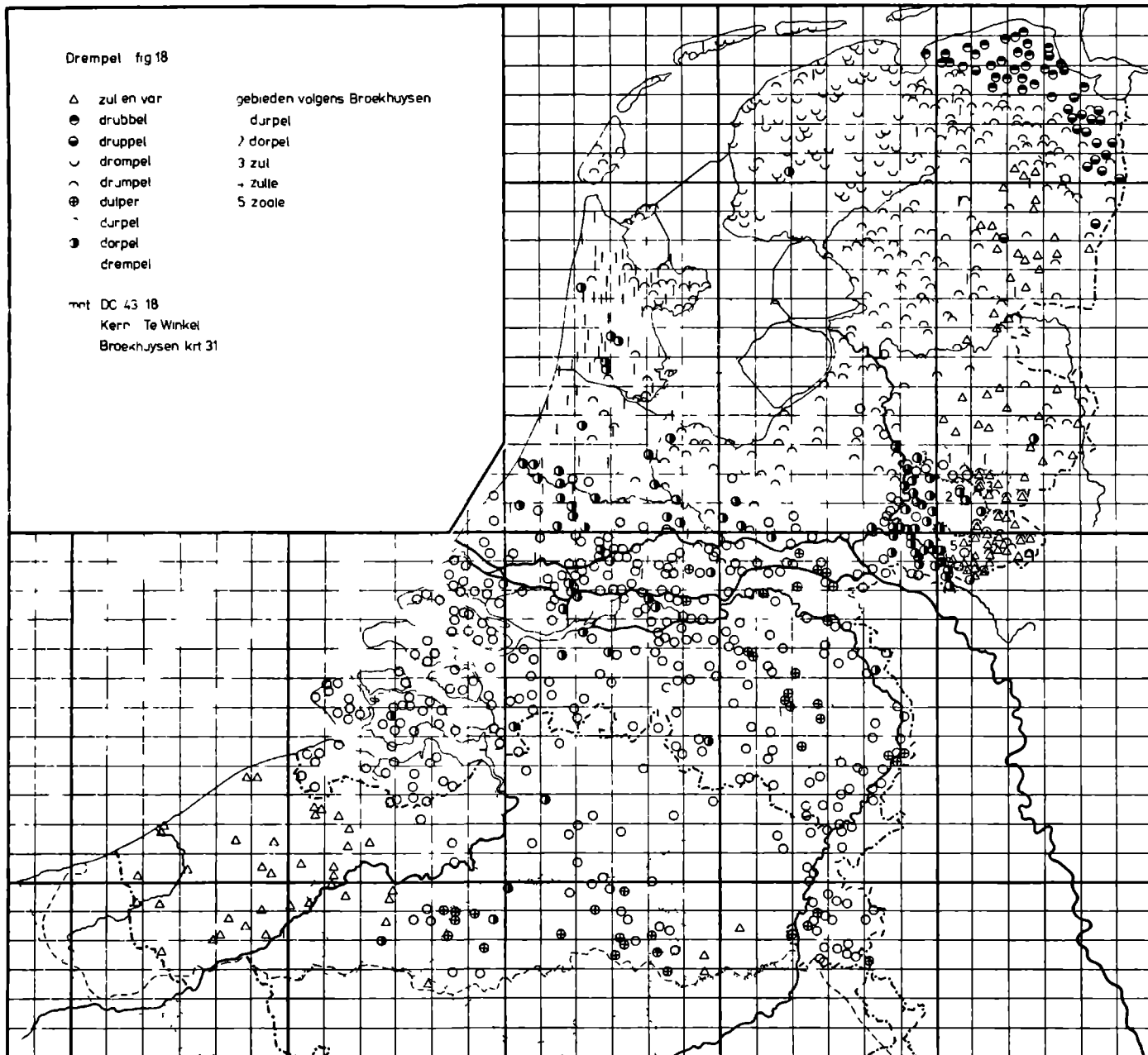
Drempel fig 18

△	zulen var	gebieden volgens Broekhuysen
●	drubbel	dorpel
⊙	druppel	2 dorpel
⌒	drompel	3 zul
⌒	drumpel	4 zulle
⊕	dulper	5 zoale
⌒	durpel	
⊙	dorpel	
⌒	drempel	

met DC 43 18

Kern Te Winkel

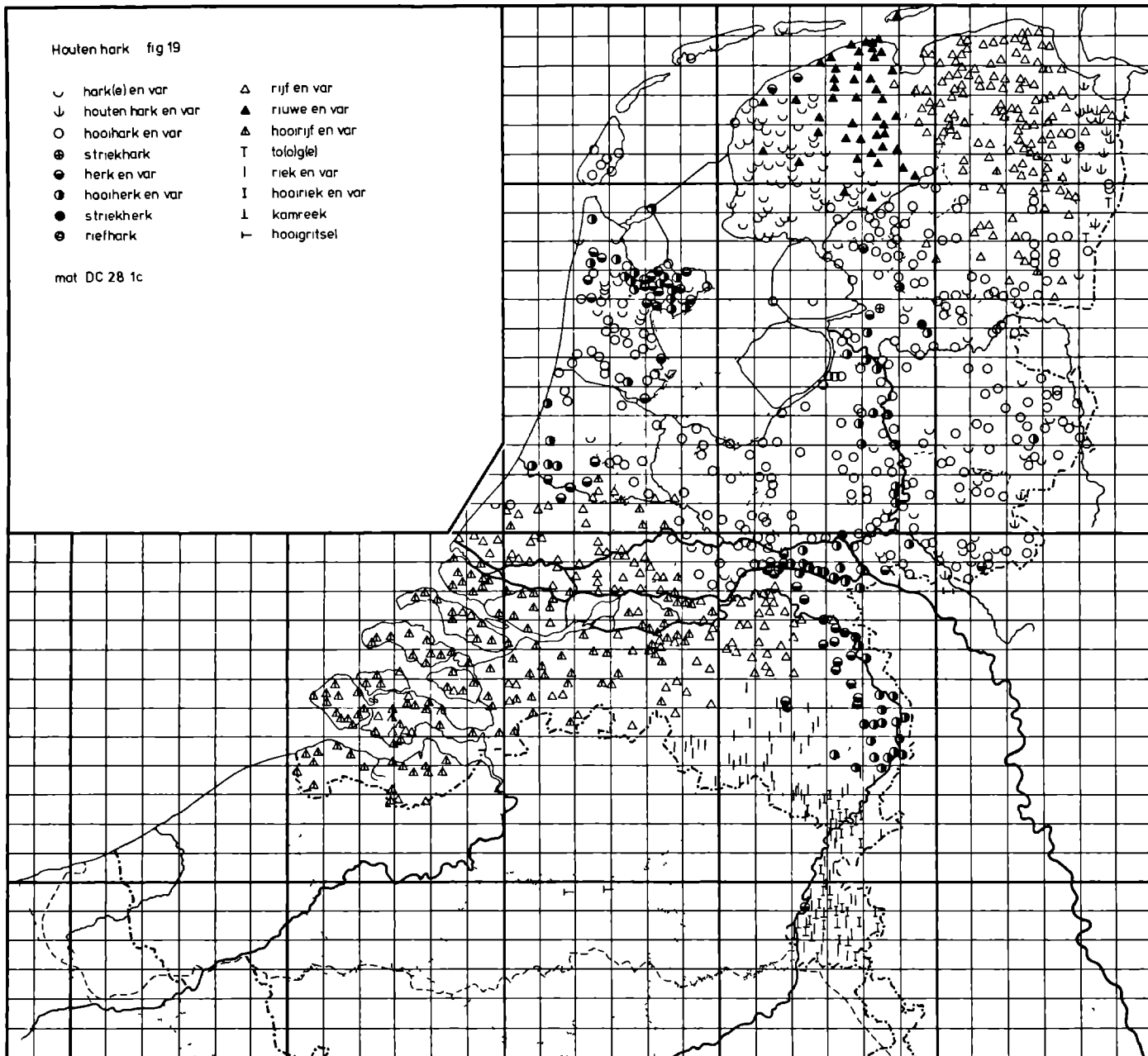
Broekhuysen krt 31

Houten hark fig 19

○ hark(e) en var	△ rijf en var
↓ houten hark en var	▲ riuwe en var
○ hooihark en var	▲ hooirijf en var
⊕ striekhark	T toloig(e)
● herk en var	I riek en var
⊙ hooierk en var	I hooieriek en var
● striekhark	I kamreek
⊙ riefhark	┐ hooigritsel

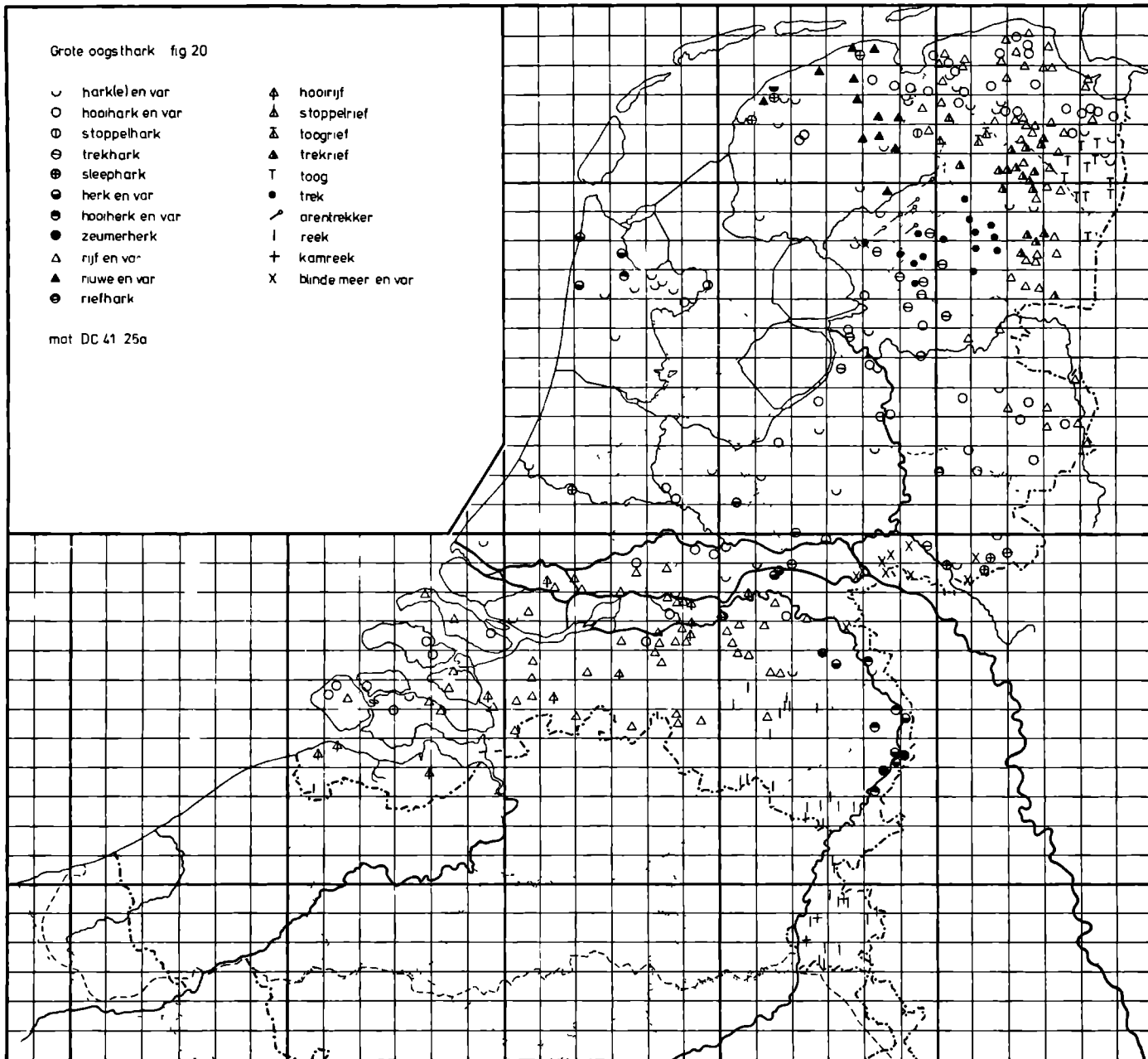
mot DC 28 1c

Grote oogsthark fig 20

∪ hark(en) var	♣ hoorijf
○ hoorhark en var	△ stoppelrief
⊖ stoppelhark	△ toogrief
⊖ trekhark	△ trekrief
⊖ sleephark	T toog
● herk en var	● trek
● hoorherk en var	↗ arentrekker
● zeumerherk	reek
△ rijf en var	+ kamreek
▲ riuwe en var	X blinde meer en var
● riefhark	

mat DC 41 25a

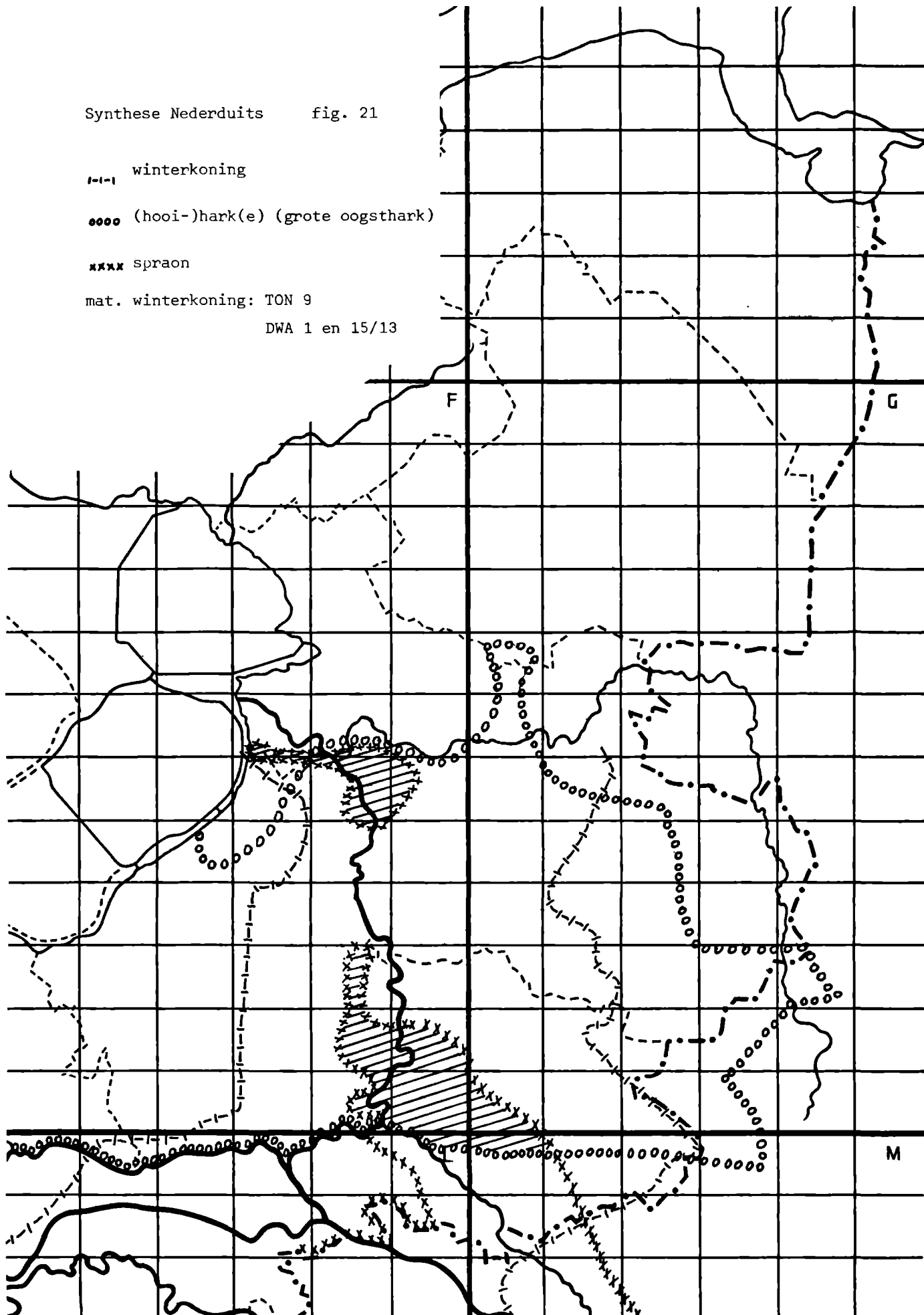
-|-| winterkoning

oooo (hooi-)hark(e) (grote oogsthark)

xxxx spraon

mat. winterkoning: TON 9

DWA 1 en 15/13

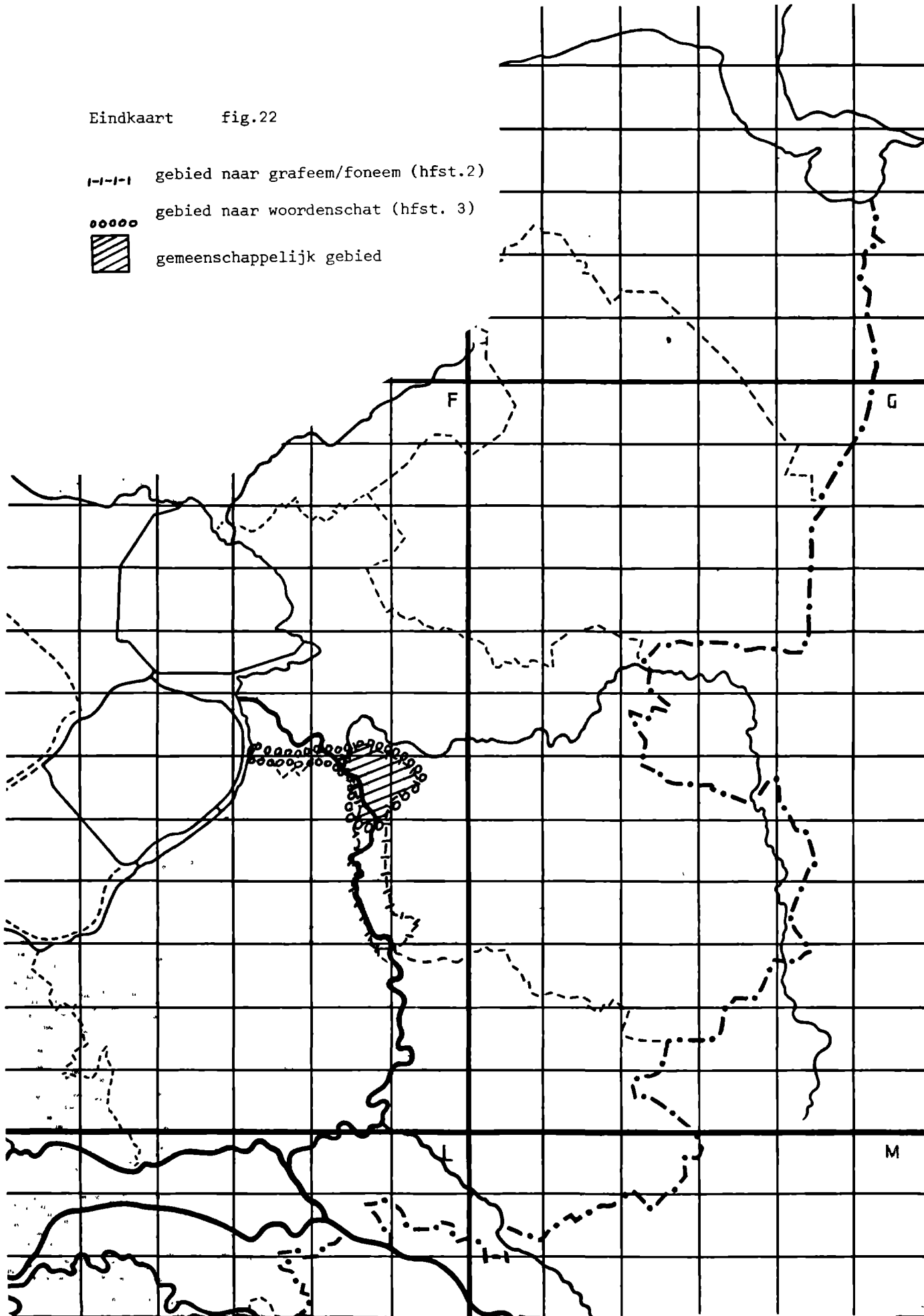

Eindkaart fig.22

- - - - gebied naar grafeem/foneem (hfst.2)

ooooo gebied naar woordenschat (hfst. 3)

 gemeenschappelijk gebied

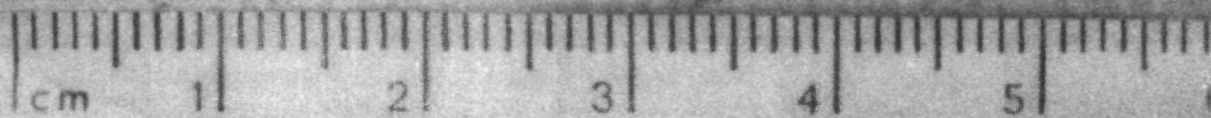
H.A.J.M. Lamers (geb. 1942) begon, na onderwijzer in de Graafschap te zijn geweest, in 1968 zijn academische studie Nederlandse taal- en letterkunde aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen onder de hoogleraren Hummelen, Meeuwesse en Weijnen.

Na zijn kandidaatsexamen in 1971 koos hij de Nederlandse taalkunde als hoofd-richting met als bijrichtingen dialectologie, paleografie en codicologie. De laatste twee vakken volgde hij bij lector A. Gruijs. In 1973 behaalde hij zijn doctoraalexamen cum laude.

Daarna was hij enige jaren docent taalbeheersing aan de H.T.S. te Arnhem en aan het Gelders Instituut voor H.E.A.O., eveneens te Arnhem. Sinds 1975 is hij wetenschappelijk medewerker bij de sectie Wetenschappelijke-informatieverzorging van de vakgroep Voorlichtingskunde van de Rijkslandbouwhogeschool te Wageningen.

Exophar vobulata finit vril 2 long
Anno dñi m^o m^o p^o feria 3^a post
duode i passione. p^o iudica ip^o hora
quarta 2 quinta p^o meridiem de dñi

Rede me iohanni bruner
qui me scripsit a p^o ad fig

1

Het Mittelhochdeutsches Handwörterbuch van M. Lexer typeert de taal van de Voc. Sax. ten onrechte als mhd.

2

Het is een manco aan de steekproefstudie van Van Sterkenburg dat hij er stilzwijgend van uitgaat dat de uitkomsten van zijn steekproef geldig zijn voor de gehele populatie, zonder dat hij een foutentheorie geeft.
(cfr. P.C.J. van Sterkenburg, Het Glossarium Harlemense; een lexicologische bijdrage tot de studie van de middelnederlandse lexicografie, 's-Gravenhage, 1975).

3

Tot de bronnen van Gert van der Schurens Teuthonista behoort een lid van de familie van de Voc. Sax.

4

De communicatieve functie van de taal wordt bij de universitaire studie Nederlands en bij het middelbaar onderwijs in het Nederlands te zeer genegeerd.

5

Het besluit van de Minister van Onderwijs en Wetenschappen het Nederlands en de gymnastiek op de scholen voor h.b.o. (uitgezonderd de Pedagogische Academie) facultatief te stellen, betekent naast een verschraling van dit type onderwijs, een poging tot vermindering van de sociale en fysieke mobiliteit van de h.b.o.-er.
(cfr. Toelichting bij de Begroting van het Ministerie van O en W, 1976).

6

Aan elke instelling voor hoger onderwijs dient een sectie voor Wetenschappelijke informatieverzorging te zijn.
(cfr. Bevordering van de informatieverzorging in Nederland, NOBIN-rapport, 's-Gravenhage, 1975, p. 14 en 15).

7

Het is te betreuren, dat het opsporen van literatuur bij de a-wetenschappen alleen met een heuristische methode mogelijk is.
(cfr. Diana Crane, Invisible colleges; diffusion of knowledge in scientific communities, Chicago/London, 1972, p. 98).

De documentatie van de literatuur van de humaniora wordt bij de instellingen voor documentatie en documentaire informatie stiefmoederlijk behandeld.

(cfr. Bevordering van de informatieverzorging in Nederland, NOBIN-rapport, 's-Gravenhage, 1975, p. 98-100).

(cfr. Diana Crane, Invisible colleges; diffusion of knowledge in scientific communities, Chicago/London, 1972, p. 94).

Gezien de lawine van publikaties in de wetenschap en gezien de kosten verbonden aan het uitgeven van geschriften, dient de omvang van dissertaties gemaximeerd te worden op 100 blz.

(cfr. Th.P. Loosjes, Over kwaliteit en kwantiteit in de documentaire informatie, inaugurale rede, Deventer, 1970).

De tot nu toe op Nederlands taalgebied gedane leesbaarheidsonderzoeken missen:

- a. een sociolinguïstische bepaling van de taalgroepen waarvan zij pretenderen het taalniveau en -gebruik te hebben gedefinieerd;
- b. een vertaling van de onderzoeksresultaten voor de schrijver die de vraag stelt:
"Welke taaltechnische middelen moet ik op welke manier toepassen om een hoe sociolinguïstisch te bepalen doelgroep te bereiken?"

Herrie, schreeuwen, roepen, hard lachen en muziek gelden in onze samenleving als uitingen van gezelligheid.

